ERAY BAYRAMOL

RUS KAYNAKLARINDA ERMENİ SORUNU

1914 / 1915



YAYIN NO: 554

RUS KAYNAKLARINDA ERMENİ SORUNU
1914-1915
Eray Bayramol

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım, Nisan 2013

ISBN: 978 - 605 - 5261 - 54 - 2

Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Kapak: *Kenan Özcan*
Baskı: *Yaylacık Matbaası*
Litros Yolu Fatih San. Sit. No: 12/197-203 Topkapı
Tel: (0212) 612 58 60
Kapak Baskı: *Saner Matbaası*
Cilt: *Yedigün Mücellithanesi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 520 72 53 - 513 85 04 Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

RUS KAYNAKLARINDA ERMENİ SORUNU 1914-1915

ERAY BAYRAMOL

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Eray Bayramol

Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünü 2005 yılında bitirdi. Mezuniyetin hemen ardından 2005 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. Yüksek lisans eğitimi sırasında Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Rusya Federasyonu Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde bulunan Kazan Devlet Üniversitesi'ne gönderildi. Burada bulunduğu süre boyunca Kazan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkoloji bölümünde Türk Tarihi ve Türkçe pratik dersleri verdi. Geri kalan zamanında Rusça öğrendi ve tez konusu olan "Rus Matbuatında Ermeni Meselesi 1914-1915" ile ilgili araştırmalar yaptı. Ağustos 2007'de Türkiye'ye dönerek çalışmalarına devam etti ve 2009 yılında yüksek lisans eğitimini tamamladı. Askerlik görevini yerine getirdikten sonra İngiltere'ye gitti. 2011 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doktora eğitimine başladı.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

GİRİŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM

KİLİSE VE SOSYALİZM'İN ERMENİ MİLLİ UYANIŞINA ETKİSİ

1. Ermeni milli uyanışına sosyalizm ve Ermeni örgütlerinin etkisi 40
2. Kilisenin Ermeni ulusal uyanışına etkisi 50

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ERMENİLERİ

1. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni-Rus iş birliği 62
2. Ermeni nüfusu 90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ İSYANLARI

1. Van olayları 118
2. Urfa olayları 122
3. Muş olayları 125
4. Samsun olayları 126
5. Tokat olayları 128

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİ

1. Tehcirin sebepleri 137
2. Tehcirin uygulanışı 148

SONUÇ 169

ALMAN HEMŞİRE KATHE EHRHOLD'UN ANILARI 175

KAYNAKÇA 243

EKLER 249

İNDEKS 269

ÖNSÖZ

Yüzyıllarca bir arada yaşadıkları Türklerle kader birliği yapıp, kendilerine, tarihin hiçbir sayfasında rastlanmayan özgürlükler verilen Ermenilerin, Osmanlı Devleti ile çatışmasının aslında görünmeyen pek çok sebebi vardı. Ermeni sorununun tarihsel anlamı Osmanlı Devleti'nden alınacak topraklar üzerinde bağımsız bir "Ermenistan" kurulması girişimleri ile Osmanlı Devleti'nin bu duruma karşı çıkmasının oluşturduğu anlaşmazlık ve çatışmalardır.

Islahat gerekçesiyle Batılıların müdahalesi ve Ermenilerin gayretleriyle ortaya atılan "Ermeni Meselesi" Birinci Dünya Savaşı ile birlikte yerini "Ermeni Katliamına" bırakmıştı. Söz konusu olayların sebebi gerçekte Ermeniler olmasına ve bu gerçek Batılı yazarlarca dile getirilmesine rağmen ve hatta bu gerçek Türk ve yabancı arşivlerce de doğrulanmış olmasına rağmen sorumluluk Türklere yüklenmeye çalışılmış ve bu çaba günümüze kadar aktarılarak intikal etmiştir.

Milliyetçi akımlarla beslenen bu düşmanlık ortaya Ermeni terörünü çıkarmıştır. Bu terör, asılsız iddialar ve mantıksız taleplerden hareketle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlamış, Birinci Dünya Savaşı ile devam etmiş

ve 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile son bulmuştur. Fakat 1965 yılında propaganda faaliyetleri ile canlanarak tırmanış göstermiştir. 1973 yılından itibaren ise, örgütlü terör aşamasına ulaşıp, sadece Türk Devleti'ni temsil ettikleri için Türk diplomatlarını hedef alıp yakın geçmişe kadar gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Ermenilerin bu noktalara kadar gelmesinin en önemli nedeni olan Rusya'nın, tehcire götüren yolda Ermenileri ne şekilde kışkırttığını, olaylara nasıl müdahil olduğunu, Ermeni sorununda Rus kamuoyunun basın aracılığıyla ne şekilde yönlendirildiğini ortaya koymaktır.

Çalışmanın ana kaynaklarını resmî Rus raporları ve dönem basını teşkil etmektedir. Her biri kendi döneminde önemli bir yayın organı olarak ciddi bir kamuoyu oluşturan bu gazete ve dergilerin Ermeni meselesine yönelik yorumları, çalışmanın temelinde Rusya'nın olaylara bakış açısını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Çalışmanın metodu ve kaynakların değerlendirilmesi

Çalışmada, *Novoye Vremya* (Yeni Zaman), *Kavkazskoye Slovo* (Kafkas Sözü), *Moskovskiya Vedomosti* (Moskova Haberleri), *Golos Moskvı* (Moskova'nın Sesi), *Pravitelstvennıy Vestnik,* (Hükûmet Habercisi) adlı gazeteler ve *Vestnik Yevropı* (Avrupa Habercisi), *Russkaya Mısl* (Rus Düşüncesi), *Sovremennıy Mir* (Çağdaş Dünya), *Sovremennik* (Çağdaş), *Morskoy Sbornik* (Deniz Derlemesi), *Severnıye Zapiski* (Kuzey Pusulası), *Voyennıy Sbornik* (Savaş Derlemesi), *Kavkazskiy Vestnik (*Kafkasya Habercisi) adlı dergiler kullanıldı.

Novoye Vremya 1868'de Sankt. Petersburg (Petrograd)'da yayın hayatına başladı ve 1917'ye kadar yayımlanmaya devam etti. 1869 yılında 234 numaralı sayısına kadar haftada beş kez yayımlanırken 1881 yılından itibaren haftanın her günü yayımlandı. 1891 yılında ise haftalık yayımlanmaya başlandı. Sağ görüşlü ve liberaldi. 1868-1872 yıllarında A.K. Krikor, 1872-1873 yıllarında F.N. Ustryalov, 1873-1874 yıllarında O.K. Notoviç, 1874-1876 yıllarında K.V. Trubnikov, 1876-1917 yıllarında da A.C. Suvorin Genel Yayın Yönetmenliği'ni yaptı. Çoğunlukla dış kaynaklı haberlere yer vermekteydi. Gazetenin üstlendiği misyon, Rusya'da liberal bir toplum yaratmaktı. 1901-1917 yılları arasında ünlü Rus düşünürü ve milliyetçisi Mihail Menşikov (1859-1918), *Noveya Vremya'da* sosyo-politik içerikli birçok yazı kaleme aldı. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra gazetenin kapatılması gündeme geldi. Lenin, *Novoye Vremya*'yı sosyal demokrasiyi savunmaya davet etti. Fakat gazete bu teklifi kabul etmeyerek kapatılmayı tercih etti. A.C. Svorina 1920-1930 yılları arasında *Novoye Vremya*'yı Belgrad'da yayımlamaya başladı. Gazete daha sonra tamamen kapatıldı.

Diğer bir önemli Rus gazetesi *Moskovskiya Vedomosti* 1756 yılında Moskova Üniversitesi'nin yayın organı olarak çıkmaya başladı ve 1909 yılına kadar bu şekilde yayımlandı. 1840 yılında başyazarlığına E.F. Korş'un geçmesiyle gazete, Rus bürokratik dairelerinin etkisi ve kontrolü altındaki bir yayın organı hâline geldi. Bu dönemden sonra aristokrat sınıfın haklarını savunan *Moskovskiya Vedomosti,* Rusya'daki özgürlükçü düşüncelerin karşısında yer aldı. 1905 İhtilali'nden sonra mutlakiyet yanlısı

partinin sözcülüğünü yapmaya başladı. 1842 yılına kadar haftada iki kez yayımlanan *Moskovskiya Vedomosti* 1850 yılına kadar haftada üç kez bu tarihten sonra ise günlük olarak yayımlanmaya başladı. XIX. yüzyıla kadar önemli bir Rus gazetesi olan *Moskovskiya Vedomosti,* 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Bolşevikler tarafından kapatıldı.

Bunların haricinde, *Golos Moskvı* ve *Pravitelstvennıy Vestnik* Moskava'da, *Kavkazskoye Slovo* ise Tiflis'te yayımlanmaktaydı.

Gazetelerden başka, dönemin önemli yayın organları olan ve olayların seyrini tutup olaylarla ilgili Rus görüşünü aksettiren, *Vestnik Yevropı* (Avrupa Habercisi), *Russkaya Mısl* (Rus Düşüncesi), *Sovremennıy Mir* (Çağdaş Dünya), *Sovremennik* (Çağdaş), *Morskoy Sbornik* (Deniz Derlemesi), *Severnıye Zapiski* (Kuzey Pusulası), *Voyennıy Sbornik* (Savaş Derlemesi), *Kavkazskiy Vestnik* (Kafkasya Habercisi) adlı dergiler kullanıldı.

1802 yılında Moskova'da yayın hayatına başlayan *Vestnik Yevropı* 1830 yılına kadar iki haftada bir yayımlandı. İniş çıkışlı bir tiraja sahip olan dergi kimi yıllar 580 nüsha basılmış iken kimi yıllar bu rakam 1200'lere kadar yükseldi. Moskova Üniversitesi Basımevi tarafından neşredilen *Vestnik Yevropı,* edebiyat ve sanat dışında politika ve tarih ile ilgili makaleler de kaleme aldı. 1915 yılında dergi, muhafazakâr bir tutum sergilemeye başladı.

Rus fikir hayatında önemli bir yeri olan *Russkaya Mısl* 1880'de yayımlanmaya başlandı. Aylık edebiyat ve politika dergisi olan *Russkaya Mısl*'ın abone sayısı 1400'e kadar çıktı. Ekim Devrimi sonrası Bolşeviklerce kapatılan *Russkaya Mısl,* yayın hayatına Sofya, Prag ve Paris'te devam etti. 1927 yılında ise yayın hayatına tamamen son verdi.

Russkaya Mısl anayasalı demokrasi taraftarı idi. Derginin kurucusu Vuhol Mihayloviç Lavrov Kadet Partisi'ne destek vermekteydi ve devrimci fikirleri savunanlarla sürekli bir çatışma içindeydi. Ekim İhtilali'nden sonra Bolşeviklere karşı düşmanca tutum sergilemesi sebebiyle kapatıldı.

Edebiyat ve politika dergisi olan *Sovremennik* ünlü Rus şair A.C. Puşkin (1799-1837) tarafından 1836'da Peterburg'da (Sankt. Petersburg) kuruldu. Dergi'de Nikolay Gogol, Aleksandr Turganyev, ve Tolstoy gibi önemli Rus edebiyatçıları da yer aldı. *Sovremennik*'te şiir, düz yazı, eleştiri, tarih ve etnografya ile ilgili makaleler kaleme alınmaktaydı. Dönemin Rus toplumu, çağdaş ve güncel konulara yabancı olduğu için *Sovremennik*'in abone sayısı 600'ü geçemedi ve bu sebeple kapatılmak zorunda kalındı.

Sovremennik ikinci kez 1847 yılında A.V. Nikitenko tarafından yayımlanmaya başlandı. Bu dönemde dergi, muhafazakârlar ile devrimciler arasında uzlaşmacı bir tutum sergiledi. 1862'de yayınına sekiz ay ara verdikten sonra, Tolstoy gibi önemli yazarların ayrılması sebebiyle 1866'da tamamen kapatıldı.

1911 yılında yayın hayatına üçüncü kez başlayan *Sovremennik,* Peterburg'da ve aylık olarak yayımlandı. Edebiyat, bilim, tarih, sanat ve toplumsal yaşam ile ilgili yazılar kaleme alındı. Bu dönemde derginin redaktörlüğünü A.V. Amfiteatrov ve N. Suhanov yürütmekteydi. 1915'te tamamen kapandı.

Aylık olarak yayımlanan *Morskoy Sbornik* 1848'de kuruldu. Savaş konuları ile ilgili yayın yapan dergi, Askerî Deniz Bakanlığı'nın resmî yayın organıydı. Kurucusu ünlü denizci ve hidrograf, Amiral Fyodur Petroviç Litke idi.

Derginin amacı yararlı bilgileri yayımlamak ve savaş konusunda bilgiler vermekti. Seçkin Rus denizcilerinin biyografileri de dergide kaleme alınmaktaydı. 1856 yılında tirajı 6000'e kadar yükselmişti. 1848-1917 yılları arasında Petrograd'da yayınlanan Morskoy Sbornik, Bolşevik Devrimi'nin ardından 1921-1924 yılları arasında Moskova'da *Morskim Sbornikom* adı ile yayımlanmaya başlandı.

Edebiyat, bilim ve politika dergisi olan *Severnıye Zapiski* 1913-1917 yılları arasında Peterburg'da yayınlandı. Bolşevik Devrimi öncesi Rus toplumunun nabzını tutan dergi, geleneksel değerlerin savunuculuğunu yapmakla birlikte, farklı fikirlerin temsilcilerini de içinde barındırmaktaydı. *Severnıye Zapiski*'de Rus düşünürlerden M. Pavloviç, V. Portugalov, A. Levinson gibi isimler bulunmaktaydı. Ayrıca Rus politikacılarından A.F. Kerenskiy, H.D. Avksentev ve filologlardan B.M. Yeyhenbaum ve B.M. Jirmunskiy gibi isimler yer almaktaydı.

1858-1917 yılları arasında Petrograd'da aylık olarak yayın hayatına başlayan *Voyennıy Sbornik* D.A. Milyutina tarafından kuruldu. 1862 yılında Savaş Bakanlığı'nın resmî yayın organı hâline geldi. Savaşlarda meydana gelen olaylarla ilgili bilgilendirme yapan dergi, 1911-1916 yılları arasında *Voyenno-İstoriçeskih Sbornik* adlı ek ile birlikte yayımlandı.

Aylık bilim, sanat ve politika dergisi olan Kavkazskiy Vestnik 1900-1904 yılları arasında Tiflis'te yayımlandı. Editörlüğünü V.D. Korganov, G.P. Melik Karakozov ve K.N. Begiçev yaptı.

Bunların haricinde, Anadolu'da 1912-1914 yıllarında meydana gelen olaylarla ve yapılması planlanan Ermeni

reformu ile ilgili Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği ve Anadolu'daki konsoloslarının tutmuş olduğu raporlar olan *Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reformı v Armeni 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda* (Ermeni Reformlarının Diplomatik Dokümanlarının Derlemesi, 26 Kasım 1912 - 10 Mayıs 1914) kullanıldı. Bu raporlar Anadolu'da ve İstanbul'da görev yapan, dönemin Rus resmî görevlilerinin istihbarat amacıyla tutmuş oldukları raporlar olması sebebiyle dikkat çekicidir. Bunlarla birlikte bazı Rus yazarların olayların geçtiği dönemlerde kaleme aldıkları eser ve hatıratlardan da yararlanıldı.

Ayrıca İngiltere'den temin edilen ve Ermeni tehciriyle ilgili, Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul Büyükelçiliği ve Konsolosluklarının 1915 yılında tuttukları raporlar da çalışmaya eklendi.

Tüm bu kaynaklara ek olarak, Ermeni olaylarının başladığı ve özellikle Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiği dönemde Van'da misyoner bir Alman hemşire olarak bulunan Kathe Ehrhold'un yazmış olduğu anılarını Almancadan tercüme ederek esere ekledik. Olayların içinde bizzat bulunmuş ve hem Ermenilere hem de Türklere yardım faaliyetleri gerçekleştirmiş olması Kathe Ehrhold'a Türk, Rus ve Ermeni taraflarını yakından gözlemleme imkânı vermiş ve anılarını bu eser için kaçınılmaz bir başvuru kaynağı hâline getirmiştir.

Kaynakların basılmış olduğu tarihlerde Rusya'da Rumi takvimin kullanılmış olması sebebiyle gazete ve dergilerle ilgili dipnotların belirtilmesinde bu takvime yer verilmiştir. Rus gazetelerinde Rumi takvime dayalı verilen tarihlerin yanında Miladi takvimdeki karşılığının

da belirtilmesi sebebiyle, Rus gazeteleri ile ilgili dipnotlarda aynı şekilde Miladi takvimdeki karşılığı da belirtilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde Ermeni tarihinden kısaca bahsedilmiş ve Osmanlı Devleti çatısı altında nasıl bir yaşam sürdürdükleri anlatılmıştır. Onları isyana götüren sebeplere de değinilerek birinci bölüme geçilmiştir.

Çalışmada Ermenileri isyan yoluna teşvik eden en önemli iki sebepten; sosyalizm ve Ermeni kilisesinin etkilerinden, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Osmanlı Devleti sınırları içindeki bölücü ve ayrılıkçı faaliyetlerinden, Ermeni-Rus iş birliğinden, çıkarmış oldukları isyanlardan, Ermeni nüfusu konusundan ve son olarak Ermenilerin tehciri meselesinden bahsedilmiştir.

Yukarıda belirtilen çalışmalar yapılırken çoğunlukla Rus kaynakları kullanılmıştır. Böylece, Ermeni olaylarındaki Rus faktörünün, Rus kaynakları kullanılarak ortaya konulma fırsatı sağlanmıştır.

Eray BAYRAMOL
İstanbul, Kasım 2012

GİRİŞ

Her ulusun ve topluluğun bir tarihi vardır. Tarihi olmayan bir millet düşünülemez. Bu ulus ve topluluklar herhangi bir zaman diliminde devlet kuramamış olsalar ve hatta başka devletlerin hâkimiyetinde yaşamış olsalar bile onların da bir tarihi olduğundan söz edilebilir. Ermeniler tarih boyunca bir bölgede toplu olarak yaşamış, bazı olayların dolaylı, bazı olayların ise doğrudan muhatabı hâline gelmiş bir topluluk olmaları sebebiyle, tarihlerinin dikkat çekici bir özelliği vardır.

Ermeni efsanelerine göre, Ermeniler Nuh Peygamber'in soyundan gelen bir halktır. Tek tanrılı dinler, Nuh Peygamber'in Büyük Tufan'da hayatta kalabilmek için bir gemi tasarladığını ve bu geminin tufanın ardından Ağrı Dağı (Ararat Dağı)'nda karaya çıktığını ifade ederler. Bu nedenle Ermeniler Ağrı Dağı'nı medeniyetlerin doğduğu yer olarak nitelendirmiş, insan nesli yeryüzüne buradan dağılmıştır. Nuh Peygamber'in gemisi, Ararat Dağı'nın üzerinde durduktan ve sular çekildikten sonra bu bölgeye yerleşen Nuh'un oğulları ve torunları çoğalmış ve bunlar daha sonra değişik bölgelere yayılmışlardır. Bu göç edenler arasında Yasef'in oğulları da vardır. Yasef'in torunlarından olan ve Ermenilerin atası kabul edilen Hayk

da bunlarla beraberdi. Hayk, Ermeni tarihçilere göre, Nuh'un torununun torunudur.[1] 130 yaşında iken kendisi de Babil Kulesi'nin inşasında bulunmuş ve kulenin yıkılması üzerine oğulları ve torunları ile birlikte kaçarak Ermenistan'a gelmiş ve Ermeniler de orada kendisinden türemişlerdir.[2]

Ermeniler eski çağlarda yaşadıkları bölgeleri Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak ikiye ayırıyorlardı. Büyük Ermenistan, batıda Fırat Nehri'nden doğuda Kür Nehri'ne kadar olan bölgeyi ifade ediyordu. Ermeniler bu bölgelerde hiçbir zaman bağımsız ve milli devletler kuramadıkları için küçük prenslikler hâlinde başka devletlere tabi olarak dağınık bir şekilde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Özellikle Romalılar ile Persler arasında sürekli taraf değiştirmişlerdir.[3] MÖ 521'den 344'e kadar Pers vilayetinin, 344'ten 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun, 215'ten 190'a kadar Selefkitlerin idaresinde yaşamışlardır. 190'dan MS 220'lere kadar Romalılarla Partlar arasında sık sık el değiştirmiş, 220'lerden 5. yüzyıl başına kadar Sasanilerin, 5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Bizanslıların, 7. yüzyıldan itibaren de Arapların egemenliği altında yaşamışlardır.[4]

11. yüzyıldan itibaren Ermenilerin yaşadıkları bölgeye Türkler ilk kez gelmeye başlamış ve 1018 yılında Çağrı Bey'in, Van Gölü çevresinde bulunan küçük bir Ermeni prensliğinin topraklarına Azerbaycan'dan getirdiği Türk göçmenlerini yerleştirmesiyle de ilk Türk-Ermeni

1 Natali Gonçarovoy, **Armyanskiy Sbornik,** Moskva, 1919, s. 28.
2 Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 22.
3 N. Adonts**, Armeniya v epohu yustiniana,** Peterburg, 1908, s. 5.
4 N. M. Lagov, **Armeniya,** Petrograd, 1915, s. 5.

ilişkileri başlamıştır.[5] Ardından Selçuklu orduları Ermenistan sınırlarında görülmeye başlamışlardır. 1047 yılından itibaren Ermeni şehirleri birbiri ardına Türk kontrolüne girmiş, ancak Türklerin tüm Ermenistan'ı hâkimiyetleri altına almaları 1071'de yapılan Malazgirt Savaşı'ndan sonra gerçekleşebilmiştir.

Osmanlı toplumuna katılan ilk gayrimüslim topluluk Rumlardı. Rumlar da aynı Türkler gibi yaşama hakkına, din ve vicdan özgürlüğüne sahipti. Can ve mal güvenliği devlet güvencesindeydi. Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan diğer milletlerde de aynı durum süregelmişti. İstimalet politikasıyla gayrimüslim halk yerinde bırakılmış ve korunmuştu. Daha da önemlisi Osmanlılar, yeni tebaalarının din ve vicdan hürriyetlerine, kültürlerine, âdetlerine saygı göstermişlerdi.[6] Buna bağlı olarak, Yıldırım Bayezid'in Ankara yenilgisinden sonra başlayan Fetret Dönemi'nde şehzadeler arasında ortaya çıkan taht kavgaları sonucunda Osmanlı Devleti topraklarında yönetim boşluğu neticesinde kaos hüküm sürmüş buna rağmen Hristiyan tebaa Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sürdürmüştür.

İstanbul'un fethi Ermeniler için yeni bir dönemin ifadesidir. Fatih'in Rumlardan sonra geniş hak ve özgürlükler verdiği ikinci millet Ermeniler olmuştur. İstanbul fethedildikten sonra Ermenilerin Bursa'da bulunan ruhani liderleri İstanbul'a getirilerek patrik atanmıştır. Ankara, Bayburt, Adana, Sivas ve Tokat çevresinden bir kısım Ermeni ailesini şehrin değişik semtlerinde iskân etmiş ve İstanbul'daki Ermeni nüfusunu çoğaltmıştır.[7] Fethedilen

5 Mehmed Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, Anda Dağıtım, 1976, s. 10.

6 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** Ankara, C. I, 1972, s. 181.

7 Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1983, s. 58.

diğer şehirlerdeki Ermeniler de İstanbul'un, Ermenilerin dinî merkezi olmasından dolayı buraya göç etmişlerdir.[8]

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler imparatorluğun kültürüne önemli katkıda bulunmuşlardır. Örneğin, Ermeni müzik bilimcisi Hamparsum Limonciyan'ın icat ettiği nota sistemi olmadan İsmail Dede Efendi'nin de aralarında bulunduğu birçok Osmanlı bestekârının eserlerinin günümüze ulaşması imkânsız olurdu. Ayrıca Tatyos Efendi ve Bimençe gibi Ermeni bestekârlarının Türk musikisine katkıları da unutulmamalıdır. Mimari alanda da 19. yüzyıl genel olarak Ermeni mimarlarının eserlerinin doruk noktasına ulaştığı bir yüzyıl olmuştur. Özellikle Balyan ailesinin çalışmaları dikkat çekicidir. Dolmabahçe ve Beylerbeyi Saraylarının yanı sıra Boğaz'ı süsleyen camilerin bir kısmı bu aile tarafından tasarlanmıştır.[9]

Ermeni zanaatkârları, imparatorluğun belli başlı şehirlerinin ekonomilerine katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Ermeni ailelerine darphane ve baruthane gibi Osmanlı ekonomisi ve ordusu için son derece önemli iki teşkilatın sorumluluğu verilmiştir.[10]

Osmanlı Ermenileri bürokraside de kilit noktalara gelmiştir. Özellikle 19. yüzyılda 29 Ermeni'ye Paşa rütbesi tevcih edilmiş, 22 Ermeni Bakan olarak atanmıştır. Bakan olarak atananlar arasında Maliye, Ticaret ve Posta nazırı

8 Y.G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953, s. 25.

9 M. Serdar Palabıyık, **Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşması'na Kadar,** der. Ömer Engin Lütem, "Ermeni Sorunu Bilgi ve Belgeler", Ankara, Asam Yayınları, 2007, s. 11.

10 Ercüment Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", **Yeni Türkiye,** Ankara, C. VII, No. 38, **Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, s. 617.

olanlar mevcuttur. Bunların yanı sıra özellikle ziraat ve nüfus işleri ile ilgilenen devlet dairelerinde de pek çok Ermeni bürokrat görülmektedir. Ayrıca aynı yüzyılda Ermenilerden 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos, 11 profesör, 41 yüksek rütbeli bürokrat vardır.[11]

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere kendi mahkemelerini kurma ve istedikleri takdirde bu mahkemelerde yargılanma hakkı verilmiştir. Ayrıca nikâh yapma, nafaka, veraset gibi işler de bu cemaat mahkemelerinde görülmekteydi. Kendilerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek bir unsuru olabilmeleri için her türlü imkân sağlanmıştı. Osmanlı toplumunda, farklılıklar yok edilmeden oluşturulan engin hoşgörü kültürü bir arada yaşama sanatının temel harcı oldu.[12]

Barış ve hoşgörüye dayalı bir arada yaşama kültürü ilk kez 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sekteye uğradı. Bu antlaşmayla asırlar boyu huzur ve barış içerisinde bir arada yaşayan Osmanlı toplumunda ilk ayrılıklar filizlenmiş oldu. 18 ve 19. yüzyıllarda dünyada meydana gelen köklü değişimler Osmanlı İmparatorluğu'nu olumsuz etkilemişti. 1789 Fransız Devrimi ile birlikte dünyaya milliyetçilik akımları yayılmış, çok uluslu Osmanlı Devleti bu akımlardan payına düşeni almıştı. 18. yüzyıla kadar devlete başkaldırma gücünü kendilerinde göremeyen Ermeniler, milliyetçiliğin etkisi ve Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla ilk kez isyan etti.

Milliyetçi fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasıyla birlikte bu kez Balkan coğrafyasında karışıklıklar

11 Kuran, **a.g.e.**, s. 12.

12 Necdet Öztürk, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,** ed. Necdet Öztürk, İstanbul, IQ Yayınları, 2007, s. 21.

meydana geldi. Balkanlardaki milliyetçi hareketler isyanların artmasına sebep oldu. 1804'teki Sırp isyanının hemen ardından Yunan isyanı patlak vermiş ve Ruslar ile yapılan Edirne Antlaşması sonucunda Yunanistan bağımsızlığına kavuşmuştu. Ruslar o dönemde İran'ı mağlup ederek Türkmençay Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma neticesinde Ruslar Ermeni topraklarının büyük bir kısmını kontrolleri altına alırken, kendilerini Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin koruyucusu ilan ediyorlardı. Elde edilen bu ayrıcalık onlara her fırsatta Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkânı sağladı.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler Batı'nın fikirlerini takip etmeye ve onların tecrübelerinden faydalanmaya başlayarak, ekonomik ilerlemenin yanı sıra siyasi alanda da etkili olmaya başladılar. Siyasi alandaki tek hedefleri etnik tabana dayalı bağımsız devletler kurmaktı. Tek başlarına başarılı olamayacaklarını bilen bu unsurlar, amaçlarına ulaşmanın tek yolunun güçlü devletlerin desteğini almak olduğunu düşündüler.[13] Rusya bu durumu Osmanlı Devleti'ni yıpratmak için iyi bir fırsat olarak gördü. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bütün tebaasına adil ve hoşgörülü davranmış, bu yüzden kendi sınırları içinde yaşayan bütün gayrimüslimler geniş hürriyetlerden faydalanmışlardır. Gregoryen kilisesine bağlı Ermeniler Osmanlı Devleti'nde en fazla din serbestliğine sahip topluluktu. Buna rağmen politikalarını din ve kilise üzerinden gerçekleştiriyorlardı. Sürgün öncesinde ve sırasında Ermenilere dinlerini değiştirip Müslüman oldukları takdirde sürgünden kurtulacakları

13 Levin İ.O, "Turetsko-Armyanskiy vopros", **Ruskaya mısl,** No: II, 1916, s. 17.

söylenmesine rağmen hiçbir Ermeni'nin bunu kabul etmediği şeklindeki ifadeler Rus kaynaklarının Rus devlet politikasına uygun iddialarıydı.[14] Buna en iyi kanıt Osmanlı yönetiminin I. Dünya Savaşı sırasında din değiştirenlerin, istedikleri takdirde eski dinlerine geri dönebileceklerine yönelik aldığı karardı.

Osmanlı İmparatorluğu tüm gayrimüslimlere olduğu gibi Ermenilere de yukarıda bahsettiğimiz gibi birçok hak vermişti. Buna rağmen bağımsızlık ülküsünün ortaya çıkışına engel olunamamıştır. Çünkü Rusya, özellikle dinî gerekçelerle Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'ne müdahale etmişti. Özgürlük ve bağımsızlık vaatleri ile Ermenilerin gözünü boyayarak isyan yolunda her türlü desteği çekinmeden verip, Ermeni reformu adı altında, Ermenileri bağımsızlık yolunda bilinçlendirmeye çalışmış ve desteğinin sonuna kadar arkalarında olacağına inandırmıştır.

Ermeni sorununu uluslararası siyasetin gündemine getiren Rusya, bu sayede meselenin siyasi boyutunu da uluslararası platforma taşımış oldu. Ermeni Reformu'nun gerçekleştirilmesi için Paris'e ve Londra'ya komisyonlar gönderdi. Bu komisyonlarda yer alan Nubar Paşa buralarda kongreler düzenledi. Nubar Paşa ve beraberindekiler, Avrupalı devletlere, 6 vilayette; Van, Bitlis, Erzurum (Erzerum), Sivas, Elazığ (Harput) ve Diyarbakır (Diyarbekir)'da bir genel müfettiş idaresinde "Kuzey Anadolu Genel Müfettişliği" kurmalarını teklif etti.[15]

14 AN. "K Armyanskamu voprosu v Turtsii," **Sovremenniy mir,** No: 8, 1915, s. 10.

15 Maksim Kovalovskiy, "Armyanskiy vopros," **Vestnik Yevropı,** No: 5-6, May, 1915, s. 263.

Tek serbestlik alanı şüphesiz din değildi. Anadolu Türklerin idaresine girdikten sonra burada yaşayan Ermeniler, kendi dillerini tam bir serbestlik içinde konuşmaya devam ettiler. Osmanlı yönetimi altında, çocuklarına Ermenice isimler koyabiliyor ve onlara Ermeni dilini öğretebiliyorlardı. Hatta kendi matbaalarını kurup bu matbaalarda kitap, dergi, vb. basabiliyorlardı. 1915 yılına gelindiğinde İstanbul'da Ermenice *Aravelk, Puzantiyon, Manzume-i Efkâr, Surhantag, Purant* adlı 5 gazete ve *Aravelyan Mamur, Hanrakidag, Luys, Dzahig* gibi dergiler çıkarılmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlayıp hemen her konuda yabancı devletlerin müdahalesine maruz kalmasıyla birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinde de bozulma meydana geldi. Osmanlı hâkimiyeti altında bu kadar rahat, huzur ve serbestlik içinde yaşayan Ermeniler, Rusya ve diğer Batılı ülkelerin kışkırtmalarıyla kültürel, ticari, sosyal ve siyasi açılardan Türk toplumundan kopma noktasına geldi. Diğer taraftan, ülke içinde ve dışında kurulan, teşkilatlanan, silahlanan Ermeni komiteleri, Patrikhane ve kiliselerin yıkıcı faaliyetleri sonucu kanlı olaylara sebep oldu. Doğu Anadolu'da başlayan ve İstanbul'a kadar ulaşan bu kanlı olaylar sonucunda yüzyıllar boyu birlikte huzur ve barış içinde yaşamış birçok Türk ve Ermeni yaşamını yitirdi.

Ancak yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen günümüzde, Ermenistan-Türkiye ilişkilerini normalleştirerek iki ülke arasında barışı sağlama noktasına gelinmiştir. Bu girişimlerin merkezindeki ülke ise her zamanki gibi Rusya olmuştur.

Yüzyıla yakın bir süredir düşman iki komşu ülke arasındaki barışçıl girişimler tüm bölge ülkelerini ilgilendirdiği gibi Rusya Federasyonu'nu da yakından ilgilendirmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kafkaslardaki nüfuzunu devam ettirmeye çalışan Rusya, Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşme sürecinin en önemli taraflarından biri konumundadır. Bu sebeple Rusya Federasyonu'nda tartışılan önemli gündem maddelerinden biri Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleştirilmesi sürecidir. Rusya'da yayınlanan *Pravda, Nizavisimaya Gazeta* ve *İzvestiya* gibi önemli gazetelerde bu konu ile ilgili çok sayıda haber ve makale yayımlanmaktadır.

Sergey Balmasov ve Vadim Truhaçev tarafından *Pravda* gazetesinde kaleme alınan makalede iki ülke arasında imzalanan protokolün amacının Ermenistan-Türkiye arasındaki ilişkileri normalleştirmek ve bölgedeki istikrarı sağlamak olduğu belirtilmektedir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun "Yapılacak mutabakat haddinden fazla bekletilmemeli ve bu antlaşma çabucak hayata geçirilmelidir, 1993 yılından beri sınır kapalı ve artık kaybedecek zaman kalmamıştır" şeklindeki konuşmasına atıfta bulunularak, protokol ile ilgili yapılacak anayasal düzenlemelerin Ermeni parlamentosundan en hızlı şekilde geçmesi için üst düzeyde çaba sarf edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.[16]

Rusya Federasyonu devletinin politikalarına uygun yayınlar yapan ve neredeyse devletin yarı resmî yayın organı konumunda olan *Pravda* gazetesinde ise Ermenistan-Türkiye arasında imzalanan protokolün

16 Sergey Balmosov, Vadim Truhaçev, "Armeniya i Turtsiya otrıvayut granitsı. No tolko dilya diplomatov", **www.pravda.ru**, 08.10.2009.

olumlu sonuçlar doğuracağına dair yorumlar yapılırken 1915 olaylarına da değinilmektedir. Yukarıda yapılan olumlu ve ılımlı yorumların aksine 1915 olaylarıyla ilgili sert bir üslup kullanılmaktadır;

1915 yılında Rusya ve Türkiye Birinci Dünya Savaşı'nda savaştılar. Türk iktidarı sorunlara çözüm bulabilmek adına 1.5 milyon Ermeni'ye soykırım uyguladı. Türk yönetimi bu gerçeği inkâr etmekle birlikte, belgeler ve tanıklıklar bu gerçekleri ortaya koymakta.

Söz konusu makalenin ilerleyen satırlarında bu gerçekleri kabul eden, Rusya ve Fransa gibi büyük ülkelerin olduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki eyalet parlamentolarının da neredeyse tamamı soykırımı kabul etmiştir şeklinde ifadelere yer verilmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu Politik Teknikler Merkezi yöneticisi Sergey Miheyev'in söz konusu makalede yer alan röportajında sorunların çözümünün uzak göründüğü belirtilmekte ve Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleştirilmesi sürecinin son iki yılda alınan mesafenin ilerisine gidemediği ifade edilmektedir. İki ülkede de eski söylemleri dile getiren pek çok kişinin var olduğu, Türkiye'nin 1915'i ve soykırımı nasıl yorumlayacağını es geçmiş olması, bu duruma kanıt olarak gösterilmektedir. Gazeteye göre, her Ermeni politikacı Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanıyacağını düşünüyor. Ancak, Türkiye'de Ermeni soykırımını tanıyanlar ciddi tatsızlıklarla karşılaşıyor. Erivan bu gerçeği Ankara'ya kabul ettirmek için direnmekle birlikte diplomatik ilişkiler ön koşulsuz bir biçimde devam etmektedir şeklinde yorum yapılarak, Ermenistan'ın Türkiye'ye bazı ön koşullarda bulunması ve bu ön koşullar içinde "soykırımın kabul edilmesinin"

gerektiği yönünde telkinlerde bulunuluyor.[17] Bu yorumlar bize "soykırım" meselesinin ileriki zamanlarda sıkça gündeme geleceğini düşündürmektedir.

Pravda gazetesindeki bir başka makalede 1915 soykırımını 20 ülkenin kabul etmiş olduğu belirtilmekte ve bu konunun Ermenistan ve Türkiye'nin temel meselesi olarak kabul edildiği ifade edilmektedir. Gazeteye göre Ankara, Ermeni azınlığın etnik kıyıma uğradığını kesin dille reddetmekte ve Ermeniler ise buna tepki olarak uzlaşmaz tavırlar sergilemektedir. "Şunun farkına varmak gerekir ki, tarihî adaleti yeniden kurmak için radikal kararlar almak gerekiyor. Ayrıca, unutmamak gerekir ki, 70-80'li yıllarda şöhret kazanan ASALA tüm dünya tarafından lanetlenmişti."[18] denilmektedir.

Bu şekilde yorum yapılan makalede 1915 olaylarının kısa bir dökümü verilmekte. Yazara göre;

Birinci Dünya Savaşı'na Türkiye, Almanya saflarında katıldı. Türkler Kafkasya'ya çok büyük miktarda asker yığdı. Türklerin kısa süreli başarısından sonra Rusya Kafkasya'ya girdi. Ancak, Rusya'da gerçekleşen ihtilal sonrasında savaş yön değiştirdi ve Türkiyeli Ermenilere kaydı. Ermeni Hristiyanlar, kurtarıcıları olan Rusya'ya minnet duyarken, Türk milliyetçileri bu durumu bahane ederek Ermenileri kıyıma uğratmaya başladılar. Milliyetçi Türkler 1915'te Ermenilerin İstanbul'u işgal edeceğini ve kendi topraklarını parçalayacaklarını iddia ederek 1.5 milyon Ermeni'yi katlettiler. Bu kıyımda çok az Ermeni hayatta kaldı. Türkler silahsız ve

17 Sergey Balmosov, Vadim Truhaçev, "Armeniya i Turtsiya otrıvayut granitsı. No tolko dilya diplomatov", **www.pravda.ru**, 08.10.2009.

18 Ekaterina Zabrodina, "Armeniya i Turtsiya zakonçili stoletyuyu voynu", **www.izvestiya.ru**, 09.10.2009.

barış taraftarı Ermenilere de saldırdı. Türkiyeli Ermeniler Kuban ve Baykal göllerine kadar kaçtılar. Kurtarıcıları olan Rusları görünce dağlardan indiler ve onların atlarının üzengilerini öptüler. Bundan sonra Rus saflarında milis kuvvet olarak savaştılar. Buna rağmen Ermeniler, soykırım konusunu 22-23 Nisan bildirisinden çıkarttılar ve Türkler karşısındaki pozisyonlarını yumuşattılar.[19]

Ermeni-Türk uyuşmazlığının Ermenistan'a verdiği zarara da değinen yazarlar, Ahmet Davutoğlu'nun ifade ettiği "Yukarı Karabağ konusunda Ermenistan ile anlaşmazlığa düşülmeyeceğini tahmin ettiğini ve bu antlaşmaya muhalefet etmenin zamanın gerisinde kalan bir tutum olduğu" şeklindeki demecini örnek göstererek, Rusya ile sınırı olmaması, Gürcistan'ın zorluk çıkarması ve denize kıyısı bulunmaması Ermenistan'ı yormakta, bu yüzden Ankara'nın Dağlık Karabağ sorununa çözüm getireceğini ümit ettiklerini belirtmektedirler. Ermeni-Türk uyuşmazlığının çok derin olduğunu ifade eden gazeteye göre: "Türkiye, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bile Ermenistan'ın oluşumuna karşı çıktı ve 1993 yılında sınırı kapattı. İsviçre'nin başarılı arabuluculuğu ve diplomasisi sayesinde olumlu sonuçlar elde edildi ve Abdullah Gül 2008 yılında Erivan'a ziyarette bulundu. Bunun karşılığında Sarkisyan, Ermenistan-Türkiye maçına iştirak etti. Türkiye artık bunun karşılığını vermeli ve sınırı açmalıdır."[20]

19 Sergey Balmasov, "Turtsiya i Armeniya posle tısyaçeletney vrajdı", **www.pravda.ru**, 08.10.2009.

20 Sergey Balmosov, Vadim Truhaçev, "Pravda, Armeniya i Turtsiya otrıvayut granitsı. No tolko dilya diplomatov", **www.pravda.ru**, 08.10.2009.

Diğer bir Rus gazetesi *İzvestiya* gazetesinde, 10 Ekim 2009'da imzalanan protokol, tarihî bir olay olarak yorumlanırken, neredeyse yüz yıllık soğuk savaştan sonra Ermenistan ve Türkiye arasındaki uzlaşmazlık nihayet masaya yatırıldı denilmektedir.[21]

Yapılan yoruma göre, iki ülkenin dostça imzaladıkları bu protokolden Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov içtenlikle memnun olduğunu belirtiyor ve protokolün çok hızlı bir şekilde hayata geçirilmesi gerektiğini vurguluyor. Protokol Ermeni ve Türk parlamentolarından geçtikten sonra Türkiye'nin sınırı açması, her iki ilkenin dış temsilciliklerinin kurulması, ticari ve ekonomik alanda gelişmelerin yaşanması bekleniyor.[22]

Bazı kişi ve grupların olumsuz girişimlerine rağmen Erivan ve Ankara bu konuda olağanüstü irade gösterdi. İki ülkedeki milliyetçiler yorulmaksızın devlet başkanlarını ihanetle suçladılar. Fakat, Gül ve Sarkisyan, ülkelerindeki direnişe karşı durdular. 10 bin kişi Erivan sokaklarında tavize hayır sloganı attı. Tarafsız olanlar ise anlaşmayı uzun uzun alkışladılar.[23]

Ermenistan'da toprak bütünlüğü sorunu taviz olarak değerlendiriliyor. Bu antlaşmada her iki ülke de toprak bütünlüğüne saygılı olacaklarını kabul etti. Bu duruma Azerbaycan resmî yetkilileri şiddetle tepki gösterdi. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamada, "Ermenistan-Türkiye arasındaki ilişkileri normalleştirme

21 Ekaterina Zabrodina, "Armeniya i Turtsiya zakonçili stoletyuyu voynu", **www.izvestiya.ru**, 09.10.2009.

22 Ekaterina Zabrodina, "Armeniya i Turtsiya zakonçili stoletyuyu voynu", **www.izvestiya.ru**, 09.10.2009.

23 Ekaterina Zabrodina, "Armeniya i Turtsiya zakonçili stoletyuyu voynu", **www.izvestiya.ru**, 09.10.2009.

girişimlerinde Karabağ'ın Azerbaycan'ın meselesi olduğunun vurgulanmaması Ankara ile kardeşçe ilişkilerimizi hiçe sayan bir olaydır" denildi.[24] Ermenistan muhalefeti ise ülke yönetimini Türkiye'nin bütün ön koşullarını kabul ettiği için vatana ihanetle suçluyor.[25]

Karabağ sorunu 1988 yılında Ermenistan'ın, Yukarı Karabağ'da çoğunluğun Ermeni halktan meydana geldiğini açıklayan bildirisi ile başladı. Bu bildiride Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ'dan çekilmesi isteniyordu. 1991 Aralık ayında yapılan referandum sonuçlarına göre % 99.89 oranında bölge halkı Azerbaycan'dan bağımsız olmak istediğini belirtti. Azerbaycan ise bu bölgenin kontrolünü ele geçirmeye çalıştı. Yapılan savaşta her iki taraftan da 30.000 kişi yaşamını kaybetti. Günümüzde Türkiye bu sorunun çözümü için aktif rol üstlenmiş durumda. Ankara, Kafkasya platformu kurarak iş birliği ve istikrar yaratmaya çalışıyor. Bu çerçevede, Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı bu proje etrafında birleştirmek istiyor. Çünkü Türkiye, Karabağ sorununu çözüme kavuşturmadan bölgede lider olamayacağının farkında. Türkiye sadece Ermenistan sınırını kapatarak her ülkeden 100 milyon dolar kaybediyor. Ermeniler ise, Azerbaycan'ın işgal ettiği topraklardan çekilmesini ve buralarda Türklerin bulunmamasını istiyor ve yapılacak antlaşmayla iyi bir çözüme ulaşılacağını düşünüyorlar. Türkiye'deki militarist güçler bu projeye karşı çıkarak, Yukarı Karabağ'ın bağımsızlığa kavuşma meselesini istismar ediyorlar. Buna paralel olarak Azerbaycan, Ermenistan'a sürekli baskı

24 Ekaterina Zabrodina, "Armeniya i Turtsiya zakonçili stoletyuyu voynu", **www.izvestiya.ru**, 09.10.2009.

25 İvan Şmelev, "Armyano-Turetskoy prorıv naçalsya s futbolnoy diplomatii", **www.pravda.ru**, 12.10.2009.

uygulamakta ve Aliyev sık sık askerî müdahaleden söz etmekte. Azerbaycan'ın üç üstünlüğü bulunmakta; petrol, doğal gaz ve silah. Ayrıca, ekonomisinin, Ermenistan ekonomisinden yedi kat daha üstün olduğunu her fırsatta tekrarlıyor. Ermenistan bu durum karşısında sırtını zengin ve nüfuz sahibi Ermeni diasporasına yaslamış durumda.[26] Çünkü başka bir seçeneği yok. Böyle olduğu için diasporanın her istediğini yapmak zorunda kalıyor.

Avrupa Ermeni Federasyonu Başkanı Hilda Çoboyan verdiği demeçte Ermenistan ve Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin yoluna koyulması konusundaki antlaşmalara karşı çıkıyor. Bu antlaşmanın Ermeni halkı açısından yaşamsal öneme sahip olduğunu belirten Çoboyan, Sarkisyan'a bu konuyla ilgili üç soru yöneltiyor. Türkiye Ermeni soykırımını kabullenecek mi? Ermenistan-Türkiye sınırı Türkler tarafından açılacak mı? Yukarı Karabağ sorunu çözülecek mi? Çoboyan, Türkiye'nin bu konuda çok az taviz vereceğini düşünüyor ve Ermenistan parlamentosunu bu protokolü reddetmeye çağırıyor.[27]

Türkiye 1993 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Yukarı Karabağ sorunu yüzünden Ermenistan sınırını kapattı. Bu zamana kadar komşusu üzerindeki ekonomik ambargoyu kaldırmadı. İmzalanan protokolde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni soykırımı ile ilgili madde bulunmadığı gibi, Yukarı Karabağ sorunu hakkında da herhangi bir madde bulunmuyor.[28] Rus yazarlara göre Azerbaycan, Karabağ sorununu istismar etmesine

26 Viladimir Anohin, "Kto razrubit Karabahskiy uzel", **www.pravda.ru**, 18.10.2009.

27 "Evropeiskie Armyane ne radı podpisaniyu Armyano Turetskih soglaşenniy", **www.pravda.ru**. 13.10.2009.

28 Ekaterina Zabrodina, "Armeniya i Turtsiya zakonçili stoletyuyu voynu", **www.izvestiya.ru**, 09.10.2009.

rağmen Türkiye çözüm için tekliflerde bulunmakta. Türkiye bölgede lider olmak isterken Avrupa, nakliye koridorunun Rusya'nın kontrolünde olması görüşünde. Bu gelişmelerin sağlanması ve Kafkasya'da akan kanın durdurulması için başta Karabağ probleminin çözüme kavuşturulması gerekiyor.[29] Türkiye, Yukarı Karabağ'ın bağımsızlığını kabul etmelidir ve işgal ettiği yerleri Ermenistan'a iade etmesi konusunda Azerbaycan'a baskı yapmalıdır.[30] Rus yazarlar, sorunların çözümü için gerekli yol haritasını genellikle bu şekilde ifade etmektedirler.

Meselenin uluslararası hukuka göre yorumunu ise Rusya İlimler Akademisi üyesi Prof. Dr. Mnatsakoviç Karapemyan yapmakta. Ona göre, Ermenistan-Karabağ anlaşmazlığı hakkında birinci derecede önemli olan konu uluslararası hukuka uygunluk ve uygulanabilir olma. Uluslararası hukuka göre Yukarı Karabağ halkı kendi politik statüsünü kendisi belirlemelidir. Birleşmiş Milletler Tüzüğü'ne göre tüm halklar medeni, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kendi kaderini kendisi tayin etme hakkına sahiptir. Bu hukuki güç onları özgür politik statüye, özgür ekonomiye, sosyal ve kültürel gelişmişliğe ulaştırabilir. Anlaşmazlığın çözümü için uğraşan taraflar Yukarı Karabağ halkının uluslararası kurallara ve süreçteki çözüme dair prensiplere aykırı bir durumunun tespitine varamıyorlar. Yukarı Karabağ'ın politik statüsünün kesin ve nihai çözümü için seçmen iradesi hukuk sayesinde özgürce tecelli edecek. Uluslararası belgelerin bu durumu inkâr edebileceğini de hesaba katarak bağımsızlık için

29 Viladimir Anohin, "Kto razrubit Karabahskiy uzel", **www.pravda.ru**, 18.10.2009.

30 İvan Şmelev, "Armyano-Turetskoy prorıv naçalsya s futbolnoy diplomatii", **www.pravda.ru**, 12.10.2009.

çaba göstermek gerekir. Yapılacak referandum ile ilgili, uzmanların tavsiyelerini dikkate almak gerekir. Buna karşın, Azerbaycan yetkilileri 1991 yılında yapılan referanduma kendi halklarının iştirak etmediğini savunuyor. Biz biliyoruz ki, Azerbaycan halkı referanduma katılsa dahi toplam oranları % 13'ü geçmeyecektir. Bununla birlikte, bu % 13'lük kısım herhangi bir başkanın seçilmesini ya da anayasanın kabulünü reddetmek için yeterli bir oran değildir.[31] Gaz ve petrol kazancının azalacağından korkan Azerbaycan yeni ilkelere karşı çıkıyor. Bununla birlikte şu paradoks dikkat çekiyor: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Minsk Grubu söz konusu antlaşmayı Yukarı Karabağ'dan bir temsilci bulundurmadan yapmak istiyor. Bu yüzden Yukarı Karabağ topraklarının Azerbaycan kontrolüne verilme ihtimali de var. Ancak böyle bir çözümü meşru kabul etmek mümkün değil,[32] şeklinde yorum yapılmaktadır.

Yukarı Karabağ'daki bir diğer problem ise toprak meselesi. Burada iki konuya açıklık getirmek gerekiyor. Birincisi; Yukarı Karabağ Cumhuriyeti'ndeki koridor meselesi, ikincisi; Yukarı Karabağ'ın diğer ülkelerle olan ilişkilerini engelleyen Azerbaycan ablukası. Yeni ilkeler toprak problemine yeterince çözüm getiremiyor. Ancak biz biliyoruz ki, tüm halklar kendi topraklarına egemen olma hakkına sahiptirler ve tüm devletler başka bir devletin toprak bütünlüğüne saygılı olmak zorundadırlar.[33]

31 Mnatsakoviç Karapemyan, "Narodnokarabahskaya dilemma", **www.ng.ru**, 16.10.2009.

32 Mnatsakoviç Karapemyan, "Narodnokarabahskaya dilemma", **www.ng.ru**, 16.10.2009.

33 Mnatsakoviç Karapemyan, "Narodnokarabahskaya dilemma", **www.ng.ru**, 16.10.2009.

Yapılacak antlaşmanın ekonomik boyutu hakkındaki yorumlarda ise genellikle Avrupa ülkelerinin çıkarları irdelenmekte. Ruslara göre Batı ülkelerinin ilgilendiği esas konu uluslararası Asya ulaşım koridoru ve bu koridorun teftiş ve kontrolü meselesi. Bu projeye Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldovya, Romanya, Türkiye, Ukrayna, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan dâhil olacak. Projedeki tek problem şimdilik Karabağ sorunu. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Minsk Grubu Eş Başkanı Metyu Brayza yaptığı açıklamada, protokolün temel ilkelerinde anlaşmaya varıldığını ve en yakın zamanda bu problemin çözüme kavuşturulacağını belirtti.[34]

Politika uzmanlarının ortak görüşü Washington'ın, Ermenistan-Türkiye arasındaki problemlerin çözümünü istediği. Gazeteye göre Amerika Birleşik Devletleri istiyorsa çözüm mutlaka olacaktır. Bu yüzden Washington, Ankara ve Erivan düğmesine bastı. Süreç işlemekte ve en yakın zamanda çözümlenecek. Ancak unutmamak gerekir ki, bu girişimler ilk değil ve son da olmayacak.[35] Anlaşılıyor ki, Barak Obama kısa sürede Kafkasya'da sonuç alınmasını istiyor. Fakat çözümsüzlük hâlâ devam etmekte. Türkiye, ABD ve Avrupa Birliği bölgedeki menfaatlerini gözetmeye çalışıyor. Diplomatik oyunlar ve çekişmeler yüzünden sorun devam edecek.[36]

34 Viladimir Anohin, "Kto razrubit Karabahskiy uzel", **www.pravda.ru**, 18.10.2009.

35 Ekaterina Zabrodina, "Armeniya i Turtsiya zakonçili stoletyuyu voynu", **www.izvestiya.ru**, 09.10.2009.

36 Viladimir Anohin, "Kto razrubit Karabahskiy uzel", **www.pravda.ru**, 18.10.2009.

Protokoller imzalandıktan sonra Moskova'ya ziyarette bulunan Sarkisyan'ın, Rusya lideri Medvedev ile yaptığı görüşmeler çerçevesinde *Nizavisimaya* gazetesinde kaleme alınan makalede, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkileri normalleştirme sürecinde Rusya'nın etkisi ve sürece katkısı ele alınıyor.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Dmitry Medvedev'in davetlisi olarak kısa bir iş ziyaretinde bulunmak üzere pazartesi günü Moskava'ya geldi. Resmî açıklamaya göre, devlet başkanları ikili ve bölgesel iş birliği ile ilişkili konuları, ortaklık blok örgütleri, çeşitli uluslararası düzen, askerî, ekonomik ve ticari iş birliği konularının da içinde bulunduğu geniş bir yelpazede ele aldı. Ancak Erivan'daki kaynaklara göre görüşmelerin ana konusu Yukarı Karabağ çatışmasının çözümü idi.[37]

Türkiye ve Ermenistan'daki uzlaşma sürecinin olumlu sonuçlanması, Güney Kafkasya'da jeopolitik değişikliklere neden olacaktır. Bunun ışığında, protokollerin imzalanmasından hemen sonra Ermenistan liderinin Moskova'yı ziyareti gayet mantıklı görünüyor. Ayrıca, Dağlık Karabağ problemini çözümlemeye yönelik bazı kararlar ele alındı. Sarkisyan Moskova'ya uçmadan önce gazetecilerle bu konu hakkında kısa bir görüşme yaptı. Ermeni lideri, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile son görüşme de dâhil olmak üzere, toprak sorununun asla tartışılmadığını ifade etti.[38]

37 Yuriy Simonyan, "Klyuç k regionı - Nagornıy Karabah", **www.ng.ru**, 15.10.2009.

38 Yuriy Simonyan, "Klyuç k regionı - Nagornıy Karabah", **www.ng.ru**, 15.10.2009.

Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri çözümüne Rusya'nın ilgisi açıkça ortadadır. Bu sürecin başarılı bir şekilde sonuçlanması durumunda, Moskova'nın pozisyonu Ağustos 2008 tarihinden beri, Batı'nın gözünde sarsılmış olan barışı koruma çabaları artarak güçlenecek ve Medvedev önemli siyasi ağırlık kazanacaktır. Gerçekte, Ermeni-Türk ilişkilerini düzeltmeye yönelik çalışmalarda kule görevindeki Rusya, aslında ABD etkisi altında, bu görevi bırakarak Ermeni-Azeri ilişkilerine soyundu.[39]

Globalizasyon ve Bölgesel İşbirliği Analiz Merkezi Başkanı Stepan Grigoryan'a göre, Ermeni-Türk ilişkilerinde Rusya'nın konumu Erivan ve Ankara arasındaki ilişkilerin normalleşme sürecine neden oldu ve Moskova, Erivan bölgesindeki rolünü güçlendirmesi ve Tiflis'teki fonksiyonlarını azaltmasına rağmen, ABD ve Avrupa'da olduğu gibi, Ermeni-Türk sınırının kaldırılması konusuyla pek ilgili değildi. Bu girişime karşılık Moskova Karabağ sürecinde aktif rol almak için Batı'nın onayını aldı. Muhtemelen AGİT Minsk Grubu'ndaki etkisi, Ermenistan-Azerbaycan görüşmelerini yoğunlaştırmaktı ve bu, Ermeniler açısından çok önemliydi.[40]

İzvestiya gazetesinde Sergey Markedonov imzalı makalede Türkiye-Ermenistan sınırının açılması Ermenistan'ın jeopolitik konumunu değiştireceği gibi, özellikle Rusya-Gürcistan ve ABD-İran arasındaki uzlaşmazlıklarda çok önemli bir pozisyona oturacağı tespiti yapılmaktadır. Buna karşın Ankara'nın gelmek istediği

39 Yuriy Simonyan, "Klyuç k regionı- Nagornıy Karabah", **www.ng.ru**, 15.10.2009.

40 Yuriy Simonyan, "Klyuç k regionı-Nagornıy Karabah", **www.ng.ru**, 15.10.2009.

konum sadece bildiride açıklandığı gibi değildir. Gazeteye göre Türkiye, ABD, Avrupa Birliği ve Ortadoğu arasında dürüst arabulucu rolünü üstlenmeye çalışmaktadır. Ancak uzmanlara göre Türkiye, Ermenistan ile ilişkileri normalleştirme sürecinden Yukarı Karabağ'ı tamamen çıkarmak istiyor. İkili protokollerde Yukarı Karabağ ile ilgili ima dahi bulunmuyor. Eğer Ankara bu problemi çözmekten kaçınırsa antlaşma gerçekleşemeyecektir. Ancak süreç başarıyla tamamlandığı takdirde, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana ilk kez tekrar Büyük Kafkasya meydana gelecektir.[41]

Ahmet Davutoğlu ve Edward Nalbantyan'ın İsviçre'nin Zürih kentinde imzaladıkları protokollerle birlikte Türk-Ermeni ilişkilerini olağan rayına sokacak kapı aralanmış oldu. Yapılacak antlaşma Türkiye ve Ermenistan'ı diplomatik ilişkilerin kurulacağı ve sınırların açılacağı bir döneme yaklaştırıyor. Kafkasya'da yıllardır sağlanamayan istikrarın tesis edilmesi yolunda çok ciddi bir adım olan bu girişim Rus gazetelerindeki yorumlara göre Rusya'da genel olarak desteklenmekte.

41 Sergey Markedonov, "Armeniya i Turtsiya globalnoe poteplenie", **www.izvestiya.ru**, 12.10.2009.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİLİSE VE SOSYALİZMİN ERMENİ MİLLİ UYANIŞINA ETKİSİ

Ermeni milli bilinci sağlam temeller üzerine kurulan ve Ermeni prenslik ve krallıkları ortadan kalktıktan sonra da devam eden bir olgu olmuştur. Bu yüzden 19. yüzyıla gelindiğinde dahi Ermeni milliyetçiliğinin var olduğu görülmüştür. Ermeni milli bilinci, çok uluslu imparatorlukların sınırları içinde gelişen ve kendilerine ait bir ülkenin var olacağı yolunda şekillenen bir geçmiş özlemiyle biçimlendirilmişti. Bir taraftan Kafkasya'nın işgalini ekonomi, güvenlik ve kültür alanında bir kurtuluş olarak görürlerken diğer yandan bunun otokrasi ve kolonizasyon anlamı taşıdığını düşündüler. Bunun üzerine Ermeni milliyetçiliği, hedefini Rus İmparatorluğu dışında aramaya başladı. Kafkasya'dan İran'a ve Osmanlı İmparatorluğu'na kadar ulaşan ihtilalci hareketler içinde bizzat yer aldılar. 1789 Fransız Devrimi'nden ve Avrupa'daki milli hareketlerden etkilenen Ermenilere göre devrim mutlaka gerçekleşmeliydi ve bunun için her yol denenmeliydi.[42]

42 Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912,** Çev: Mete Tunçay, İletişim, İstanbul, 2012, s. 16. Ayrıca Bkz: Mihail Pavloviç "Rossiya i Armyanskiy vopros", **Vestnik Yevropı,** No: 3, 1916, s. 45. Ermeni milli bilincinin uyanışı hakkında Rusya'da kaleme alınan bir başka eserde de bu yoruma paralel ifadeler kullanılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. **Ruskiye Pisateli ob Armenii**, red, S. Areşyan, N.Tumanyan, Armengiz-Yerevan, 1946, s. 170-180.

Osmanlı topraklarında gerçekleşen Jön Türk devrimi demokrasi ve liberalizm kavramlarını tanımaya ve bundan etkilenmeye doğru giden bir süreci başlatıyordu. İstilalar yoluyla genellikle Osmanlı, Rus ve İran imparatorluklarına dağılan Ermeniler, halkı genellikle Müslüman olan milletler arasında bir topluluk olmaktan öteye gidemediler.[43] Bu sebeplerden dolayı milli bir ülke kuramadılar. İlerde gerçekleştirdikleri tüm faaliyetlerin temelinde bağımsız ve milli bir Ermeni devleti yaratmak ülküsü vardı.[44]

1. Ermeni milli uyanışına sosyalizm ve Ermeni örgütlerinin etkisi

Ermeniler arasındaki orta sınıf kavramı toplumsal ögeler içermekteydi. Köy, kasaba ve şehirlerdeki zanaatkâr ve tüccarların eski sanatlarla uğraşmaları toplumun geleneksel yapısını da ortaya koymaktaydı. Yüzyıllar boyu ticaretin kesişme noktasındaki Van, Erzurum, İstanbul, Trabzon, İzmir, Tebriz, Tiflis, Bakü ve İskenderiye'de küçük ama zengin bir Ermeni burjuvazisi gelişti. Tütün, pamuk, petrol ticareti ile meşgul olan bu sınıfın öncülüğünde Tiflis, Bakü ve Batum'da bir Ermeni işçi sınıfı oluştu. Önceleri zanaatkârlık, hamallık, seyyar satıcılık gibi işlerde çalışan Ermeniler, burjuva öncülüğünde gelişen işçi sınıfı içinde ya eridiler ya da sefalet içinde yaşadılar. Ermeni nüfusunun dört bir yana dağılmışlığı ve köy dünyası ile burjuva arasındaki derin uçurum Ermeni devrimci hareketinin karakterini şekillendirdi.[45]

43 P.İ. Kovalevskiy, **Norodı Kavkaza,** Peterburg, 1914, s. 55-56.
44 A.K. Civelegov, **Armyane v Rossii,** Peterburg, 1906. s. 42.
45 Minassian, **a.g.e.**, s. 14. Ayrıca bkz. Pavloviç, **a.g.m.**, s. 15.

Ermeni sorununun en önemli konusu tarım problemiydi. Osmanlı yönetimi, feodal yapıyı, yolsuzlukları ve anarşiyi ortadan kaldırmadan mali baskıyı artırmıştı. Bu mali baskı altında ezilen Ermeni köylülerin harmanları ve toprakları, çoğu Ermeni ağası olan mültezimler tarafından ellerinden alındı. Çerkezlerin ortaya çıkması ve Kürtlerin yayılmaya başlamasıyla ekonomik zorluklar etkisini artırmıştı. Bu arada, Osmanlı idaresinde kontrol altında tutulan göçebe Kürtler, yerleşik Ermenilerin köylerini işgal ediyor, kendi korumalarını kabule zorluyor, erzak ve haraç talep ediyorlardı. Pavloviç'e göre bu yasa dışı eylemleri karşısında hiçbir cezaya çarptırılmıyorlardı.[46]

18. yüzyıldan itibaren Karadeniz ve Hazar Denizi'ne doğru yayılmaya başlayan Ortodoks Rusya'nın himayesine güvenerek onların her savaş ilanını içtenlikle desteklediler. Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgaliyle birlikte Anadolu'dan o bölgelere göç eden çok sayıda Ermeni, "Millet-i Sadıka" durumundan hain konumuna gelivermişti.[47]

Rus desteğini alan ve Rusya'nın himayesine güvenen Ermeniler 1862 Zeytun ve 1863 Van ve Erzurum ayaklanmalarından hemen sonra Kurtuluş Birliği, Kara Haç Derneği, Anavatanın Koruyucuları Derneği adlarıyla gizli örgütler kurmaya başladılar. Bu dernekler kısa ömürlü olsa da ilerde kurulacak daha güçlü örgütler için örnek teşkil etti. İlk Ermeni Partisi ise 1885'te Van'da kuruldu. Osmanlı Ermenilerince kurulan Armenagan Partisi Anadolu'nun ekonomik ve kültürel az gelişmişliğinden yola çıkarak demokrat ve liberal, milli bağımsızlığı savunurken şiddetten

46 Minassian, **a.g.e.**, s. 16. Ayrıca bkz. Pavloviç, **a.g.m.**, s. 21.

47 "Rusko-Turetskiy jeleznodorojni dogovor", **Kavkazskiy vestnik,** No: 4, 1900, s. 153-155.

faydalanmak ve Ermeni köylüsünü silahlandırarak direnişe dâhil etmek gerektiğini düşünen devrimci bir hareketti.

Ermenilere ilk ortak devrimci örgütünü veren ve Ermeni sorununa sosyalizmi ilk sokanlar Kafkasya Hınçakları oldu. Hınçaklar, 1840'lı yıllarda Rusya'ya ve Avrupa'ya eğitim için gönderilen gençlerden oluşuyordu. Rusya İmparatorluğu'ndaki akademilere giden gençler buralarda profesyonel devrimci kitlesiyle, S-R'lerle[48] ve Sosyal Demokratlarla karşılaştılar. Sosyalizmin Ermeni sorunu ile birleşmesi bu aydınlar aracılığıyla oldu. Bunlar, sosyalizm içerikli birçok yazıyı Ermeniceye çevirdi ve propaganda faaliyetlerinde kullandı.[49]

Hınçak Komitesi, Ermeni bağımsızlığı uğrunda çalışan en teşkilatlı komitelerdendi. Kafkasyalı Ermenilerden Avadis Nazarbegyan[50] ve karısı tarafından 1887 yılında

48 Sosyalist Devrimcilerin Kurduğu, SR Partisi (Sosyalistov Revolyutsiyonerov Partiya) 1903-1923 yılları arasında Rusya'da faaliyet gösterdi. Bu partinin programında belirlenen amaçlar şunlardı; Mutlaki yönetimi tasfiye etmek, ülkede demokratik cumhuriyeti tesis etmek, haklar ve özgürlüklerin garantiye alınması ve çalışma saatlerinin günde 8 saatle sınırlandırılması. Bu partinin önde gelen isimleri; V.İ. Çernov, İ.A. Mayorov ve A.L. Kollerov'dur. Bkz. David MacKenzie, Michael W. Curran, **A History of Russia, the Soviet Union and Beyond,** Wadsworth, California, 1993, s. 468-469.

49 Türkiye'de sosyalist faaliyetler yürüten Ermenilerle ilgili daha fazla bilgi için bkz, Erdal İlter, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri,** İstanbul, Turan Yayıncılık, 1995, s. 43-59.

50 1866-1936 tarihleri arasında yaşadı. 1883'te Avo Lerenz adıyla şiirleri yayımlandı. Başlangıçta Portekiz'le iş birliği yaptı. 1887 Ağustos'unda 6 öğrenciyle birlikte Cenova'da Hınçak Partisi'ni kurdu. Plekhanov ve Vera Zasulich'in arkadaşıydı. Hınçak'ı düzenledi. 1892-1893'te Londra'da partinin bir şubesinde organizatör oldu. Paris, Atina ve Cenova'ya kapsamlı yolculuklar yaptı. 18 Eylül 1896'da Hınçak Partisi'nin I. Genel Kongresi'nde Londra'ya döndü. Ermeni meselesinde Plekhanov, Lenin ve Martov'la farklı görüşlerdeydi. Ruslara göre, Rus Ermenileri ile Türk Ermenileri

İsviçre'de kurulmuştu. İlk katılımcıları Avrupa'ya eğitim için giden Ermeni öğrencilerdi. Komünist bir yapılanmaydı. Komitenin amacı, propagandalar yoluyla ihtilaller çıkartarak isyanlar başlatıp, Avrupa'nın da desteğini alarak bağımsızlık elde etmekti. Türkiye'deki ilk şubesini 1890 yılında İstanbul'da açarak hızlı bir şekilde diğer vilayetlerde de örgütlenip isyanların başlaması için uygun ortamlar yarattı. Hınçaklar sosyalist, Marksist ve merkeziyetçi bir siyaset benimsemiş olduğu için varlıklı Ermeni burjuvasından destek görmedi. Ekonomik ve sosyal görüşleri Rusya ve Osmanlı Devleti'ndeki zengin Ermeniler için tehlike arz etmekteydi. Ancak Anadolu'da ortaya çıkarmış oldukları karışıklıklar sayesinde Rusya, Osmanlı Devleti'ne müdahale imkânı bulmuştu.

Federasyon anlamına gelen Taşnaksutyun Partisi, zayıf ve birbirinden bağımsız güçlerin birleştirilmesi gerektiğine inanan küçük grupların federasyonundan

konuları birbirinden ayrılmalıydı. Ekim 1903'te Nazarbegyan'a suikast girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Kendisi ve arkadaşları arasında sosyal demokrat hareketler üzerinde ayrılık yaşandı. 1905 parti kongresi, partinin kimliğini belirlemek için çabalayan Nazarbegyan'ın karşısındaydı. Aynı çatışma 1924'te Atina'daki 8. Parti Kongresi'nde de yaşandı. Nazarbegyan parti komitesinin başkan yardımcısı seçildi fakat görüşleri eleştirildi. Amacı, Doğu Anadolu'yu Ermeni yurdu yapıp İran'dan Azerbaycan ve Rusya'nın Hazar Denizi'ne kadar olan Kafkas topraklarını elde ederek büyük bir "Ermenistan Devleti" kurmaktı. Programı Marksist, sosyalist ve merkeziyetçiydi. Hınçak, Ermenice çan sesi, çıngırak demektir. Eşiyle birlikte gazetede düşüncelerini yaymaya başlamış, İsviçre'deki Ermeni öğrencilerin katılmasıyla büyümüş ve gelişmiştir. Hınçak, İngilizlerden gördüğü sempati ve yardım ile daha sonra Londra'ya taşınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da şubeler açmaya başlamış ve büyük isyanlar çıkarmışlardır. Bkz, Christopher J. Walker, **Armeniya: The Survival of a Nation,** New York, St.Martin's Press, 1980, s. 404.

oluşmaktaydı. "Türkiye Ermenistanı'nın"[51] ekonomik ve siyasal bağımsızlığını isteyen milliyetçi, sosyalist, radikal veya ılımlı bütün Ermenileri tek çatı altında toplamak gerektiğine inanıyordu. Çoğunlukla demokratik ve liberal bir devrim amaçlıyordu fakat, içlerinde azımsanmayacak kadar sosyalist fikirleri savunanlar bulunuyordu.[52] Gençler, yaşlılar, kadınlar ve papazlar dâhil tüm Ermeni halkını Türk hükûmetine karşı halkın savaşına çağırıyordu. Manifestosunda sosyalizm amaçlanmıştı, ancak bu sosyalizm, Türkiye'de sanayinin ve fabrikanın olmayışı, tarım ve geleneksel yaşam biçiminin hâkim olması sebebiyle Avrupa'dakinden farklı olacaktı.[53] Anadolu'daki delegelerinin sosyalizm hakkında hiçbir fikre sahip olmaması bu tespitlerinin doğruluğunu kanıtlamıştı. Bu yüzden ortaya somut ve anlaşır bir hedef koymak gerekiyordu. Bu hedef, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her türlü baskı biçiminin sona erdirilmesini öngören somut ve bir o kadar da sosyalizmle harmanlanmış bir öneri olarak yer aldı. Ermeni "kıyımlarına" tepki gösteren Avrupalı işçi ve sosyalistlerin desteğini kazanarak kendileri ile kapitalist Avrupa arasına mesafe koymaya çalıştılar. Avrupalı kapitalist devletlerin Osmanlı üzerindeki iktisadi ve mali emperyalizminin etkisini kavramış olmaları bu kararı almalarında etkili oldu.[54]

51 Rus kaynaklarında Anadolu coğrafyası Türkiye olarak adlandırılmakta bu yüzden Ermenilerin yaşadıkları bölgelere Türkiye Ermenistanı denilmektedir. Rusça kaynaklarda, Osmanlı Devleti yerine çoğunlukla Türkiye adı kullanılmaktadır.

52 Minassian, **a.g.e.**, s. 26. Ayrıca bkz. Pavloviç.,**a.g.m.**, s. 28.

53 Minassian, **a.g.e.**, s. 26. Ayrıca bkz. Yevgeniy Baronov, "Voyna s Turtsiyey i Armeniya", **Ruskaya mısl,** No: 3, 1915, s. 45.

54 Minassian, **a.g.e.**, s. 29. Ayrıca bkz. Baronov, **a.g.m.**, s. 54.

Taşnaksutyun, Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı anlamına gelmektedir. İhtilalci Ermeni komiteleri arasında en uzun ömürlüsü olan Taşnaklar, dağılmış Ermenileri birleştirmek amacıyla, Marksist ve sosyalist gruplar tarafından kurulmuştu. İhtilal meselesinde özellikle Marksist yöntemleri kullanmışlardı. İstanbul, Van ve Trabzon'da şubeler açıp faaliyetlerini çoğunlukla Doğu Anadolu'da gerçekleştirmişlerdi. Amblemlerinde kalem, kürek ve hançer kompoze etmişlerdi. Kalem aydınları, kürek işçileri, hançer ise savaşçıları temsil ediyordu. Rusya ile tam bir iş birliği içine girerek Rus ordusuna destek vermiş, Taşnaklar tarafından örgütlenen Ermeni gönüllüler Rus ordusuna katılmaya başlamışlardı. Bazı birlikler İran'daki Rus ordusuna katılırken bazıları da Osmanlı sınırındaki Rus birliklerine dâhil olmuşlardı.[55] Ayrıca Taşnaklara Rusya tarafından silah yardımı yapılmış, Anadolu'da meydana gelen olaylarda bu silahlar kullanılmıştı.

Ermeni örgütlerinin siyasal hedeflerini hayata geçirmek için sosyalist fikirleri benimsemiş olmaları devrimin yöntemiyle ilgiliydi. Sosyalist söylemleri altında koyu bir Ermeni milliyetçiliği vardı. Sosyalizm, tüm milliyetçi fikir ve hareketleri reddetmiş olmasına rağmen devrim, direniş, özgürlük, bağımsızlık gibi kavramları içinde barındırıyor olması sebebiyle, Ermeni direnişçileri, sosyalist söylem ve yöntemleri benimsemişlerdi. "Türkiye Ermenistanı'nı kurtarmak", Rus ve İran Ermenistanı ile birleştirerek "Büyük Ermenistan Devleti'ni" kurmak ideali yayılmacı, emperyalist ve ulusal bir hareketti, Ahumov, bu hareketin temelini Ermeni milli-milliyetçi

55 O.İ Levin, "Turetsko Armyanskiy vopros", **Ruskaya mısl**, No: 4, 1916, s. 38

duygularının yansıması olarak görüyordu.[56] Ayrıca bu durum Ermeni milli bilincinin en önemli argümanı olarak yorumlanmaktaydı.[57]

İstanbul'da yeşeren reformcu Ermeni hareketinin taşradaki Ermenilerin sorunlarının çözümü yolunda başarısızlığa uğraması ve Abdülhamid rejiminin bu hareketin en temel kazanımlarına dahi tahammülsüzlükle yaklaşması, Kafkasya'da doğan Ermeni devrimci hareketinin, Osmanlı topraklarında Ermeni halkın yaşadığı sorunların tek savunucusu olması sonucunu doğurdu. Özellikle, kırsal Ermeni nüfusunun on yıllardır ciddi sorunlar yaşamış olması, Ermeni devrimcilerinin Avrupa'dan destek almayı önemsemelerine sebep olmuştu.[58] Fakat, 1890'lı yıllardan itibaren Ermeni örgütleri Sultan'ı devirmek ve Meşruti bir yönetim kurmak için diğer muhalif gruplarla iş birliğine girmeye çalışmıştı. "Bağımsız bir Ermenistan" sloganıyla yola çıkan örgütler, Jön Türk devriminden de önce, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygılı olacaklarını ilan etmişlerdi.[59] Maksim Kovalovski buna kanıt olarak Taşnakların, 1907 kongresindeki "Bütün seçimlerin ırk, din, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin genel, eşit, doğrudan ve gizli oy esasına göre yapıldığı demokratik ve Osmanlı sınırları içerisinde yerel muhtariyet ve federatif bağlar üzerinde yükselen siyasi ve toplumsal özgürlük hedefini bu şekilde formüle etmesini gösterir.[60]

56 N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", **Severnıya zapiski,** No: 12, 1914, s. 103.
57 Yuriy Veselovskiy, **Oçerki Armyanskoy literaturı,istorii i kulturı,** Yerevan, [t.y.], s. 417.
58 N. Ahumov, **a.g.m.**, s. 104.
59 Kovalevskiy, **a.g.m.**, s. 260.
60 **A.e.**

Jön Türk devriminin ardından iki önemli Ermeni partisi Taşnaksutyun ve Hınçak, artık sadece ülkenin ilerlemesi yönünde siyaset izleyecekleri taahhüdünde bulundular. İki örgüt 1908 öncesinde silahlı mücadele yürütmüştü, ancak bu tarihten sonra yasal siyaset izlenmeye başlandı. Pek çok yerde Ermeniler ve Müslümanlar arasında daha önce yaşanan sorunların ve toprak tartışmaları gibi meselelerin sürmesi büyük şehirlerdeki ve taşradaki devrimcilerin olaylara yaklaşımında bazı farklılıklar yaratıyordu. Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra Van'daki Taşnaksutyun bürosu, tedbir amacıyla silah satın almak için kaynak istediğinde, partinin İstanbul bürosu onlara, korkmalarına gerek olmadığını Türk askerinin onları koruyacağı bir zamanda yaşadıklarını söyledi.[61]

Meşrutiyet rejimi, Taşnak ve Hınçakların Osmanlı partiler sistemine dâhil edilmesini sağladı. Taşnaklar, İttihat ve Terakki ile, Hınçaklar ise Hürriyet ve İtilaf ile yakın temastaydı. Hınçak Partisi hiçbir zaman mutlak ayrılık yanlısı, milliyetçi bir parti olmayıp, Türk mutlakiyetinden ve baskısından ayrılmak talebiyle ortaya çıkmışlardı.

1908'de göreve başlayan mecliste yer alan bazı Ermeni mebuslar daha önce silahlı mücadele içerisinde yer almış örgüt mensupları[62] olmalarına rağmen,

61 Ahumov., **a.g.m**. s. 106.

62 1908-1912 Dönemi Osmanlı Meclis-i Mebusanı Ermeni Üyeleri:
Agop Boyaciyan: Edirne Mebusu
Agop Babikyan: Edirne Mebusu
Bedros Hallacyan: İstanbul Mebusu
Krikor Zohrab: İstanbul Mebusu
Stepan Ispartaliyan: Aydın Mebusu
Artin Boşgezenyan: Halep Mebusu
Hamparsum Boyaciyan: Kozan Mebusu
Kegam Dergarabelyan: Bitlis Mebusu

Meşrutiyetle birlikte Osmanlı meclisinin saygın birer üyesi hâline geldiler.[63] Jön Türkler özellikle Abdülhamid yanlısı muhafazakâr çevrelerin muhalefetine karşı koymada, Ermenilerin Meşrutiyet rejimine karşı duyduğu bağlılığa güveniyordu. Öte yandan, İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasındaki anlaşmalar da özellikle toprak sorununun çözümüne dayanıyordu. Ermenilere göre 1890'larda toprak ve mülklerinin müsadere edilmesi onlara karşı yapılmış sistematik bir zorbalıktı ve bu yüzden o tarihlerde sahip oldukları topraklar ve mülkler gerçek sahiplerine geri verilmeliydi.[64] Bu durum Taşnak-Jöntürk ittifakının en önemli koşuluydu. Taşnaklar Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki'yi kullanarak çok da fazla çaba göstermeden eski topraklarına geri dönebileceklerini planlamışlardı. Tüm girişim ve eylemlerini bu anlayışa göre gerçekleştirmekteydiler. Ancak Civelegov'a göre ilk ayrılıklar tam da bu tarihlerde filizlenmeye başlamıştı. Çünkü Osmanlı Devleti 1883'te Kafkasya'da yaklaşık 500 Ermeni okul ve kilisesini kapatmıştı ve 30.000 çocuk

Vartges Serengülyan: Erzurum Mebusu
Karekin Pastırmaciyan: Erzurum Mebusu
Nazaret Dagavaryan: Sivas Mebusu
Bu mebuslardan Karekin Pastırmaciyan ve Hamparsum Boyaciyan Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşması sonucunda Ermeni çeteler kurarak Osmanlı Devleti'ne karşı Rus tarafında mücadele vermişlerdir. Meclis-i Mebusan'daki Ermeni milletvekilleri ile ilgili daha fazla bilgi için bkz, Aykut Kansu, **The Revolution of 1908 in Turkey**, New York, Brill, 1997, s. 245-310.

63 Ahumov, **a.g.m.**, s. 107.

64 İ. Flerovskiy, "Armeniya", **Sovremennik,** No: 11, 1915, s. 135. Ermenilerden müsadere ile alınan toprakların onlara geri verilmesi ile ilgili yorumlar Voyennıy Sbornik'te de dile getirilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. "Aziatskiye frontı", **Voyennıy Sbornik,** No: 2, 1917, s. 237-238.

eğitimden mahrum bırakılmıştı. Ermeniler devlet eliyle kültürsüzleştirilmeye çalışılıyordu. Bu yüzden tepki giderek büyümeye başlamıştı.[65]

Ermeniler son derece pragmatik gerekçelerle İttihat ve Terakki'yi destekleyerek Meşruti rejimin ülkenin geleceği açısından elzem olduğunu düşünmüşlerdi. Bu nedenle Meşrutiyet'i getiren partiye yönelik saldırıları bertaraf ederek, gerici gruplara karşı İttihat ve Terakki'yi savunmak şarttı. Ayrıca ülkenin geleceğini elinde tutan en önemli güç odağının yanında saf tutmak Ermeniler için ciddi kazanımlar sağlayabilir, her şeyden önemlisi yeni "katliamların" önüne geçilebilirdi.[66]

Taşnakların bu yeni rejime desteği elbette Ermenilerin yaşam koşullarında büyük bir değişim beklentisi üzerine kuruluydu. Arazi meselesinin, müsaderelerin, Kürt aşiretleri veya Hamidiye Alayları nedeniyle karşılaşılan sorunların, Abdülhamid'in baskıcı rejimi altında çözülemeyeceğine inanıyorlardı. Seküler, modernist, pozitivist dünya görüşü ve ilerleme fikrine bağlılıkları, baskıyı bir zulüm olarak görmelerine neden oluyor, Meşrutiyet'in devamı için onu savunan partiyi sonuna kadar desteklemeyi uygun buluyorlardı.[67]

Zamanla İttihat ve Terakki'nin söz verdiği reformları yerine getirmediğini hatta bazı durumlarda politikaları gereği kendilerini ikinci plana attıklarını görmeleri, Ermenileri İttihatçılara karşı muhalif bir çizgiye taşıdı. 1909'da Adana'da yaşanan ve 20.000'den fazla Ermeni'nin hayatını kaybettiği Adana olaylarından

65 Civelegov, **a.g.e.**, s. 14.
66 Kovalevskiy, **a.g.m.**, s. 263.
67 Flerovskiy, **a.g.m.**, s. 139.

sonra, kamuoyunun, İttihatçıların da katliama katıldığı yönündeki şüpheleri ve 1913'teki altı vilayette reform konusuna İttihatçıların sert bir şekilde tepki vermeleri Ermenilerle İttihat ve Terakki arasındaki ipleri tamamen kopardı.[68] Onlara göre Jön Türkler, düzeni liberalleştirmek ve Müslüman olmayan unsurları düzenlemek gibi amaçları olmasına rağmen, Batı'nın desteğini kazanmak için formüle ettikleri Panislamist ve Pantürkist fikirleri, gerçekte Sultan Abdülhamid ile paylaşmaktaydılar.[69]

Tüm bu tartışmalardan sonra ve Birinci Dünya Savaşı arifesinde son sözü artık milliyetçiliğin söylüyor olmasıyla, Ermeniler de bu sözleri kelimesi kelimesine yerine getirmek gerektiğine inanmaya başlamışlardı. Politika yoluyla ya da İttihat ve Terakki'yi kullanarak gerçekleştiremedikleri hedeflerini silah kullanarak gerçekleştirebilme yoluna girmişlerdi. Her zaman yardımlarını istedikleri büyük güçler kendi çıkarları çerçevesinde onlara yardım etmekten çekinmeyecekti.

2. Kilisenin Ermeni ulusal uyanışına etkisi

Ruslarla Ermeniler arasındaki ilişkiler, Çar I. Petro (Pyotr)[70] ile başlamıştır. Çar'ın Rus Ortodoks Kilisesi'ne

68 Ahumov., **a.g.m.,** s. 109.

69 Gerard J. Libaridian, "The Ideology Of The Young Turk Movement", ed. Pierre Videl Naguet, **A Crime Of Silence; The Armenian Genocide**, London, Zed Books, 1985, s. 37-52.

70 I. Petro, (Rusça: Петр I Великий, 1672-1725), 1682'de Rusya tahtına geçen I. Petro Rusya'yı, ölüm tarihi olan 1725 yılına kadar yönetti. Rusya'nın dünyanın en güçlü devletleri arasına girmesini sağlayan Çar, bu nedenle tarihte "Büyük" sıfatıyla anıldı. Güçlü devlet olabilmenin yolu, ona göre güçlü bir ordu ve donanma ile mümkün olabilirdi ve bu nedenle güçlü bir ordu ve donanma kurdu. Kimliğini gizleyerek çıktığı Avrupa seyahati sırasında tersanelerde

verdiği hakları, Rus ülkesindeki Ermenilere de vermesiyle Rus-Ermeni yakınlaşması başlamıştır. Bu tarihten itibaren Rus-Ermeni ilişkileri stratejik iş birliğine dönüşmüştür. Ruslar Kafkasya'ya doğru ilerledikçe Ermenilere daha çok ihtiyaç duymuş, iş birliği yapmaları karşılığında bağımsız bir krallık vadetmiştir.

18. yüzyılın sonları Rus ordularının Kafkasya'da etkisini artırdığı dönemlerdi. Rusya, sıcak denizlere inme politikası çerçevesinde Balkanlarda Slav ve Yunanlılardan, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Ermenilerden faydalandı. Bunun için bütün dünya Ermenileri üzerinde söz sahibi olan Eçmiadzin Katogigosluğu'nu kullanmak istedi.

Ermeni patrikhane ve kiliseleri, Ermenilerin her devirde bir cemaat olarak yaşamalarını sağlayan, dinî olduğu kadar dünyevi hayatlarını da düzenleyen ve onları birleştiren müesseseler olmuştu. Rusların Ermenileri örgütleme ve istekleri doğrultusunda kullanmalarının en etkili yolu kiliseleri kontrol altına almaktı. Reformlarla, Ermeni bağımsızlığı için çaba gösterdiklerine ve bu bağımsızlığı uluslararası antlaşmalarla güvence altına alacaklarına inandırmışlardı. Ruslara göre, Ermeni bağımsızlığını sağlayabilmek için diğer milliyetlerin de ilgisini bağımsızlığa çekip, dinî özgürlükle yola çıkıp, kilisenin hak ve hürriyetlerini savunup dinî otonomi alınmalı ve kiliseden devlete

işçi olarak çalıştı ve gemi yapımı ile ilgili bilgiler edindi. Avrupa'nın gelişmiş ve güçlü ülkelerindeki bilim ve sanat uygulamalarını ülkesine taşıyarak Rusya'yı dünya arenasında söz sahibi ülkeler arasına sokmayı başardı. Avrupa'daki gemilerde işçi olarak çalışmış olmasından dolayı Osmanlı devlet adamları tarafından "Deli" lakabı takılmış olmasına rağmen Prut Savaşı'nda Osmanlı gemileri karşısına devasa gemilerle çıkmış olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nde de "Büyük" lakabı ile anılmıştır. Bkz, Vasili Klyuchevskiy, **Peter the Great**, New York, 1961.

geçilmeliydi.[71] Rusya'nın bu şekildeki manipülasyonuyla kilise, Osmanlı Devleti'ne karşı gelişen Ermeni hareketinde merkezî bir fonksiyon icra etmeye başlamıştı.[72]

Ermeni kilisesi, uzun tarihi boyunca milli bilincin ayakta kalmasını sağlayan ve bu özelliğiyle Ermeni milliyetçiliğini canlı tutan önemli araçlardan biri olmuş ve milliyetçi eğitimin merkezi hâline gelmiştir. Kilisenin bu faktörünü bilen sosyalist Hınçak ve Taşnak örgütleri de kiliseyi ve din adamlarını Ermeni sorununun merkezine yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu arada bazı din adamları da İngiliz, Fransız ve Rus diplomatlarının yanından ayrılmayarak, Ermeni sorununun çözümü için güçlü devletlerin desteğini almaya çalışmışlardır. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin altı vilayetini içine alan ve burada bağımsız bir "Ermeni Devleti" kurulması fikrini ilk kez ortaya atan, İstanbul Patriği Mıgırdiç Hırimyan[73] olmuştur. Hırimyan'dan sonra patrik seçilen Nerses

71 AN. **a.g.m.,** s. 14.

72 A.V. Amfiteatrov, "Armyanskiy vopros", **Kavkazskiy vestnik,** No: 4, 1905, s. 54-62. Ermeni kilisesi ve ruhanilerinin bağımsızlık yolundaki çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz, Erdal İlter, **Büyük İhanet Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, s. 22-46.

73 Mıgırdiç Hırimyan, Osmanlı İmparatorluğu içinde muhtar bir Ermenistan kurulması fikrinin öncülerindendir. 1820 yılında Van'da doğmuş, 1856 yılında Akdamar Kilisesi'ne Vartaped olmuş ve kiliseye intisap etmiştir. 1858'de Van'daki Varak Manastırı'nda kurduğu matbaada Ermeni bağımsızlığını güden **Van Kartalı** ve 1863'te Muş'ta bulunan St. Garabed Manastırı'nda **Muş Kartalı** adlı gazeteleri neşretmeye başlamıştır. 1869 yılında İstanbul'da Ermeni Patriği seçilmiş, izlediği politikayı beğenmeyen Ermeni banker, sarraf ve hükûmet memurlarının baskısıyla 1873 yılında görevinden istifa etmiştir. Patrikhane'nin Avrupalı devletlere şikâyet raporları ve müracaatları onun döneminde başlamıştır. Ayrıca Berlin Konferansı'na da katılmıştır.

Varyapetyan[74] da aynı istekleri devam ettirmekle kalmamış sık sık şikâyet ve zulüm raporları hazırlayarak Rusya ve Avrupalı devletlere göndermiştir. Patrik Ormanyan ise İstanbul'daki Rus Büyükelçisine gönderdiği 5 Temmuz 1897[75] tarihli mektupta, olan bitenden son derece kaygılı

74 1837'de İstanbul'da doğan Nerses, 1884'te doğduğu yerde hayatını yitirdi. 15 yaşındayken babasının ölümü, okulunu bırakmasına neden oldu. 1853'te yerel bir okulda, 1855'te Edirne'de okudu. 1858'de papaz oldu. Kısa bir zaman sonra da vartaped unvanını aldı. Ermeni ulusal yapısının çizilmesinde görev aldı. 1862'de Kilikya Piskoposluğu'na getirildi. 1866'da dinî işler nedeniyle Eçmiadzin'i ziyaret etti. 3 Kasım 1873'te (37 yaşındayken), şeker hastalığı nedeniyle aday bile olmak istemezken İstanbul Patriği seçildi. Bir Ermeni heyetini Berlin'e gönderdi. Okulların kuruluşunda aktif rol aldı. İstifa etmek istedi ancak istifası kabul edilmedi. 1884'te tüm Ermenilerin Katogigosu seçildi. Ölümünden 11 gün önce 26 Ekim 1884'te patriklikten istifa etti. Bkz. Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St.Martin's Press, 1980, s. 405. Ayrıca onun döneminde de Avrupa'ya mezalim raporları gönderilmeye devam edilmiştir. Bulgar Meselesi'ni halletmek için toplanan İstanbul Konferansı (12 Aralık 1876-20 Ocak 1877) sırasında İngiliz Büyükelçisi Lord Henry Eliot'a eski patrik Hırimyan tarafından tertip edilmiş bir rapor vermiş fakat bu girişiminden bir netice alamamıştır. Ayastefanos (Yeşilköy)'ta devam eden barış görüşmeleri sırasında Nerses Varyapetyan ve Ermeni ileri gelenleri, Rus murahhas heyeti başkanı ve Çar'ın kardeşi Grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koydurtmaya muvaffak oldular. 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan ve gayet ağır hükümler içeren Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi'nde geçen "Ermenistan" tabiri ile böyle bir yerin varlığı ilk kez Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmiş oldu.

75 1841'de İstanbul'da doğup 1918'de yine İstanbul'da hayatını kaybetti. Katolik bir Ermeni ailede dünyaya geldi. 1851'de Roma'ya gönderildi. 1863'te rahipliğe uygun görüldü. 1866'da İstanbul'a dönene kadar **De Propaganda Fide**'de Ermenice öğretmenliği yaptı. 1868'de eğitim için Roma'ya gitti. Roma Teknik Akademisi'ne üye olarak seçildi. 1870'te Vatikan Heyeti'nde görev aldı. 1880'de Erzurum Ermenilerinin Başpiskoposu oldu. 1882'deki Erzurum mitinglerinde yerel tansiyonu düşürmede başarı sağladı. 1886 yılında dinbilimi alanında profesörlük aldığı Eçmiadzin'de piskoposluğa

ve üzüntülü olduğunu belirttikten sonra 50.000 yetim ve bir o kadar da Ermeni'nin dul kaldığını söylüyordu. Bunun yanında Ermenilerin tüm ticari mallarının ve tarım ürünlerinin ellerinden alındığını, tüm okul ve kiliselerin yakıldığını anlatıyordu. Mektubunun sonunda ise Ermeni Patrikliği, Rusya'nın Ermenileri himayesi altına alması için yalvarıyordu.[76] Ancak meydana gelen olaylar gerçeğin böyle olmadığını göstermekteydi. Anadolu'daki bazı kiliselerde isyan planları yapılıyor, bu isyanlarda kullanılacak silahlar da bu kiliselerde saklanıyordu. İlk Ermeni isyanlarından biri 1890 yılında Erzurum valisinin silah saklanan kilisede arama yapmak istemesi üzerine çıkmıştı. Osmanlı toplum düzeninde kiliselere tanınan özgürlük ortamı, buralarda her türlü yasa dışı faaliyetin yapılmasına ortam hazırlamıştı.

Ermeni kilisesi dinî faaliyetlerden çok, ayrılıkçı faaliyetlerle ilgilenmeye başlayarak, milliyetçi akımlara destek vermiş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan sınırları içerisinde belli bir toprak parçası koparark buna sahip çıkacak bir Ermeni ulusu yaratma çabası içine girmişti. Bu

layık görüldü. 1890'dan itibaren İzmit yakınlarındaki bir ilahiyat fakültesinin dekanlığını yaptı. 1896'da İstanbul'da Ermeni piskoposu seçildi. Birçok Ermeni mahkûmun salıverilmesi için sultanı ikna etti. 1899'da saraya istifasını sundu ancak bu, sultan tarafından kabul edilmedi. 1908'deki anayasa değişikliğinden 6 gün sonra istifa etmek zorunda kaldı. Ermeni Meclisi tarafından kınandı. 1914'te dinî işler nedeniyle Kudüs'e gitti. 1917'de Şam'a sürgün edildi. Patrik Ormanyan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. Yıldönümü münasebetiyle, Kumkapı Kilisesi'nde "Allah'a Şükür Ayini" gerçekleştirdi. Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık sebeplerini açıklayan bir konuşma yaptıktan sonra, padişahın iyiliği için dualar okudu. 1918'de geldiği İstanbul'da yaşamını yitirdi. Bkz. Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin's Press, 1980, s. 408.

76 N.M. Lazov, "Armeniya", **Morskoy sbornik,** No: 4, 1914, s. 43.

düşüncenin fikir babası olan Mıgırdiç Hırimyan'ın patrik seçilmesiyle birlikte Ermeni ayrılıkçı faaliyetleri zirveye tırmanmıştı. Hırimyan, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin tekrar incelenmesini ve vilayetlerin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesini istemişti. Buradaki diğer bir amaç da Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Ermeni toplumu üzerindeki etkisi zayıflamış olan Ermeni Patrikliği'nin eski güç ve yetkisine tekrar kavuşturulmak istenmesiydi. Hırimyan'dan sonra patrik seçilen Nerses de aynı politikayı devam ettirerek Doğu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak için çalışmalar yapmıştı. Bu isteğini 1878 tarihinde İngiliz Büyükelçisine bildirmiş, eğer İngilizler yardım etmezse Rusya'ya başvuracaklarını söylemişti.

Osmanlı topraklarında Ermenistan devleti kurulması yönünde faaliyetlerde bulunan bir diğer patrik, Mateos İzmirliyan[77] olmuştu. İzmirliyan ihtilal ve isyan fikirlerini

77 1848'de İstanbul'da doğdu; 1911'de Eçmiadzin'de hayatını kaybetti. 1869'da papazlık rütbesi verildi. 1886-1890 yılları arasında Mısır'daki Ermenilerin Başpiskoposu oldu. 1890'da İstanbul'a döndü. 1894'te İstanbul Ermeni Patriği seçildi. Demir Patrik olarak tanındı. Ermeni devrimci hareketini destekledi. 1896'da Osmanlı yetkilileri tarafından Kudüs'e görevlendirildi. 1908'de anayasanın ilanı üzerine İstanbul'a döndü; 1908-1909'da tekrar patrik seçildi. Ayrıca 1908'de Eçmiadzin'de tüm Ermenilerin Katogigosu seçildi ve 1909'dan ölümüne kadar bu görevde kaldı. Komitelere bağlı ve üye olan memurları hizmetine aldı. İhtilal ve isyan fikirlerini yayıp, hükûmetin yaptığı bütün işleri eleştirerek İngiliz Büyükelçiliği ve Londra gazetelerine raporlar gönderiyordu. Mateos İzmirliyan'ın döneminde Ermeni bağımsızlığı için yapılan isyanlar, hemen her vilayette süratle yayıldı. İngilizlerin verdiği ümitlerin boşa çıktığını gören Ermeniler artık İzmirliyan'ı istemiyorlardı. Ayrıca onun uzlaşmaz tavırlarını tasvip etmeyen Ermeni aristokratları ve Bâbıâli hizmetindeki yüksek seviyeli memurlar istifa etmesini tavsiye ediyorlardı. Bütün bu olumsuzluklar Patrik Mateos İzmirliyan'ın 1896 yılında istifasına sebep oldu. İstifa ettikten sonra Kudüs'e gitti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönerek ikinci defa patrik seçildi. (1908-1909). Bkz,

savunarak, komitelere destek vermiş, onun patrik olduğu yıllarda birçok vilayette isyanlar başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerini gerçekleştirmek isteyen Ruslar Eçmiadzin Katogigosluğu'nu kullanmış, Eçmiadzin'in bütün dünya Ermenilerinin ruhani merkezi olduğunu kabul ettirmeye çalışarak bütün Ermenileri Eçmiadzin vasıtasıyla yönlendirmek istemişti. Eçmiadzin Katogigosluğu bu iş birliği karşılığında Rusya, Osmanlı Devleti ve İran arasında tampon olacak bir Ermeni krallığı kurulmasını istemişti. Bu isteği kabul eden Rusya, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin desteğini sağlayabilmek ve İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ni kendi çıkarları doğrultusunda harekete geçirebilmek için tüm dünya Ermenileri üzerinde söz sahibi olan Eçmiadzin'in baskılarıyla İstanbul Patrikliği'ne Rus taraftarı patriklerin atanmasını sağlamıştır. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin altı ilini içine alan bir Ermenistan Devleti kurma fikrinin öncülerinden olan Patrik Mıgırdiç Hırimyan, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde görev yaptıktan sonra 1892-1907 yılları arasında Eçmiadzin Katogigosluğu görevinde bulunmuştur. Böylelikle Rusya'nın planları işlemeye başlamış ve Ermeni patriklerini çıkarları doğrultusunda kullanmayı başarmıştır. Hırimyan, Eçmiadzin Katogigosluğu görevi sırasında yayımlayıp, bütün Ermeni kiliselerine gönderdiği genelgede Ermeni halkına, isyancılara destek vermelerini ve bağımsızlık için çalışmalarını söylemiştir.[78] Rusya bu sayede kilise ve din adamlarını kullanarak Ermeni milliyetçiliğini körüklemiştir. Bunu yaparken ihtilalci

Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin's Press, 1980, s. 393.

78 AN. **a.g.m.**, s. 32.

komitelerden de faydalanılmıştır. Komiteler, Ermenilerin bulunduğu yerlerde üstünlüğü sağlamak için piskoposlukların bulunduğu yerlerde kontrolü ele geçirmeye çalışmışlardır. Komiteye girmeden önce papaz olarak görev yapan birçok Ermeni, komiteye girdikten sonra papazlığı bırakıp komite adına çalışmaya başlamıştır.[79] Ayrıca komiteler kendilerine destek vermeyen din adamlarına baskı yapmış hatta bazılarını öldürmüştür. Kiliselerde görevlendirilecek din adamlarının seçiminde de kendilerine destek verenlerin göreve getirilmesini sağlamışlardır. 1909 yılında Adana'da meydana gelen Ermeni isyanı Taşnaklar tarafından desteklenen ve onlar adına çalışan Ermeni Piskopos Muşeg tarafından gerçekleştirilmiştir. Kilise ve din adamlarının Ermeni milliyetçiliği ve Ermeni milliyetçileri üzerindeki etkileri her geçen gün daha ciddi ve vahim boyutlara ulaşmıştır.[80]

Ermeni kilisesinin Ermeni milliyetçiliğine bu kadar önem vermesinin en önemli nedeni, sosyal ve siyasi tabanını oluşturan Ermeni milletinin kiliseye olan bağlılığını kaybetmek istememesiydi. Avrupa'daki milliyetçi ve sosyalist hareketlerden etkilenen Ermenilerin istekleri karşısında değişen toplumsal ve siyasi değişimin gerisinde kalmayıp toplum üzerindeki güç ve itibarını korumak istemiş, bu yüzden henüz filizlenmeye başlayan fikir akımlarının ve hareketlerin lideri ve temsilcisi olma yoluna giderek, Ermeniler üzerindeki hakimiyetini devam ettirmiştir. Fakat bunu yaparken Rusya'nın kullandığı bir araç olmaktan öteye gidememiştir.

79 N. M. Lazov, **a.g.m.**, s. 51.

80 Ermeni milliyetçiliğinin uyanışı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920,** Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 152-220.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI ERMENİLERİ

Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı yeni fikirler, siyasi ve sosyal kurumlar, devletlerin davranışında olduğu kadar ulusların davranışında da değişikliklere yol açtı. Bu davranış değişikliklerinin temelini liberalizm ve milliyetçilik oluşturdu. İtalyan milli birliğinin kurulması ve Alman İmparatorluğu'nun ortaya çıkması dünya dengelerini sarsmakla kalmayıp, Balkan halklarının milli duygularını kamçılayarak, 1908-1909 Bosna-Hersek sorunu ve 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan sonra 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nın görünür sebebi, 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan Veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırplı tarafından öldürülmesi idi. Bu olay karşısında Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan etmesi ve Rusya'nın Sırbistan'ı, Almanya'nın Avusturya'yı desteklemesi Avrupa'yı uzun yıllar içinden çıkamayacağı bir bataklığa sürükledi.

Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve imparatorluğun uluslararası arenadaki zayıflığı, Rusya'yı Boğazlar üzerinde hak aramaya itti. Bu durum, Rusya ile Sırbistan'ı birbirine yakınlaştırdığı gibi, Rusya'nın Balkanlardaki girişimleri karşısında Avusturya-Macaristan ile Almanya'nın ittifak yapıp Rusya

ile rekabet etmelerine neden oldu. Osmanlı Devleti bu olaylar neticesinde iki bloka ayrılmış Avrupa'da birtakım ittifak arayışlarına girişti.

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa girmesi için zorlaması özellikle Avusturya içindi. Çünkü, Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde Kafkas cephesindeki Rus kuvvetlerini üzerine çekecek ve Avusturya ile Almanya'nın üzerindeki Rus baskısı hafifleyecekti. Osmanlı Devleti her ne kadar savaşa girmek istemese de Almanya'nın ve Enver Paşa gibi etkili komutanların baskısıyla Rusya'ya savaş açtı. Amiral Souchon[81] komutasındaki Osmanlı donanması 29-30 Ekim 1914 gecesi Karadeniz'e çıkarak, Odessa ve Sivastopol limanlarını topa tuttu. Bu olay üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, Osmanlı Devleti resmen savaşa dâhil olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmiş olması Ermenilerin yıllardır beklediği fırsatın gerçekleşmesi anlamına gelmekteydi ve bu gelişmeden sonra Ermeniler Ruslar için çok daha fazla önem arz edecekti

1. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni-Rus iş birliği

Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı I. Dünya Savaşı'na girmesi Ermeni komiteleri tarafından sevinç gösterileriyle karşılanmış

81 Amiral Wilhelm Anton Souchon, (1864-1946). İsimleri Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) olan Alman savaş gemileri İngiliz donanmasından kaçarak Çanakkale Limanı'na sığınmıştı. Bu gemilerin Çanakkale Limanı'na sığınmasıyla Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmek zorunda kaldı. Amiral Souchon komutasındaki bu iki Alman gemisi İstanbul'a girerken Osmanlı bayrağını çekerek Karadeniz'e açıldı. Karadeniz'deki Rus gemilerini batırıp Sivastopol ve Odessa limanlarını top ateşine tuttu. Böylece Osmanlı Devleti İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmiş oldu. Stanford J. Shaw, **The Ottoman Empire In World War I.**

ve büyük bir fırsat olarak görülmüştü. Gönüllü birlikler kurarak Rus ordusuna katılan Ermeniler, Ruslarla birlikte Doğu Anadolu topraklarına girmiş, geride kalanlar ise, Türklerin seferberlik sebebiyle cephede olmasını fırsat bilip savunmasız kalan bazı bölgelerde isyanlar çıkartarak, Rus ordusuna cephe gerisinden destek vermişti.

Her zamanki gibi karşılıklı çıkarlar üzerine kurulmuş bu iş birliğinde, Rusya'nın güneye ulaşmasına yardım edecek olan Ermeniler, bu yardım karşılığında Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletini kurma fırsatı bulacaklardı. Bu iş birliği neticesinde Rusya, Ermenilere her türlü yardımı vermekten çekinmemiş, bununla da yetinmeyip onları isyana teşvik ederek Anadolu'da tekrar kanlı bir dönemin başlamasına neden olmuştu.

Osmanlı hükûmetinin seferberlik ilanından hemen sonra Eçmiadzin Katogigosu Kevork, Çar'a iletilmek üzere Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov'a[82] gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli mektubunda Ermeni meselesinin tamamen çözülmesi için şu isteklerde bulunmaktaydı;

Anadolu'daki 6 Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan bölgesi meydana getirilmeli, bu bölgenin başına Bâbıâli'den bağımsız, Rusya tarafından seçilmiş, yüksek rütbeli Hristiyan biri atanmalı, ıslahatın uygulanmasının kontrolü sadece Rusya'ya ait olmalı. Böyle bir yönetim şeklinin teşkili ancak savaşın bitişi ile mümkündür. Ancak Türkiye seferberlik ilan etmiştir ve Ermenilerin emniyeti için Çarlık, Türk hükûmetinden, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirler almasını ve

82 Vorontsov Daşkov (1837-1916). 1881'de Çar'ın Muhafız Alayı'nın komutanlığına getirildi. 1905-1915 yılları arasında Kafkas Genel Valisi olarak görev yaptı. 1916'da Peterburg'da öldü. Bkz. **Azerbajcan Sovyet Ensiklopedijası,** Baku, c. III, 1979, s. 528.

daha önce kabul edilen anlaşma ile yapılması öngörülen reformların uygulanması için komiserlerin vazife yerlerine gönderilmesini istemelidir. Yüksek şahsınızdan, İmparator hazretlerine benim ve Rusya'daki cemaatim adına sadık tebaalarının sadakat duygularını ve Türkiye Ermenilerinin içten bağlılıklarını sunmanızı rica ederim.[83]

diyerek isteklerini dile getiriyordu.

Bu müracaata 2 Eylül 1914'te Vorontsov Daşkov'un verdiği cevapta;

Rus hükûmeti hiçbir durumda ve şart altında Türkiye'deki Ermeni vilayetlerinde reformların ilk projeye göre ve özellikle Rusya'nın kontrolü altında yapılması fikrinden fedakârlık yapmayacaktır, diyerek kararlılıklarını bildirmiştir. Ermenilerin ülkemizdeki ve sınırın öbür tarafındaki hareketleri, idarenin istediği zamanda, bizim işaretimize uygun olmalıdır. Ermeniler tarafından Türkiye'de şu an herhangi bir isyanın çıkması tehlikelidir ve arzu da edilmez. Türkiye'nin kendisinin savaşa sebebiyet vermesi, bizim tarafımızdan yapılan herhangi bir hareketle savaş çıkmaması arzu edilir. Cemaatiniz üzerindeki tesirinizi, Ermenilerimizin sınırın öteki tarafındaki Ermenilerle birlikte, Türkiye'nin şimdiki belirsiz durumunda olduğu gibi, gelecekte de Rus-Türk savaşı zamanında, zamanın ve hayatın şartlarına göre önemli ve gerekli görülecek ve uygulanması istenecek hizmet ve vazifeleri yerine getirmek için kullanınız.[84]

83 Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918),** Ankara, 1990, s. 49. B.A. Boryan, **Armeniya mejdunarodnaya diplomatiya i SSRR,** çast 1, Moskva 1929'dan naklen.

84 Esat Uras, **a.g.e.**, s. 582-583.

cevabını vermiştir ve Rus desteğinin ve iş birliğinin stratejik boyutlarını açıklamıştır.

Bu örnekte görüldüğü üzere Ermenilerle Ruslar arasında tam bir birliktelik söz konusuydu. Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal edebilmesi için zamanı gelince verilecek görevleri yerine getirmek konusunda anlaşmaya varılmıştı.

Olayın bir diğer boyutu ise Rus basını idi. Birçok Rus gazetesinde Ermeniler lehine haberler yapılıyor ve ilerde gerçekleştirecekleri yıkıcı faaliyetlere meşru bir zemin hazırlamaya çalışıyorlardı. Dönemin etkili gazetelerinden *Novoye Vremya* (Yeni Zaman)'da savaşın başlamasından kısa bir süre sonra kaleme alınmış bir makalede Ermenilerle ilgili bazı ifadeler yer almaktaydı. Gazetede yapılan yorumda, Ermeniler tarih boyunca, özellikle Müslüman milletler tarafından zulme uğramışlardı. Bu zulme ancak Rusya dur diyebilirdi. Gazeteye göre Ermeniler 14. yüzyılda kendi devletlerini kaybederek Müslüman Doğu'ya, Türklere ve Perslere bağımlı olmaya başladılar. 14. yüzyılda Ruslar onlara yardım ederek Ön Asya'nın ve Kafkasya'nın yolunu açtı. Ancak ne var ki Türkler ve Perslerin intikamı acı oldu. 1826 Pers ve 1828-29 Türk savaşları gerçekleşti. Ardından yapılan Türkmençay Antlaşması ile 40.000 kadar Ermeni Rus sınırlarından sınır dışı edildi. Türklerle yapılan savaşta 10.000 Ermeni çıkartıldı. San-Stefan (Ayastefanos) ve Berlin Antlaşmaları'na konulan Ermenilerle ilgili maddeler Ermeni sorununun çözümü için umut verdi fakat, Avrupalı devletlerin Ermenilerin problemlerinin çözümü için verdikleri sözleri yerine getirmemelerinden dolayı Ermenilerin kaderi giderek kötüleşti. Bu yüzden Abdülhamid yönetimi Kürtler

ve Çerkezleri kullanarak Ermeni kıyımını gerçekleştirdi. Bunlar da yetmeyerek her geçen gün Ermenilerden ağır vergiler istendi ve eskinin beyleri toprak kölesi hâline getirildi. Halklar arasındaki düşmanlıklar devlet eliyle körüklendi. Bu kıyımlarda Kürtlere ve Çerkezlere binlerce ve on binlerce kurban verildi. Patrik Nerses'in dediğine göre 1876 yılında 258 köy, 32 manastır ve 3 şehir Kürtlerin kıyımına uğradı. Ağustos 1896'da 800.000 Ermeni Trabzon, Bitlis, Diyarbekir (Diyarbakır) ve İstanbul'da kıyıma uğradı. 1894 ve 1896 yılları kıyım yılı oldu. Neredeyse tüm imparatorlukta bu kıyımlar yapıldı. 1909 yılına gelindiğinde Adana'da 20.000 kurban verildi. 1910 yılında da kıyımlar yapılmaya devam etti. Bu tarihlerde kıyımlar artık sistematik bir biçimde yapılıyordu. Avrupa tüm bu olan bitene kayıtsız kaldı. Türkiye ise kendini sürekli liberal rejim yerleştirmeye çalışıyormuş gibi gösterdi. Tüm Ermenilerin Patriği bu kıyımlardan dolayı Rusya'ya, onları himayesi altına alması için yalvarıyordu. Ancak Rusya, Ermenilerin sorununu kendi meselesi hâline getirmek istemiyordu. Artık şartlar değişmişti ve bugün dünden çok farklıydı. Bundan böyle Ermeni sorunu Rusya'nın da sorunu olmalıydı ve Ermenilerin yıllar boyu maruz bırakıldığı kıyımlara son verilmeli idi.[85]

Ruslar, Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce ve başladıktan sonra buna benzer yazı kaleme alarak Ermenilerin savunucusu oldukları mesajını vermek istediler. *Golos Moskvı* adlı gazetede yer alan makalede Osmanlı Devleti ile yapılan savaşta Ermenilerin Rusya'yı desteklemelerinin Rus zaferi için ne denli gerekli oldu-

85 "Armyanskiy vopros", **Novoye vremya,** No: 13360, 20 Yanvarya (3 Fevralya) 1915.

ğu anlatılıyordu.[86] Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere, Rusya'daki ve Anadolu'daki birçok Ermeni, Rusya'nın emperyalist politikasına alet olduklarını fark edemeyerek yüzyıllar boyu huzur içinde yaşadıkları topraklara bir kez daha huzursuzluğun girmesine izin verdiler.

Rusya'nın, Yeşilköy (Ayastefanos) ve Berlin Antlaşmaları'nda ve Birinci Dünya Savaşı sırasında uyguladığı Ermeni politikası, Osmanlı sınırında tampon bir Ermeni devleti oluşturmak ya da Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermeni devleti kurmak şeklinde gerçekleşmişti. Rusya'nın bu politikayı uygulamadaki esas amacı Kafkasya'dan başlayıp Karadeniz'in Anadolu kıyılarını izleyerek İstanbul'u ve Boğazları ele geçirerek Akdeniz'e inebilmekti. Bu politikasını yıllar önce uygulamaya çalışan ve başarısız olan Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu ortamı fırsat bilerek yeniden harekete geçti ve her zaman olduğu gibi Ermenileri kendi saflarına çekmek istedi. Hem Rus kamuoyunun hem de Ermenilerin destek ve sempatisini kazanabilmek için gazete ve dergilerde Ermenilerin maruz kaldığı "kıyımlardan" ve Rusya'nın "haklı" politikasından bahsedildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Çar II. Nikolas'ın Ermenilere hitaben yayınladığı beyannamede şu ifadelere yer verilmişti:

Ermeniler!

Doğudan batıya kadar büyük Rusya'nın bütün ahalisi davetimi büyük bir saygıyla kabul etti. Ermeniler, birçoğunuzun, altında ezildiği ve bugün ezilmeye devam ettiği

86 "Voyna s Turtsiyey", **Golos Moskvı,** No: 305, 14 Avgusta (27 Avgusta) 1915.

beş asırlık istibdattan sonra hürriyete sahip olacağınız saat geldi. Ruslar, Ermeni evladını büyük bir iftiharla hatırlıyor. Lazaroflar, Melikoflar ve benzer Ermeniler Slav kardeşlerinin yanında vatanın gelişmesi için savaşmışlardı. Asırlardan beri devam eden sadakatiniz benim için büyük günde de bütün vazifelerinizi sarsılmaz bir iman ve kanaatle ifa edeceğinize ve gerçek davamızın ve silahlarımızın kesin zafere ulaşması için çalışacağımıza bir delildir.

Ermeniler! Çarlar hükûmetleri altında kan kardeşlerinizle birleşerek nihayet hürriyet ve adaletin nimetlerine kavuşacaksınız.[87]

Rus Çarı, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere bu şekilde hitap ediyor olmasına rağmen, kendi topraklarında yaşayan Ermenilere bağımsızlık faaliyetlerine girişmemeleri için baskı uyguluyordu. Buna rağmen Rusya Ermenileri, Çar'ın davetine olumlu cevap vererek Rus ordusuna katıldı. Osmanlı Ermenileri ise, Ruslar sınırı geçtiklerinde ülkenin her yerinde isyanlar çıkartarak Osmanlı ordusunu iki ateş arasında bırakacaklardı. Bu plan çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanı üzerine askere çağrılan Ermeniler orduya katılmamaya, orduda bulunanlar ise kaçmaya başladı. Rus orduları Türk topraklarına girip Doğu Anadolu'ya ilerlerken Osmanlı Ermenileri tarafından oluşturulan birlikler tarafından karşılandılar. Osmanlı ordularında görev yapan Ermeniler de Rusların Anadolu'ya ayak basmalarından hemen

87 **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi,** İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332.
Aslına sadık kalınarak hazırlayan H. Erdoğan Cengiz, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1984, s. 142-143.

sonra Osmanlı ordusunu terk ederek silah ve cephaneleriyle Rus ordusuna katıldılar.[88]

Rus ordusu tarafından oluşturulan Ermeni çeteleri Doğu Anadolu'daki şehir ve kasabalara saldırıp, yolları ve köprüleri tahrip edip, Ruslara cephe gerisinden destek vererek Ermeni-Rus iş birliğinin gereklerini tam anlamıyla yerine getiriyorlardı.

Bu tür saldırgan girişimleri ve organizasyonları sadece Ermeni çeteleri gerçekleştirmiyor, bazı Ermeni mebusları da Rusya'ya kaçıp orada kurdukları çetelerle Müslüman halkı öldürüyorlardı. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda görev yapan Pastırmaciyan,[89]

88 Merejin, "Armyane i voyna", **Balkanskiy golos,** No: 2, 1915, s. 10-13.

89 Armen Garo lakaplı Karekin Pastırmaciyan Taşnaksutyun liderlerindendi. 1896 yılında Ermenilerce gerçekleştirilen Osmanlı Bankası işgalini yönetti. 1908 ve 1912 yıllarında memleketi olan Erzurum'dan Osmanlı Meclisi'ne mebus seçilmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iş birliği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı, Rus ordusunun yanında yer alan Ermeni gönüllü alaylarını örgütleyip yönetmiştir. 1917 Ekim Devrimi sonrasında kurulan ve toplam dört yıl yaşayan ilk bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin Washington Büyükelçisi görevini üstlenen Pastırmaciyan 1873'te Erzurum'da doğmuş, 1924'te Cenova'da hayatını yitirmiştir. Sansaryan Koleji'nde, Erzurum ve Nancy'de (Fransa) eğitim görmüştür. 1895 yılında Taşnak Partisi'ne katıldı. 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'na el konulması olayına katıldı. Bilimsel araştırmalarını sürdürmek için Avrupa'ya döndü. Çarlık'ın Tatar saldırıları ile mücadelesinde 1903-1905 yıllarında Tiflis sektörünün komuta edilmesinde Transkafkasya'da bulundu. 1908'deki Osmanlı anayasasından sonra Erzurum'a döndü. Osmanlı Parlamentosu'nda milletvekili seçildi. Savaşın patlak vermesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldı. Rus-Ermeni gönüllü birliklerinin kurulmasına yardım etti. Ermeni Cumhuriyeti'nin Washington'daki gayriresmî büyükelçisi oldu. Nisan 1919'da Paris'teki Barış Konferansı'nda revize edilmiş heyetin bir üyesiydi. 1921-1922'de Türk liderlerine suikastlar düzenleyen organizasyondaydı. Bkz, Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin's Press, 1980, s. 382.

Papazyan[90], Boyaciyan[91] gibi Ermeni milletvekilleri taraf değiştirerek Ruslara destek verenlerdendi. Osmanlı meclisine girmiş olan Ermeni milletvekillerinin haricinde, bütün bu eylemlerin içinde papazlar, doktorlar ve avukatlar da görülmüştü. Ermeni aydın ve ileri gelenlerinin bu tür faaliyetler içine girmiş olması Birinci Dünya Savaşı sebebiyle Ruslara ne kadar güvenmiş ve inanmış olduklarının tipik bir göstergesiydi.

90 Vahan Papazyan, 1914 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Van milletvekilliği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rus saflarına katılarak, kurduğu Ermeni gönüllü birlikleriyle Doğu Anadolu'da kanlı olaylar gerçekleştirmiştir.

91 1867'de Haçin'de doğan Murad takma isimli Hamparsum Boyaciyan, 1915 yılında hayatını yitirdi. İstanbul'da tıp eğitimi gördü. Yüksek tıp eğitimini ise Cenova'da aldı. 1887'de, oluşumundan hemen sonra Hınçak Partisi'ne katıldı. Takibindeki yıllarda Osmanlı hükûmetine karşı aktif bir şekilde çalıştı. 1890 Temmuz'unda Kumkapı gösterilerinin baş aktörüydü. Atina'ya, oradan da Kafkasya'ya kaçtı. Kürtlerin yağma faaliyetlerini engellemek ve insanları cesaretlendirmek için 1892'de Sasun'a gitti. 1893'te tekrar Kafkasya'ya geçti ve sonbaharda geri döndü. 1894'te Mihran Damadyan'ın tutuklanmasından sonraki Sasun ayaklanmasının lideriydi. Murad'ın kendisi de tutuklanarak ölüme mahkûm edildi. Ancak, ölüm cezası yabancıların baskılarıyla, hayat boyu hapse çevrildi. 1904'te Fransa'ya kaçışına kadar 12 sene Tripoli'deki (Libya) hapishanede kaldı. Hınçakların temsilcisi olarak Mısır'a gitti ve 24 Kasım 1907'de Damadyan ile birlikte bir barış belgesi imzaladı. Sonrasında Amerika'ya gitti. 1908'deki Osmanlı anayasasının hemen ardından İstanbul'a döndü; hem Ermeni Milli Meclisi'nin hem de Osmanlı Partamentosu'nun üyesiydi. 1915'te öldürüldü. Şeyh Murad takma adını kullanan Boyaciyan, 1895 yılında Adana'nın Zeytun (Süleymanlı) ve Siirt'in Sason kasabalarında eylemler gerçekleştirmiştir. 1908 yılında Kozan Sancağı'nda Ermenilerin oyları ile milletvekili seçilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Muradyan takma adıyla emrindeki milislerle Sivas'ta iç savaş başlatmış, başarılı olamayınca Gürcistan'a kaçmıştır. Bkz, Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin's Press, 1980, s. 403.

Pravitelstvennıy Vestnik (Hükûmet Habercisi) adlı gazetenin yorumuna göre Rus orduları Van'a doğru ilerlemeye başlayınca bunu fırsat bilen Ermeni çeteler 11 Nisan 1915'te Van'da büyük bir ayaklanma başlattılar. Bu ayaklanma o kadar şiddetliydi ki, şehirde neredeyse hiç Türk kalmamıştı. Türk ahalinin şehri terk etmesinden birkaç gün sonra Rus kuvvetleri Van'a geldi ve şehrin anahtarı Ruslara teslim edildi denilerek âdeta zaferin müjdesi verilmekteydi.[92]

Van'ın ele geçirilmesi Ermenileri bağımsızlık yolunda daha fazla ümitlendirdi ve eylemleri giderek daha şiddetli olmaya başladı. Ancak böyle olmasına rağmen dönemin gazetelerinde olaylar çok farklı şekilde aktarılıyor, Türk hükûmeti çok sert bir dille eleştiriliyordu. Mücadelede ne kadar başarılı olunsa da Ermenilerin periyodik kıyımdan kaçamadığı, Osmanlı hükûmetinin kendi düşüncelerini panislamist-hayalperest yurtseverlere yaymaya devam ettiği ve bu aşırıların Ermenilere giderek daha kanlı bir şekilde saldırdığı söyleniyordu.[93] Bir başka yazıda ise, Enver ve Talat gibilerin Ermeni sorununu ebediyen çözüme kavuşturmak için dünya çapında bir yangın beklediklerini ve bu yangının artık başlamış olduğu söylenip, mevcut hükûmetin Ermenileri yok etmeye icazet vererek, Ermeni meselesini ebediyen bitirmeye kararlı oldukları yorumu yapılmaktaydı. [94]

Osmanlı devlet adamlarına suikastlar düzenleyen, ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar başlatarak Türk ahaliye

92 "Na Kavkaze", **Pravitelstvennıy vestnik,** No. 115, 28 Maya (10 İyunya), 1915.

93 "Armyane, Kurdı i Mladoturki", **Novoye vremya,** No: 13362, 7 Aprelya (20 Aprelya) 1915.

94 "Armyanskiy vopros", **Morskoy sbornik,** No: 4, 1915, s. 121.

şiddet uygulayan Ermeni örgütlerine karşı herhangi bir yaptırımda bulunmayan Rusya'nın, Ermenilerin bu yasa dışı ve hunharca faaliyetlerine sempatiyle yaklaştığı anlaşılmaktadır. Çeşitli yayınlarda kaleme alınmış yazılarda öne sürülen düşünceler Rusya'nın, "Ermeni kıyımı" propagandasının yansımalarıydı. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Zinovyev'in 26 Kasım 1912'de Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a[95] gönderdiği raporunda Ermeni halkının giderek Rusya'yı desteklediğini özellikle Van, Bayezid, Bitlis, Erzurum (Erzerum) ve Trabzon (Trapezund)'da bulunan Ermenilerin Rus tarafında olduğunu ve Türkiye'ye karşı düşmanca davranışlarda bulunduklarını bildiriyordu.[96] Bu rapordan da anlaşılacağı üzere Ermeniler tamamen Türk düşmanı ve Rus yanlısı olmuştu.

Rus hükûmeti Ermenileri kendi tarafına çekebilmek için çok çaba sarf ediyor ve Ermenilerin desteği olmadan Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirebileceklerine ihtimal vermiyordu. Bu yüzden Anadolu'daki bütün konsoloslarını, Ermenileri Rusya'ya yardıma ikna için seferber etmişlerdi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin 26 Kasım 1912 tarihinde Rusya hükûmetine gönderdiği raporda, 1894 ve 1896 yıllarını kastederek, Osmanlı

95 1860-1927 yılları arasında yaşadı. Alexander Lyceum'dan mezun oldu. Londra büyükelçiliği yaptı. Diplomatik misyonuna Vatikan'da başladı. 26 Haziran 1909'da St. Petersburg'a geri çağırıldı ve dışişleri bakanı asistanlığı için görüşmede bulundu. Eylül 1910-Haziran 1916 tarihleri arasında Rus Dışişleri Bakanlığı yaptı. Olaylara katılması I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle oldu. Bazı tarihçiler erken ve kışkırtıcı seferberliğin faturasını Sazonov'un omuzlarına yüklemekteler; bazıları ise Sazonov'un uluslararası ilişkilerdeki, özellikle de Balkanlardaki gerilimi düşürmek amacında olduğunu savunmaktalar.

96 Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları,** Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 22.

Ermenilerinin durumunda hiçbir değişiklik olmadığını, tarım sorununun giderek kötüleştiğini ve İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin bildirdiğine göre Sultan'ın Ermeni tebaasına baskı yaptığını ve tam bir trajedi yaşandığını anlatıyordu. Büyükelçi, Ermenileri Rusya tarafına çekebilmek için çok uygun bir zaman olduğunu belirtiyor, Ermenilerin Rusya'ya içtenlik ve samimiyetle inandığını, Ermeni burjuva ve aydınlarının da Rus tarafını desteklediğini anlatıyordu. Buna benzer diğer bir rapor da Rusya'nın Van'daki Konsolos Yardımcısı tarafından tutulmuştu. Konsolos Yardımcısının 21 Kasım'da yolladığı telgrafta, Ermenilerin Rusya'nın himayesini çok arzu ettiklerini, Van'daki Ermenilerin Rusya'nın işgaline tüm güçleriyle destek vereceklerini ve Rus ordusunun bölgeye girişinin ilerde gerçekleşebileceğini aktarıyordu. Bayezid'deki Rus Konsolos Yardımcısı 21 Kasım'da çektiği telgrafta, Ermeni halkın desteğinin tam olduğunu, Rusya'nın Ermenileri koruyucu tavrının devam etmesi gerektiğini, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ciddi karışıklıklar olduğunu ve her an isyanlar çıkabileceğini bildiriyordu.[97]

Rusya'nın resmî, gizli diplomatik belgelerinde açıkça görüldüğü gibi Ermeniler Rusya ile ittifaka girme yolunda, kendi konumlarını kendi elleriyle tehlikeye atıyorlardı. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'un 30 Kasım 1912 tarihinde Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'ne cevaben yazdığı mektubunda, şu zamanda yapılacak bir müdahalenin Rusya'nın konumuna zarar vereceğini, böyle bir durumda Avrupalı devletlerin buna itiraz

97 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reformı v Armeni 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda,** Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 3-5.

edebileceğini, ayrıca böyle bir girişimin Rusya ile Türkiye arasında nahoş durumlara sebebiyet vereceğini ve Osmanlı Devleti'nin, kendi topraklarında yaşayan Ermenilerin Rusya ile iş birliğine girmelerini engellemek için onları uzak bölgelere gönderebileceğini ve böyle bir durumda Rusya'nın Ermenilerden istifade edebilmesinin mümkün olamayacağını belirtmekteydi.[98] Rusya'nın en yetkili devlet görevlisinin kaleme almış olduğu bu mektuptan anlaşılacağı üzere, Ruslar Ermenilerden istifade etme konusunda en üst düzeyde girişimlerde bulunmaktaydılar ve isyanlar sonucunda Ermenilerin katledilmeyeceğini sadece uzak bölgelere gönderileceğini 1912 yılında fark etmişlerdi. Bu girişimler neticesinde Ermeniler Rusya'dan cesaret alarak birçok kanun dışı eylemlere girişerek ardından Rus konsolosluklarına sığınmışlardı.

Ruslar bu tarihlerde Ermeni meselesini dünyanın gündemine pek fazla getirmek istemiyordu. Çünkü amaç Ermeni meselesine Avrupa'nın büyük devletlerinin karıştırılmaması idi. Vorontsov Daşkov'un 7 Şubat 1913'te gönderdiği mektupta bu durum açıkça ifade edilmekteydi. Mektupta yazıldığına göre, Ermeni Katogigosu, Bogos Nubar Paşa'yı[99] Avrupa hükûmetlerine

98 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reformı v Armeni 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda,** Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 6-7.

99 1851'de İskenderiye'de doğdu. 1930'ta Paris'de hayatını kaybetti. 3 kez Mısır Başbakanı olan Nubar Paşa'nın oğludur. Mısır ve Fransa'da eğitim gördü. Mısır'da mühendislik ve Bayındırlık Memurluğu yaptı. Kahire ve Sudan'da çalıştı. 1906'da diğerleriyle birlikte, 1928 yılına kadar başkanlığını yaptığı, Ermeni Genel Hayırsever Birliğini kurdu. 1912 yılında Katogigoslar tarafından Ermeni yanlısı faaliyetler ve Ermeni durumunu ilan etmek için Paris'te bulunan Ermeni temsilcilerin başkanı olarak belirlendi. Sykes-Picot planının iç yüzünü öğrenmek için 1916 Eylül'ünde Londra'ya gitti. Bogos Nubar

Ermenilerin durumunu ve reform meselesini anlatmak üzere görevlendirmişti. Bogos Nubar Paşa, Ermeni sorununu Londra'da yapılacak olan Büyükelçiler Konferansı'na sunacaktı. Ancak Vorontsov Daşkov, Bogos Nubar Paşa'nın bu görevi yerine getirmesi hâlinde hem Ermenilerin hem de Rusya'nın konumunun tehlikeye düşebileceğini anlatıyordu.[100] Rusya'nın böyle bir politika takip etmesindeki başlıca neden o tarihte Ermeni Katogigosu'nun tamamen Ruslarla iş birliği yapıyor olması idi. Bu tarihlerde Rusya için en uygun olanı Doğu Anadolu'da geniş ölçüde reform yapılması idi. Böyle bir reform Rusya'ya, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma imkânı sağlayacaktı ve Doğu Anadolu'yu uygun bir zamanda kendi topraklarına katabileceklerdi. Bu yüzden Rusya, Ermeni meselesine hiçbir ülkeyi karıştırmak istemiyordu.[101]

Rusya'nın Ermenilere yönelik bu tür girişimlerde bulunmasının esasen iki amacı vardı. Birincisi, Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile güvenli bir sınır çizgisi belirlemek, ikincisi ise Boğazların denetimini sağlayarak Akdeniz'e ulaşmaktı. Balkan Savaşı sebebiyle

1918'de Ermeni Legion d'Orient'in oluşturulmasına büyük ölçüde yardım etti. 1919'de Paris'te toplanan ve Ermeniler için büyük önem arz eden Barış Konferansında, Batı Ermenilerini temsilen Ermeni Temsilcileri Başkanlığı yaptı. Cumhuriyet temsilcileriyle olan sürtüşmelere rağmen iyi ilişkiler tesis etti. 1921'de politikadan emekli oldu. Sosyal yardım ve yapım işlerine yoğunlaştı. 1930 yılındaki ölümüne kadar hayatının geri kalanını Paris'te geçirdi. Bkz, Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin's Press, 1980, s. 385

100 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda,** Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 22.

101 Vandal Albert kaleme aldığı eserinde Rusya'nın Ermeni reformu konusunda tek güç olmaya çalışmasının nedenini Rus-İngiliz rekabeti olarak ifade etmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Vandal Albert, **Armyane i Turetskiye reformı,** Peterburg, 1908.

Rusya Boğazların öneminin farkına varmıştı. Bu yüzden 1912 yılından itibaren Rus-Ermeni ilişkileri değişikliğe uğrayarak Ermeni'siz Ermenistan ve Kafkasya Ermenilerinin zorla Ruslaştırılması politikası terk edilerek, Çar ve Sazonov tarafından Ermenilere yönelik güven ve dostluk politikası başlatıldı. Rusya'da hapse atılmış Ermeni yöneticileri 1912 başlarında serbest bırakıldı. Osmanlı topraklarında bir Ermeni isyanının patlak vermesi, Rus topraklarında yaşayan Ermenilerin de isyanına sebep verebileceği ihtimaline karşı Rus hükûmeti, Osmanlı topraklarındaki Ermeni bölgelerinde reform konusunu yeniden görüşme kararı aldı. Sazanov ve Giers'in Ermeni reformunu gündeme getirmelerinin yegâne sebebi Ermenilerin haklarını savunmak değil, bahsedilen bu şüphe ve çıkarlardır.

14 Aralık 1912 tarihinde Rus Büyükelçisi Giers'in Sazonov'a gönderdiği raporda Taşnaksutyun Partisi Dışişleri Bürosu Başkanı Dr. Zavriyev[102] ile yapılan görüşme

102 Doktor Hakob Zavriyev zengin bir ailede doğdu. Rus çevresinde Ermenileri tanımadan eğitim aldı. St. Petersburg'daki Askeri Tıp Akademisi'nden mezun oldu. Bakü Hastanesi'nin baş yöneticisi oldu. Taşnak Partisi'ne katıldı. Nikol Duman'ın Sasun'da planladığı gerilla saldırısını duyunca hastanedeki görevinden ayrılarak kolları sıvadı. Rus hükûmeti tarafından Muş'ta bir hastane kurmak üzere gönderildi. Fakat Türkler buna itiraz etti ve kendisi de sürgün edildi. Osmanlı anayasasından sonra Muş'a geri döndü. Kurduğu hastanede uzman doktor olarak görev yaptı. Kafkasya Genel Valisi onu 1914'te Ermeni gönüllü birliklerinin şekillenmesi için görevlendirdi. Savaşın patlak vermesinden sonra Sazonov ile tartıştı ve bu, özerk bir Ermenistan için güvence alınmasına sebep oldu. Ardından, fikirlerini Fransız hükûmetine nakletmek için Paris'e doğru yola koyuldu. Şubat devriminden sonra Mayıs 1917'de görüşleri, geçici hükûmetin Türk Ermenileri için yapılan planı kesinleştirmesine neden oldu. Kendisi de aynı zamanda Batı Ermenileri için Genel Halk İdare Örgütü yöneticileriyle sivil yardım görüşmesi yaptı. Osmanlılar Muş'u geri aldıktan sonra Osmanlı ordularının önünü

aktarılmaktaydı. Bu görüşmede Ermeni vilayetlerinde yapılacak reformlarla ilgili fikir alış verişi yapılmasından bahsedilerek Zavriyev'in talepleri anlatılıyordu. Zavriyev,'e göre Ermeniler yokluk içinde yaşıyor, hiçbir özlük ve mülkiyet hakları bulunmuyor, güvenlik, toprak ve arazi konularında düzenlemelere ihtiyaç olduğunu anlatıyordu. Buna göre Ermeniler, Kürt yöneticiler tarafından baskı altında tutuluyordu. Böyle giderse geçmişteki tecrübelerden de yola çıkarak yeniden bir kıyım gerçekleşebilecekti. Bu durumun ortaya çıkmaması için Rus hükûmetinin Osmanlı hükûmetini uyarması tavsiye ediliyordu. Giers, hiçbir suretle Ermenilere zarar verilmesini istemediklerini Sasun ya da Adana facialarının tekrar meydana gelmesine izin vermeyecekleri cevabını veriyordu.[103]

Rusya'da da Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler için yoğun bir propaganda başlatıldı. Taşnak ve Hınçak Partileri, din adamları, vatanseverler, hayırsever cemiyetler Türkiye'deki Ermeniler için birleştiler. Rusya'daki Ermeni cemaatler reformlar için Çar'a isteklerini bildirdiler. Sazonov reformlar konusunda uluslararası girişimlerde bulunarak bu konunun tekrar gündeme getirilmesini sağladı.[104]

kesmek için geçici hükûmeti ikna etmeye çalıştı. 1917 Kasım'ında Kurucu Meclis'e Taşnak temsilcisi olarak seçildi. 1918 başlarında Taşnaksutyun ile Sovyet hükûmeti arasında bir anlaşma sağlamak için St. Petersburg'a döndü. 26 halk idare yöneticisinin ölümünden sonra Eylül 1918'de tutuklandı. Mart 1919'da serbest bırakıldı. 1920 başlarında Moskova'yı terk etmesine izin verildi. Bir hastanede çalışmaya başladı ve tifo salgınında hayatını kaybetti. Bkz, Christopher J. Walker, **Armeniya: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin's Press, 1980, s. 427.

103 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda,** Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 11-12.

104 "Armyane", **Moskovskiya vedomosti,** No: 205, 12 Yanvarya (25 Yanvarya) 1914.

Giers 17 Aralık 1912 tarihli raporunda, bahsedilen Ermeni reformunun taslağını veriyordu. 17 maddelik "Ermeni Reform Projesi" adlı bu taslakta mali, hukuki, idari ve güvenlikle ilgili konular ele alınmıştı. Giers'in hazırladığı bu taslağa göre;

1 Tüm imparatorluktaki faal yasa belirleyiciler, devlet memurları, hukuki, mali, şer'î, askerî yetkililer bu reformları görüşmek için üç eyalette bir araya getirilmeli.
2 Özel bir komisyon oluşturmak ve bu komisyon için Genel Müfettiş belirlemek için eyaletler davet edilmeli.
3 Kurulacak komisyona 3 Müslüman, 2 Ermeni üye seçilmeli ve bu üyeler gerekli kabiliyet, nitelik ve güvene sahip olmalı.
4 Bir yabancı danışman olmalı, bu danışman ülkenin âdet, töre ve yönetimi hakkında bilgi sahibi olmalı ve Osmanlı hükûmetinde görevlendirilmeli.
5 Genel Müfettiş altı yıl süreyle görevlendirilmeli, herhangi bir suç işlemedikçe ve suçunu itiraf etmedikçe görevden uzaklaştırılmamalı.
6 Görevden uzaklaştırma üyelerin oyuna sunulmalı ve oy çokluğuna göre karar verilmeli.
7 Sorunun çözümünde komisyon, Genel Müfettiş başkanlığında ortak karar almalı, alınan kararı Genel Müfettiş, valiye rapor ederek uygulatmalı.
8 Genel Müfettiş uygun gördüğü takdirde devlet memurlarını ve din görevlilerini vilayetten ihraç edebilmeli, İçişleri Bakanlığı'nın yaptığı soruşturma sonucunda uygun görülürse görev yerine tekrar dönebilmeli.
9 Genel Müfettiş ve komisyon, teftiş gezisi yapabilmeli.
10 Genel Müfettiş her komisyon üyesine eşit davranmalı ve her komisyon üyesinin istediği teftiş gezisi isteğine tarafsızca ve eşit yaklaşmalı.

11 Kürt ve Ermeniler arasındaki toprak, arazi ve mal düzenlemesini komisyon gerçekleştirmeli, yapılacak düzenlemeler eşitlik ilkesine göre ve eksiksiz olmalı.
12 Yollar, meralar ıslah edilerek halkın kullanımına sunulmalı ve ekonomi düzeltilmeli.
13 Vali, askerî kumandan, jandarma ve polis, Genel Müfettiş'in emirlerini yerine getirmeli.
14 Eğitim yaygınlaştırılmalı, toplumsal aydınlanma sağlanmalı.
15 Toplumsal ekonomi kalkındırılmalı, vilayetlerde bulunan köyler için uygun bütçeler oluşturulmalı.
16 Bu eyaletlere düzen getirildikten sonra diğer eyaletlerde de aynı reformlar gerçekleştirilmeli.
17 5 yıllık zaman için Genel Müfettiş 20.000 Lira, komisyon üyeleri ve danışman 10.000 Lira maaş almalı.[105]

Rusların bu girişiminden rahatsızlık duyan Bâbıâli Mart 1913'te sadece doğu eyaletleri için değil tüm eyaletleri kapsayan bir reform tasarısı hazırladı. Bu tasarıya göre Osmanlı İmparatorluğu altı denetim bölgesine ayrılacaktı ve bu bölgelerin başına getirilecek genel müfettişler Osmanlı Devleti tarafından belirlenecekti. Yapılan müzakereler sonucunda Şubat 1914'te nihai tasarı oluşturuldu. Rusya ile beraber diğer büyük devletlerin konsolosları ve Jön Türkler arasında yapılan antlaşma ile yürürlüğe girdi. Buna göre, Anadolu'da iki eyalet oluşturulacak, bunlardan biri Trabzon, Sivas ve Erzurum vilayetlerini, diğeri ise Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetlerini kapsayacaktı. Bu

105 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda,** Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 17-19.

eyaletler yabancı bir Genel Müfettişin sorumluluğu altında olacak ve Genel Müfettiş tüm memurları atama ve değiştirme yetkisine sahip olacak, büyük devletlerin tavsiyesiyle 10 yıllık süre için seçilecek, görevden alınamayacak ve reformların uygulanması amacıyla askerî güçler Genel Müfettişin emrinde bulunacaktı. Ayrıca, Hristiyan ve Müslümanlar yasa önünde eşit olacak, Ermeni dili mahkeme ve devlet dairelerinde konuşulabilecek, Ermeni okullarının açılmasına kısıtlama getirilmeyecekti.

Rusya, Ermeni reformları hakkında diğer devletlerden de destek arayışlarına girişmişti. Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolskiy[106] 24 Aralık 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı telgrafta, dönemin Fransa Başbakanı Poincare'in Rusya'nın reform projesine destek verdiğini, Fransa'nın, Rusya'nın ve Türkiye'nin birlikte hareket ederek uygun yönetmeliği hazırlaması gerektiğini bildiriyordu.[107]

Bununla birlikte Rusya, Ermenileri kullandığı gibi Kürtlerden de istifade etmeye çalışmaktaydı. Her fırsatta Kürtlerin Ermenilere karşı giriştiği yıkıcı faaliyetlerden bahsediliyor olmasına rağmen *Novoye Vremya* gazetesinde

106 Alaksandr Petroviç İzvolskiy (1856-1919): Rus devlet adamı ve diplomat. 1876'da Rusya Dışişleri Bakanlığı'nda göreve başladı. Rusya Büyükelçisi olarak Belgrad, Münih, Tokyo ve Kopenhag'da çalıştı. 1906-1910 yıllarında Rusya Dışişleri Bakanlığı görevinde bulundu ve Rusya'nın İngiltere ile dış siyasette birlikte hareket etmesi için çaba gösterdi. 1910 yılında Paris'e Büyükelçi olarak atandı. Birinci Dünya Savaşı öncesi İtilaf Devletleri arasındaki ilişkilerin sağlamlaştırılmasında önemli rol oynadı. Mayıs 1917'de bu görevinden istifa eden İzvolskiy 1919'da Paris'te öldü.

107 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda**, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 48.

24 Mart 1914 tarihinde kaleme alınan yazıda, yapılacak reformların sadece Ermenilere değil Kürtlere de yönelik olması gerektiği savunuluyordu. Gazetedeki yorum, Molla Selim'in, Kürtlere yapılan haksızlıklar karşısında kendi ordusunu kurarak Türklerle mücadele ettiği ve bu mücadelede büyük başarılar göstererek Bitlis'e hâkim olduğu şeklinde idi. Molla Selim Ermenilere destek vermekte ve bu yüzden Ermeni Patriği ile görüşmekte idi. Yazı, bu çatışmanın Kürtlerin haklı mücadelesi olduğunu, Kürtlerin de Ermenilerle aynı mücadeleyi verdiklerini belirtmekte idi.[108]

Novoye Vremya'nın 18 Ocak 1914'teki haberinde yine Kürtlerden bahsedilmekteydi. Habere göre, Van ve Bitlis vilayetlerinde hüküm süren Şeyh Barzan'ın Türk askeriyle çarpıştığı ve Barzan'ın adamlarından 30 kişinin Türk askerlerince öldürüldüğü ve 12 kişinin de esir alındığı yazılmıştı.[109]

Rusların gerçekte böyle düşünmediği Rus resmî diplomatik belgelerinde ortaya çıkmaktadır. Bayezid'deki Rus Konsolos Yardımcısı Akimoviç 20 Aralık 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, bölgede çalkantılar olduğu ve bu çalkantılara Kürtlerin sebebiyet verdiği, Kürtlerin Ermeni reformlarından hoşnut olmadıkları, Şeyh İbrahim'in, adamlarına hazırlık emri verdiği ve bölgedeki Ermenilerin panik içinde olduğunu belirten bir telgraf çekmişti.[110]

108 "Armyanskiy vopros", **Novoye vremya,** No: 13662, 24 Marta (6 Aprelya) 1914.

109 "Stolenovenie Turetskih voysk s Kurdami", **Novoye vremya,** No: 13397, 18 Yanvarya (1 Fevralya) 1914.

110 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda**, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 19.

Molla Selim olayı ise gerçekte Rusların anlattığından çok daha farklı amaçlarla meydana gelmişti. Müslüman halk arasında giderek artan endişe ve kin Bitlis'in merkez ve Hizan kazasında dinî nüfuzu bulunan Molla Selim'i harekete geçirdi. Aşiret reisleri, ağalar ve dinî nüfuza sahip kişilerle temas kuran Molla Selim, Ermeni ıslahatı konusunun uluslararası diplomaside en yoğun olduğu 1913 yılında harekete geçmişti. Hakkâri ve civarında nüfuzlu bir şeyh olan Ubeydullah'ın oğlu ve aynı zamanda İttihat Terakki muhalifi Kürtlerin ileri gelenlerinden biri olan Seyyid Abdülkadir ile İstanbul'da görüşmelerde bulunarak destek arayışına girmişti. Şeyh Selim bilhassa Bitlis'in merkez ve Hizan kazasında taraftar bularak, isyanın diğer önderlerinden Seyyid Ali ile kardeşi Şeyh Şehabettin diğer aşiretlerden de destek istemişse de bekledikleri desteği alamamışlardı.

Novoye Vremya'da yayınlanan 24 Mart 1914 tarihli makale isyana Ermenilerin de katıldığını, Molla Selim'in 1913 yılında Ermeni hareketinin ileri gelenleriyle sıkı ilişkiler kurarak Ermeni patriğine müracaat ile isyanın sadece Jön Türklere karşı olduğuna dair bilgi verdiğini ve Ermenilerden de isyana destek olmalarını istediğini iddia ediyordu.[111]

Kürtler arasında hükûmete karşı gelişen bu hazırlıklar yetkililer tarafından yakından takip edilmekteydi. Mahalli idareciler tarafından Molla Selim'e ilmiyeden ve eşraftan oluşan 8 kişilik bir nasihat heyeti gönderilmiş, kendisine paye verilerek ikna edilmeye çalışılmış,

111 "Armyanskiy vopros", **Novoye vremya,** No: 13662, 24 Marta (6 Aprelya) 1914.

bir taraftan da askerî tedbirler alınmaya başlanmıştı. Alınan tedbirlere rağmen 1914 baharında Molla Selim başta olmak üzere, Seyyid Ali ve Şeyh Şehabettin önderliğinde patlak veren isyan, askerî kuvvetlerin hazırlıklı olmaları ve erken hareket etmesi sayesinde kısa sürede bastırılmıştı. İsyancılar, başlarda Bitlis vilayetinin bir kısmını işgal etmeyi başarmışlarsa da askerî kuvvetlerin şehre girmesiyle isyan kısa sürede bastırılmıştır.

İsyanın bastırılmasından sonra kaçmaya çalışan asiler yakalanarak Divanıharp tarafından idam edilmişlerdir. Halk tarafından sevilen ve saygı duyulan Seyyid Ali'nin idamı halk arasında galeyana sebep olmuş, idamının ardından uzun süre matem tutulmuştur. Suçları sabit görülenlerden bir kısmı ise Medine'ye sürgün edilmiştir. İsyanın bastırılmasından sonra hükûmet, görevini kötüye kullanan bazı devlet memurlarını görevden almış, Kürtlerin de çeşitli hediye ve paralarla hükûmete karşı kalplerinin kazandırılmasına çalışmıştır. Hadisenin bastırılmasında devlete sadakatte kusur etmeyerek askerî kuvvetlere destek vermiş olan yörenin eşrafı çeşitli nişan ve hediyelerle taltif edilmişlerdir.[112]

İsyanın lideri Molla Selim başarısız olunca Rus Konsolosluğu'na sığınmıştı. Osmanlı yönetimi Molla Selim'i Rus Konsolosluğu'ndan alabilmek için yoğun çaba harcamış, fakat bütün çabalara rağmen Rus Konsolosluğu Molla Selim'i teslim etmemişti. Molla Selim'in, başarısız isyanının ardından yakalanmamak için Rus Konsolosluğu'na sığınması ve isyanın üzerinden uzun

112 Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", **Ermeni Araştırmaları,** Sayı 20-21, İlkbahar 2006, İstanbul, s. 48-52.

zaman geçmiş olmasına rağmen Rus gazetelerinde hâlâ Molla Selim'in "haklı mücadelesinden" bahsediliyor olması, Rusların Ermenilere olduğu gibi Kürtlere de destek vererek onları kışkırtmaya çalıştığı sonucunu doğurmaktadır.

Rusların özellikle 1912 yılından itibaren Doğu Anadolu'da Kürt ve Ermenileri kışkırtarak karışıklıklar ve isyanlar çıkarmaya çalıştığı bilinmekteydi. İsyanla birlikte Rusların bu girişimi tüm dünya tarafından gözlenerek, Kürtlerin Ermenilere zulüm yaptığı ve Osmanlı Devleti'nin Ermeni ıslahatı konusunda isteksiz davrandığı anlayışı ortadan kalkmaya başlamıştır. İsveç'te yayınlanan *Svenska Dağbilet* gazetesi Osmanlı Devleti'nin, kanunsuz yaşamaya alışmış Kürt eşkıyasını ıslah etme gayretinde olduğunu ve buna Rusya'nın engel olmaya çalıştığını yazmıştır.[113]

Bitlis'teki Kürt isyanının Türk ve dünya kamuoyuna yansımasını Ermeniler bir fırsat olarak değerlendirmiş, isyanın bastırılmasından kısa bir süre sonra tekrar harekete geçerek Kürt zulmüne maruz kaldıkları yönünde şikâyetlerine devam etmişlerdir. Ruslar Ermenilerin bu şikâyetlerini destekleyerek Molla Selim olayındaki tavırlarının tersi bir tutum sergilemişlerdir. Görülüyor ki, Ruslar için önemli olan Kürt ya da Ermeni hakları sadece kendi çıkarlarıdır.[114]

Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'nın yaratmış olduğu ortamı iyi değerlendirmenin gereğine inanıyor, savaşın Ermeniler için olumlu sonuçlar doğurabileceğini ifade ederek Ermenilere çeşitli öğüt ve tavsiyelerde bulunuyorlardı.

113 **A.e.**

114 "Zverstva Kurdov", **Golos Moskvı,** No: 295, 2 İyunya (15 İyunya) 1915.

Severnıya Zapiski (Kuzey Pusulası) adlı dergi Ermeni bağımsızlığının sağlanabilmesi için savaş ortamından yeterince yararlanılamadığı, bu yüzden Ermenilerin durumunda bir iyileşme sağlanamadığını belirtmekte idi. Buna göre, Rusya'nın yaptığı girişimler sayesinde bu soruna çözüm yolları getirilebilecekti. Örnek olarak 26 Ocak 1914 tarihinde Rusların önerdiği reform projesi gösterilerek, bu proje sayesinde Ermenilerin otonomiye biraz daha yaklaşmış olduğu aktarılıyordu. Ermeni halkının durumunu tespit etmek için Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Harput (Elazığ), Sivas ve Trabzon'a iki görevli gönderilmesine rağmen Türk yöneticilerin küstahça davranarak bu görevlileri uzaklaştırdıkları, iddiaları arasında yer alıyordu.[115] Rusların bu iddiasındaki amaç kamuoyuna, Ermenilerin sorunlarının çözümü için ellerinden geleni yaptıklarını fakat Türklerin buna izin vermedikleri için bu durumun tek suçlusunun Türkler olduğu mesajını vermekti.

Ruslar, "Ermeni Reform Projesi" ile Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform gerçekleştirmekten çok daha fazlasını istiyorlardı. *Severnıya Zapiski*'de kaleme alınan makalenin ilerleyen sayfalarında bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Almanların baskısı ve Osmanlı Devleti'nin engellemeleri yüzünden yeterince sonuç alınamayan 26 Ocak protokolünden Ermenilerin hoşnut kalmadığı ve bu yüzden daha iyi sonuçlar elde etmek için ellerine "kılıç almayı" göze alarak, perspektiflerini genişletip sorunun çözümü için yeni ülküler edindikleri söylenmektedir. Bu sebeple Ermeni politikacıları Avrupa'yı karış karış gezerek İngiltere, Fransa ve Rusya'dan yardım

115 N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", **Severnıya zapiski,** No: 12, 1914, s. 104.

istemiş, bu yardımlarda sadece altı vilayet değil Antep, Maraş, Kilis ve Urfa'nın da altı vilayete eklenmesini istemişlerdir. Bu plan ile Rusya ciddi kazanımlar elde ederek, Karadeniz'den Mersin'e kadar uzanan bir alana sahip olacak ve dolayısıyla, bağımsız bir "Ermeni Devleti" kurulması gerekecekti.[116]

Rusya'nın gerçekleştirdiği girişimler Ermenileri çok memnun etmekteydi. Rusya'nın himayesinde, belirlemiş oldukları her ülküye kavuşacaklarını düşünüyorlardı. Bu sebeple Rusya'ya her fırsatta minnet duygularını bildiriyor olmalarından Ermenilerin Rusya'ya ne kadar sadık oldukları anlaşılmaktaydı. Tüm Ermenilerin Patriği ve Katogigosu Kevork'un[117] 16 Nisan 1914 tarihinde Çar'a gönderdiği "teşekkür" mektubunda bu durum açıkça ifade edilmektedir. Mektubuna "Yüce Rus ekselansları" diyerek başlayan Patrik, 26 Ocak'ta Osmanlı Sadrazamı ile Ermeni Reform Projesi hakkında yapılan antlaşmaya değiniyordu. Bu antlaşma ile "Rus ekselansları" Ermenileri himayesi altına aldığı için tüm Ermenilerin kendisine minnettar olduğunu, bu sayede Ermeni milleti için iyileştirici düzenlemeler gerçekleştiğini ve "yüce ekselansları" sayesinde barışçıl bir zemin oluştuğunu söylemekteydi. Mektupta, Hristiyanları yok etme planlarının büyük kurtarıcı Çar sayesinde hayata geçirilemeyeceğini ve Çar'ın,

116 N. Ahumov, **a.g.m.**, s. 105.

117 1846 yılında Tiflis'te doğan V. Kevork 1930 yılında Eçmiadzin'de hayatını kaybetti. Eçmiadzin papaz okulunda eğitim aldı. 1911'de Katogigos seçildi. 1912'de Paris'te Ermeni Milli Meclisi kuruldu. Askerî yetkililerin tavsiyelerine karşı 1918 Mayıs'ındaki kritik günlerde Eçmiadzin'de bulundu. 1926 Mayıs'ında Ermeni dinî prosedürlerini yeniden organize etti. Daha geniş bilgi için bkz, Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin's Press, 1980, s. 391.

tüm Hristiyanları maddi, manevi, kutsal ve mukaddes birlik ve beraberliğe sevk ettiğini söylüyordu. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni sorununun çözüme kavuşturulması için şimdiye kadar binlerce yol denendiğini, ancak her defasında Osmanlı yönetiminin bu çözüm yollarını tıkadığını belirterek Osmanlı Devleti'nin ilk defa 26 Ocak Antlaşması ile öngörülen koşul ve şartları kabul ettiğini ve reformların bu sayede garanti altına alınabildiğini aktarıyordu. Büyük gelişme ve ilerleme olarak görülen bu süreç, ekselanslarının üstün diplomasisi ile gerçekleştiği için inisiyatif artık Rusya'ya geçti diyerek varılan sonucu özetliyordu. Katogigos'a göre bu reformlar sayesinde Ermeni halkı artık, geleceğe korkmadan ve güvenle bakıyordu. Bundan sonraki aşama reformları pekiştirmek ve hiçbir yola sapmadan reformları gerçekleştirmek olmalıydı. Ancak ilerleyen zamanlarda Rusya'nın desteğinin devam etmesini sağlamak temel amaç olmalıydı. Katogigos, Çar sayesinde ibadetlerini artık özgürce yapabildiklerini, Çar'a ve Rusya'ya uzun uzun dualar ettiklerini bildirerek mektubuna son vermekte idi.[118]

Ermeni Patriği'nin Eçmiadzin'den yolladığı bu mektupta Rusya'nın Ermeniler için ne anlam ifade ettiği görülmektedir. Ermeniler tamamen Rusya'nın etki alanına girerek bir müttefik olduklarını göstermektedirler. Ermenilerin en yetkili ve etkili makamında bulunan Katogigos'un, Rusya'ya övgü dolu satırlarında Ermeni-Rus dayanışmasının boyutları açıkça ortaya konulmaktadır. Mektubun son satırlarında yer alan "ibadetlerimizi artık özgürce yapabilmekteyiz" sözleri ise yüzyıllarca

118 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reformı ve Armenii 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda**, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, s. 178-180.

Türk egemenliği altında huzur ve güven içinde yaşamış ve ibadetlerini her zaman özgürce gerçekleştirmiş olan Ermenilerin bu durumu inkârından öte bir şey değildir.

Ermeniler, Anadolu'da karışıklıklar çıkması ve Rusya ile Osmanlı Devleti'nin çatışmaya girmesi için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu durum, Rusya hizmetine girmiş bazı Ermeni görevlilerin verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 23 Aralık 1913 tarihinde, Rusya Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta, Ermeni Haladyan tarafından kendisine aktarılan bilgiden söz edilmekteydi. Bu bilgiye göre Talat Paşa 7000 kişilik bir ordu kurmuştu ve bu ordu Ermenilerin yaşadıkları bölgelere doğru ilerlemekteydi. Giers, bu ordunun Ermenileri Kürtlerden korumak için kurulduğunu ancak gene de temkinli davranmak gerektiğini düşünüyordu. Ona göre bu ordu, Haladyan'ın söylediği sebepten dolayı kurulmuş ise Osmanlı yönetimi Berlin Antlaşması'nı hiçe sayıyordu ve bu gelişme Jön Türklerin Ermeni meselesini ebediyen bitirmek istediklerini göstermekteydi[119]

Ermeni-Rus iş birliği savaş bitene kadar sürdü ve elde edilen "başarılar" Rus basınında abartılarak işlenmeye devam etti. 1918 yılında *Kavkaszkoye Slovo* gazetesinde kaleme alınan bir yazıda General Silikov'un 10 Haziran'da Ermeni Ulusal Kurultayı'na gönderdiği mesaja yer verilmişti. General Silikov bu mesajında şu ifadeleri dile getirmekte idi;

Üç günlük sebatlı savaştan sonra 27 Mayıs'ta Türk kanadını düşürdük ve Türkleri iki gün boyunca kovaladık. Bu zorlu çarpışmadan sonra 29 Mayıs'ta bu iğrenç kuvvetleri de tamamen bozguna uğrattık, düşmandan geriye 200'den

119 **A.g.e.,** s. 102.

fazla ceset, 2 makineli tüfek ve 100'den fazla tüfek kaldı. Bu zaferle birlikte çok önemli askerî çıkarımlar elde ederek mevzilerimizi kuvvetlendirdik ve sınır çizgimizi belirledik.[120]

Bu haberden anlaşılacağı üzere Rus destekli Ermeniler, Türk ordularına saldırmakta, savaşın doğası gereği Türk askeri de onlara karşılık vermekteydi. Rus basınında yazıldığı gibi savunmasız Ermenilere karşı bir mücadele söz konusu değildi.

Bir başka haberde ise yardıma muhtaç Ermeni nüfusu için girişimlerde bulunan T. Avanesova adlı kişinin acilen gerekli yardımın yapılması isteğiyle Rus hükûmetinden talepleri yer alıyordu. Bu talepler arasında ilk etapta 3.490.000 Ruble gönderilmesi ve Ermeni mültecilere ikinci etapta da 2.704.789 Ruble yardım yapılması istendiği ve hükûmetin bu teklife olumlu cevap verdiği belirtilmekteydi.[121]

Ruslar savaşın başlangıcından itibaren Ermenilere ihtiyaç duydukları her konuda yardımda bulunmaktan sakınmayarak Doğu Anadolu üzerinde gerçekleştirmek istedikleri hedefleri hayata geçirmeye başlamışlardı. Bu durum sonucunda Ermeni-Rus iş birliği amacına ulaştı ve isyanlar birbiri ardına gerçekleşmeye başladı. İlki Zeytun'da başlayan ayaklanmayı Kayseri, Bitlis, Erzurum, Elazığ (Mamuret el-aziz), Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir, takip etti. Bu isyanlarla birlikte Ermeniler artık dönülmez yola girmişlerdi.

120 "Na Kavkazkoye fronte", **Kavkazskoye slovo,** No: 116, 12 İyunya (25 İyunya) 1918, s. 11.

121 "Armyane", **Kavkazskoye slovo,** No: 131, 28 İyunya (11 İyunya) 1916. Aynı ifadelere **Vestnik Yevropı** adlı derginin çeşitli sayılarında da rastlanmaktadır. Bkz. "İnostrannoye obozreniye", **Vestnik Yevropı,** No: 2, No: 9, No: 11, 1895. Ayrıca, "İnostrannoye obozreniye", **Vestnik Yevropı**, No: 1, No: 3, No: 9, 1896.

2. Ermeni nüfusu

Ermeniler, nüfuslarının düşük olduğu bölgelerde sayılarını artırmak için bazı girişimlerde bulunmaları gerektiğinin farkındaydılar. Müslümanların çoğunlukta olduğu bu bölgelerde dengeyi tersine çevirebilmek için bazı baskı araçlarına başvurmaları gerekiyordu. Bu baskıyı kurabilmenin en etkili yolu dışarıdan destek almaktı. Bu desteği verebilecek yegâne devlet her zamanki gibi Rusya oldu. Ermeniler güçlü bir devletin desteğini alarak Müslümanları yaşadıkları bölgelerden çıkartacak ve boşalan bu bölgelere kendileri yerleşecekti. Hâlbuki sahibi olduklarını iddia ettikleri bu bölgelerde, tüm dünyadaki Ermenilerden daha fazla Müslüman yaşıyordu[122]

Rusya Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunu Müslüman nüfustan daha fazla gösterebilmenin Batılı devletlerin desteğini ya da onayını almadan gerçekleşemeyeceğini biliyorlardı. Bu yüzden uluslararası girişimlerde bulunmak gerekiyordu. Sazonov, 13 Aralık 1912 tarihinde Rusya'nın İngiltere ve Fransa Büyükelçileri'ne gönderdiği mektupta bu durumu dile getirmekteydi. Mektuba göre, Osmanlı hükûmetinin, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde[123] belirtilen Doğu Anadolu'da reform yapma yükümlülüğünü yerine getirip getirmediğine dair bazı ispatlar sunması ve denetleme sağlanması konusunda İngiltere

122 Justin McCarthy, **Osmanlı'ya Veda,** İstanbul, Etkileşim Yayınları, çev. Mete Tuncel, 2006, s. 125-126.

123 Bu maddeye göre, Osmanlı hükûmeti, gecikmeksizin Ermenilerin oturdukları illerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği ıslahat ve iyileştirmeleri yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı güvenliklerini sağlamayı üstlenir. Bâbıâli bu amaçla alınan tedbirleri, onların uygulanmasını denetleyecek olan büyük devletlere muntazam surette bildirecektir.

ve Fransa hükûmetlerine müracaatta bulunmalarını istemektedir. Bununla birlikte Sazonov, İngiltere ve Fransa hükûmetlerinden, Balkanlardan kaçan Rumelili Türklerin Doğu Anadolu'ya yerleştirilmemelerini istemekteydi. Aksi takdirde Doğu Anadolu'daki Türklerin sayısı artacaktı.[124]

Severnıya Zapiski'de bu plan açıkça dile getirilmekteydi. Buna göre Berlin Antlaşması'nın gereklerinin yerine getirilmesi için Ermeni nüfusunun artırılması belirtilerek, Kürtlerin ve Çerkezlerin yaşadıkları bölgelere Ermeniler yerleştirilecek, böylece Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Sivas ve Diyarbakır'da bir Ermeni nüfus yoğunluğu sağlanabilecekti. Hatta daha da ileri gidilerek, "Büyük Ermenistan Devleti"nin kurulabilmesi için Kuzey ve Kuzeybatı Sivas, Bitlis ve Diyarbakır'daki etnografik durumu Ermeniler lehine çevirmek gerektiğine inanılmakta idi. Böylelikle bölgedeki başat nüfus Ermeni nüfusu olacaktı.[125]

Ayrıca, nüfus ile ilgili yorumlara rakamlar da eklenerek, Osmanlı Devleti'nin verdiği sayıların kesinlikle gerçeği yansıtmadığı iddia ediliyordu. Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu istatistiklere göre tüm imparatorlukta sadece 1.100.000 Ermeni yaşamakta idi ve bu rakam Ermenilere göre gerçeği yansıtmamakla birlikte nüfus konusu gibi hassas problemlerde karşılaştırmalı bir inceleme yapmak yerine Ermeni Patrikhanesi'nin nüfus verileri daha sağlam ve güvenilir görünüyordu. Bu konuda sadece Ermeni Patriği'nin verdiği rakamlara güvenilmeliydi.

124 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda,** Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 8.

125 Kaynak: N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", **Severnıya zapiski,** No: 12, 1914, s. 105-106.

Tablo 2.1. Ermeni Patrikliği'nin verilerine göre 1882'de Ermeni nüfusu.

Tüm İmparatorluk	2.600.000
Altı Vilayet	380.000
Kilikya	455.000
Osmanlı Avrupası	195.000

Kaynak: N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", *Severnıya zapiski*, No: 12, 1914, s. 108.

Tüm imparatorlukta yaşayan 2.600.000 Ermeni'nin 1.680.000'i kayıtlı idi. II. Abdülhamid döneminde 1894, 1895 ve 1896'da öldürülen Ermenilerin sayısı 300.000 olarak verilmekte idi. Öldürülen Ermenilerin dışında 600.000 Ermeni politik ve ekonomik güçlükler sebebiyle değişik ülkelere göç etmişti.[126]

Bu tespitler yapılırken V. N. Korevleva'nın 1913 yılında kaleme almış olduğu *Ermeniler ve Kürtler* adlı kitabındaki veriler gösterilmekteydi.

Tablo 2.2. V.N. Korevleva'nın 1913'te kaleme almış olduğu *Ermeniler ve Kürtler* adlı kitabındaki veriler.

Erzurum	215.000
Van	185.000
Bitlis	180.000
Harput	168.000
Diyarbakır	105.000
Sivas	165.000

Kaynak: N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", *Severnıya zapiski*, No: 12, 1914, s. 106.

Yazara göre eyaletlerdeki oran giderek Ermeniler lehine değişmekteydi. Böyle devam eder ise Ermenilere

126 N. Ahumov, **a.g.m.**, s. 108.

otonomi hakkı doğabilecekti. Bu sebeple her vilayette mutlak çoğunluğu sağlamak hayati önem arz ediyordu. Ayrıca, Tortum, İspir, Bayburt, Hemşin, Erzurum, Silvan, Karadere ve Trabzon'da Ermeni kültürünü öne çıkarmak için çok sayıda kilise yapmak gerekiyordu.[127]

Morskoy Sbornik'te verilen rakamlarda ise Kastamonu (Kastamuni), Ankara (Angora), Bursa (Brussa), Konya (Koniya), İzmir (Simirna), Biga ve İzmit (İsmid) bölgelerine ait 1913'teki nüfus miktarları verilmişti. Bu istatistikler *Ludovic de Contenson: Les Reformes en Turquie d'Asie-1913* adlı kaynaktan alınmıştı.

Tablo 2.3. Kastamonu (Kastamuni), Ankara (Angora), Bursa (Brussa), Konya (Koniya), İzmir (Simirna), Biga ve İzmit (İsmid) bölgelerine ait 1913'teki nüfus miktarları.

Müslüman	5.375.490
Hristiyan	951.702
Yahudi	32.324
Diğer Milletler	19.573

Kaynak: "Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik*, No: 4, 1914, s. 112.

Yukarıda belirtilen 951.702 Hristiyan nüfus içinde sadece 250.000'i Ermeni nüfusuna aitti. Anadolu'daki nüfusun % 84,2'si Türklerden oluşmaktaydı. *Morskoy Sbornik'*teki Ermeni nüfusu Patrikhane'nin rakamlarının çok altındaydı.

Altı vilayetin nüfus rakamlarını *L. de Contenson* adlı kaynaktan aktaran *Morskoy Sbornik'*e göre rakamlar şu şekilde idi.[128]

127 N. Ahumov, **a.g.m.**, s. 106.
128 "Armyanskiy vopros", Morskoy sbornik, No: 4, 1914, s. 113.

Tablo 2.4. *L. de Contenson* adlı kaynağa göre altı vilayetin Müslüman nüfusu.

	Müslümanlar
Türkler	2.226.370
Kürtler ve diğer Müslümanlar	1.664.719
Toplam	3.891.089

Kaynak: "Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik*, No: 4, 1914, s. 113.

Tablo 2.5. *L. de Contenson* adlı kaynağa göre altı vilayetin Hristiyan nüfusu.

	Hristiyanlar
Grekler	339.668
Nestoryan	165.726
Katolik	51.392
Ermeni	828.841
Toplam	1.385.627

Kaynak: "Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik*, No: 4, 1914, s. 113.

Morskoy Sbornik Ermeni reformunun gündemde olduğu dönemde altı vilayete ilişkin istatistikleri ise şu şekilde vermektedir;

Tablo 2.6. *Morskoy Sbornik*'e göre altı vilayete ait Müslüman nüfusu.

	Müslüman
Türkler	666.000
Kürtler	424.000
Diğer Müslümanlar	88.000
Toplam	1.178.000

Kaynak: "Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik*, No: 4, 1914, s. 113.

Tablo 2.7. *Morskoy Sbornik*'e göre altı vilayete ait Hristiyan nüfusu.

	Hristiyan
Ermeni	1.018.000
Nestoryan	123.000
Grek	42.000
Toplam	1.183.000

Kaynak: "Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik*, No: 4, 1914, s. 113.

Tablo 2.8. *Morskoy Sbornik*'e göre altı vilayete ait Kızılbaş ve Yezidi nüfusu.

	Kızılbaş ve Yezidi
Toplam	254.000

Kaynak: "Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik*, No: 4, 1914, s. 113.

Ermeniler 1880'den beri Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusu ile ilgili çalışmalarına ulaşmak istiyorlardı. Fakat en önemli ve ayrıntılı rakamlar Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde ortaya konmuştu. Bu rakamların amacı Versailles Barış Konferansı'na katılan delegeleri ve dünya kamuoyunu Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Anadolu'nun doğu bölgelerinde Ermeni nüfusunun baskın olduğuna ve 1919 yılında da Ermeni Devleti kuracak kadar yeterli sayıda Ermeni bulunduğuna ikna etmekti. Ayrıca Ermeniler, 1919 yılında göç ve ölümler nedeniyle Doğu Anadolu'daki nüfuslarının çok azaldığının farkındaydılar.[129]

129 Justin McCarthy, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus,** Genelkurmay Basımevi, çev. Kur.Kd.Alb. İhsan Gürsoy, Ankara, 1995, s. 45.

Krikor Zohrap[130] tarafından kaleme alınan ve savaştan önce yazılan *La Question Armenienne a la Lumiere des Dokuments* (Paris 1913), çeşitli nüfus hesaplarını ileri sürdükleri temel kaynaklardan biri idi. Bu nüfus bilgileri Ermeni Patrikliği tarafından temin edilen istatistiklerden oluştuğu için Ermeni iddialarının esasını oluşturuyordu. Ermeni Patrikliği 1882 ve 1912 yıllarına ait rakamları vermekle birlikte, 1912 yılı için altı vilayetin (Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ [Mamûret el-Aziz], Diyarbakır, Sivas) Ermeni nüfusu diğer grupların nüfus tahminleri eşliğinde bölgesel olarak verilmekte idi. Bu rakamlar Osmanlı vilayet sınırlarına dayalı değildi. Bunun yerine Patriklik'in rakamları bu vilayetlerin Ermeni nüfusunun çoğunlukta olmadığı bölgelere aitti. Patriklik altı vilayetin dışındaki bu sahalar için teferruatlı rakamlar vermediği gibi bu bölgelerdeki diğer nüfus grupları hakkında da bilgi vermemektedir. Ayrıca, Patriklik'in cetvellerinde hiçbir yaş ve cinsiyet hesabı bulunmadığından bu rakamları demografik olarak da analiz etmek mümkün değildir. Bu sebeplerden ötürü Ermeni Patrikliği'nin Ermeni nüfusuna ait verilerini gerçekçi kabul etmek hatadır.[131]

130 1860'ta İstanbul'da doğdu, 1915'te Diyarbakır'da öldü. Avukatlık eğitimi aldı. Mühendislik eğitimi de aldı ancak üzerinde fazla durmadı. 1895'te Paris'e ve ayrıca Mısır'a kaçtı. 1908 anayasasının beyanından sonra İstanbul'a geri döndü. Ermeni Milli Meclisi'nin üyesi oldu ve Osmanlı Parlamentosu'nda İstanbul mebusu oldu. Çok sayıda eser kaleme almıştır. Romanları arasında "Yok Olan Bir Nesil", "Sessiz Dertler" ve "Hayat Olduğu Gibi" vardır. "Hayat Olduğu Gibi" adlı romanı Fransızcaya çevrilmiştir. Paris'te Marcel Leart takma adıyla yayımlanmıştır. 24 Nisan 1915'teki tutuklama ve öldürmelerde Talat Paşa'yı ciddi bir şekilde protesto etmiştir. 3 Haziran'da kendi de tutuklanarak Diyarbakır yolunda öldürülmüştür. Bkz. Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation,** New York, St. Martin Press, 1980, s. 428.

131 Justin McCarthy, **a.g.e.**, s. 46.

Tablo 2.9. Ermeni Patrikliği'nin istatistiklerine göre 1912 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu.

Türk Ermenistanı	1.018.000
Altı vilayetin diğer kısımları	145.000
Kilikya	407.000
Avrupa Türkiyesi	530.000

Kaynak: Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Genelkurmay Basımevi, çev. Kur.Kd.Alb. İhsan Gürsoy, Ankara, 1995, s. 48.

Tablo 2.10. Altı vilayete ait Ermeni Patrikliği ve Osmanlı Devleti Müslüman nüfus istatistikleri.

	Ermeni Patrikliği	Osmanlı	Düzeltilmiş Osmanlı
Erzurum	345.000	673.297	804.388
Van	122.000	179.380	270.518
Bitlis	127.000	309.999	408.703
Harput	197.000	446.379	564.134
Diyarbakır	100.000	492.101	598.985
Sivas	287.000	939.735	1.112.270

Kaynak: Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Genelkurmay Basımevi, çev. Kur.Kd.Alb. İhsan Gürsoy, Ankara, 1995, s. 48.

Tablo 2.11. Kilikya'nın nüfusuna ait Ermeni ve Osmanlı istatikleri.

	1914 Ermeni İstatistikleri	1912 Osmanlı istatistikleri
Ermeniler	205.050	91.855
Rumlar	40.000	5.607
Diğer Hristiyanlar	41.000	3.224
Müslümanlar	156.000	405.757
Diğerleri	48.000	

Kaynak: Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Genelkurmay Basımevi, çev. Kur.Kd.Alb. İhsan Gürsoy, Ankara, 1995, s. 50.

Altı vilayet için olduğu gibi Kilikya'ya ait rakamlar da özellikle seçilmişti. Ermeniler tarafından bu bölgedeki Müslüman nüfus büyük ölçüde düşük gösterilirken, Ermeni nüfusu Osmanlı istatistiklerine göre iki kat fazla gösterilmişti.

Tablo 2.12. 1882 ve 1912 yıllarındaki Ermeni nüfusuna ait Ermeni Patrikliği'nin Kayıtları

	1882	**1912**
Van	400.000	185.000
Bitlis	250.000	180.000
Diyarbakır	150.000	105.000
Erzurum	280.000	215.000
Mamuratülaziz	270.000	168.000
Sivas	280.000	165.000
Adana	280.000	
Halep	100.000	
Trabzon	120.000	
Hüdavendigâr	60.000	
Aydın	50.000	
Ankara, Kastamonu, Konya	120.000	
İzmit	65.000	
Toplam	**2.425.000**	**1.018.000**

Kaynak: Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Genelkurmay Basımevi, çev. Kur.Kd.Alb. İhsan Gürsoy, Ankara, 1995, s. 51.

Osmanlı azınlık nüfusuna ait teferruatlı ve tutarlı kayıtlar sadece Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Patriklik'in evlenme, vaftiz ve ölüm kayıtlarının toplanmasına ait özel kaidelere de İstanbul'da rastlanmamış ve Ermeni toplumunun teferruatlı analizine ait herhangi bir bilgi Patrik tarafından ortaya konmamıştır. Ermeni Patrikliği'nden hiçbir zaman bu istatistiklerin yapılış şekline ya da nasıl toplandığına dair açıklama yapılmamıştır. Bu durum bize,

istatistiklerin sadece Ermeni bağımsızlığını meşru bir zemine oturtmak kaygısı ile yapıldığını göstermektedir.[132]

Richard G. Hovannisian'ın Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Arşivi'nden elde ettiği dokümanlarda ise 1916 yılına ait aşağıdaki veriler yer almaktadır.

Tablo 2.13. Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Arşivi'ndeki belgelere göre 1916'daki Ermeni nüfusu.

	Kars	Batum	Tiflis	Kutais	Erivan	Elisavetpol	Baku
Şii Müslüman (genellikle Tatar)	19.000	700	39.000	-	366.000	478.000	583.000
Sünni Müslüman (Türk-Tatar)	83.000	14.000	129.000	-	9.000	305.000	293.000
Kürtler (Müslüman ve Yezidi)	68.000	600	56.000	-	55.000	4.000	700
Ermeni	118.000	15.000	411.000	5.000	670.000	419.000	120.000
Gürcü	-	79.000	580.000	993.000	400	1.000	10.000
Rus	19.000	9.000	150.000	16.000	16.000	37.000	177.000
Diğer Hristiyan	18.000	3.000	40.000	2.000	4.000	18.000	12.000
Toplam	364.000	123.000	1.473.000	1.034.000	1.120.000	1.275.000	1.281.000

Kaynak: Richard G. Hovanisian, *The Republic of Armeniya: The Fist Year, 1918-1919*, California, University of California Press, 1971, s. 171. Yazarın bu istatistikleri aldığı yer: United States of America, The National Archives, Record Group, 256,9678,00/10.

Osmanlı nüfus sayımları ile Patrikhane sayımları arasında 600.000 dolayında bir fark bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin, nüfus sayımında bu kadar büyük bir hata yapmasına imkân yoktur. Ermenilerin nüfuslarını yüksek

132 Justin McCarthy, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus,** Genelkurmay Basımevi, çev. Kur.Kd.Alb. İhsan Gürsoy, Ankara, 1995, s. 52.

göstermelerindeki sebep 1.500.000 Ermeni'nin katledildiğini inandırma gayretidir. Öldürüldüğü iddia edilen Ermeni sayısıyla Osmanlı nüfus sayımlarında ortaya çıkan rakamlar arasında büyük farklar vardır. Bu sebeple Ermeni nüfusunu abartılı göstermek gerekiyordu ve Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler bunu yapmışlardı.[133]

Tablo 2.14. Yusuf Halaçoğlu'na göre 1912, 1914 ve 1919 yıllarına ait Ermeni nüfus sayımları.

Osmanlı	D. Magie	Patrikhane	İngiliz İstatistikleri
1.285.535	1.479.000	1.915.651	1.602.000

Kaynak: Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 32-33.

Patrikhane'nin rakamlarının, Osmanlı, D. Magie ve İngiliz istatistiklerine göre çok abartılı olduğu diğer devletlerce de kabul edildiği için Lozan'da David Magie'nin rakamları kullanılmıştır.

Tablo 2.15. 1913, 1914 ve 1919 yıllarına ait bazı istatistikler.

	1913	1914	1919
Osmanlı Sayımları		1.229.007	
Patrikhane Rakamları	1.915.651		
İngiliz İstatistikler			1.602.000
Johannes Lepsius		1.845.450	
David Magie		1.479.000	
McCharty		1.698.303	
Stanford Shaw		1.294.851	
Ludovic de Contenson	1.400.000		
Daniel Panzac		1.600.000	
Patrik Ormanyan	1.895.400		

Kaynak: Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 39.

133 Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırıma Ermeni iddiaları,** Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 32-33.

Batı'da bu dönemde yapılan haritalarda da "Ermenistan" terimi bulunmaktaydı. Ancak bu terim bir aksesuar olmaktan öteye gitmiyordu. Bu ifade tarihî bir tanımlama içindi. Batı haritalarındaki Ermenistan terimi bir ümidin göstergesi olarak vardı. Demografik bir gerçeklik asla söz konusu değildi. Ermeniler Güneydoğu'da yaklaşık bin yıldır vardı. Yaşadıkları bölge çevredeki dağların kuşatması altındaydı. Ermeniler yüzlerce yıl etnik bir grup olarak birbirlerine bağlı yaşamışlardı. Nüfuslarının Doğu Anadolu'da Antik ve Orta Çağlarda nasıl bir dağılım gösterdiği bilinmemektedir. Bilinen şu ki Ermeniler ana vatanlarını yüzyıllardır kitleler hâlinde terk ediyorlardı. Hatta bu kitlesel göç hareketi, Türklerin 11. yüzyılda Anadolu'da sahneye çıkmalarından önce başlamıştı. Bazıları Doğu Anadolu'dan, toplumsal hayatta görülen istikrarsızlıklar yüzünden kaçıyordu. Aslında Ermenilerin Doğu Anadolu'dan göç etmelerinin başlıca nedeni Doğu'nun soğuk havası ve kasvetli ortamıydı. Doğu Anadolu, toprağı işlemenin zor olduğu ve hava şartlarının yaşamaya pek müsait olmadığı bir bölgeydi. Ayrıca Doğu Anadolu'yu siyasi yönüyle incelediğimizde, Kürt aşiretlerinin diğer yerli halklara yaptıkları gibi, Ermeni halkına da eziyet ettikleri gerçeği ile karşılaşırız. Doğu Anadolu, burada yaşayanların doğal nedenlerle göç etmek isteyecekleri bir bölgeydi. Başka yerlerde daha iyi fırsatlar vardı.[134]

Ayrıca Ruslara göre, Anadolu'da nüfusu artırmanın yanı sıra ticari ve sanayi faaliyetlere de önem vermek gerekiyordu. Bu sebeple saygıdeğer tüccar ve sanayi erbabı Ermeniler, ticareti ve sanayiyi canlandırmak için ellerinden

134 Justin McCarthy, **Osmanlı'ya Veda,** Etkileşim Yay., çev. Mete Tuncel, İstanbul, 2006, s. 124-125.

geleni yapmalı idiler. Bu gelişmelerle ilgili olarak Sivas örnek veriliyordu.[135]

Tablo 2.16. Sivas'taki işletmelerin miktarları.

	İşletmeler
Ermenilere Ait	141
Türklere Ait	13
Greklere (Rumlara) Ait	12

Kaynak: N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", *Severnıya zapiski*, No: 12, 1914, s. 107.

Tablo 2.17. 150 adet ihracat işletmesi bulunmaktaydı. Buna göre:

	İhracat İşletmeleri	Bankerler	Tüccarlar	Fabrikalar
Ermeniler	127	32	68000	130
Türkler	23	5	2500	20
Diğer Milletler			450	3

Kaynak: N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", *Severnıya zapiski*, No: 12, 1914, s. 107.

Yukarıdaki tabloda belirtilen 155 fabrikada toplam 17.000 işçi çalışmaktaydı. Bu rakamın 14.000'i Ermeni, 3.500'ü Türk, 200'ü ise Grek (Rum) ve diğer milletlerdi. Ayrıca Sivas'ta 785 Ermeni okulu vardı. Bu okullarda 82.000 öğrenci eğitim almaktaydı. Buna karşın Türk okullarının sayısı 150 idi ve 17.000 öğrenci bulunmaktaydı.[136] Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Osmanlı yönetimi Ermenileri hiçbir konuda kısıtlamamıştır. Yeterince imkân tanınmış ve yaşama standartları yüksek tutulmuştur.

Bununla birlikte burada verilen rakamlarla söz konusu vilayetlerde Ermenilerin nüfus ve ekonomik yönlerden

135 N. Ahumov, **a.g.m.**, s. 107.
136 "Armyanskiy vopros", **Morskoy sbornik,** No: 4, 1914, s. 115.

üstün olduğu benimsetilmeye çalışılmıştı. Ancak, Ermeni nüfusunun Rusların iddia ettiği gibi olmadığı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Ruslar 1914'ten önceki yıllarda da defalarca, Ermenilerin "kıyıma" uğradığını savunmuşlardır. Verilen bu rakamlara bakarak savundukları bu iddianın gerçeklerden tamamen uzak olduğu görülmektedir. Tüccar, sanayici ve fabrika oranlarına bakacak olursak, Ermenilerin ekonomik açıdan Türklerden çok daha refah içinde olduğu gerçeği Ruslar tarafından teyit edilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ İSYANLARI

Berlin Kongresi'nden sonra hızlanan ve bazen İngiltere'nin bazen de Rusya'nın inisiyatifinde devam eden reform meselesi Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İttihat ve Terakki Hükûmeti Sadrazamı ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ve Batılı devletleri temsilen Rus işgüderi Konstantin Gulkeviç arasında imzalanan antlaşmayla son şeklini almıştı. Buna göre olağanüstü yetkilerle donatılmış iki Avrupalı Genel Müfettişten biri Erzurum, Trabzon ve Sivas bölgesinde, diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde görev yapacaklardı. Antlaşma 8 Şubat 1914'te (Rus kaynaklarında 26 Ocak 1914) imzalanmış ve birinci bölge için atanacak Hollandalı Westenek ve ikinci bölge için atanacak Norveçli Binbaşı Hoff ile 25 Mayıs'ta ek bir antlaşma imzalanmıştı.[137]

Birinci Dünya Savaşı'nın başlayıp Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve hemen ardından savaşa girmesi üzerine Osmanlı hükûmeti 31 Aralık 1914 tarihinde ilan ettiği bir irade ile bu antlaşmaya resmen son verdi.[138]

Böylece reform gerekçesiyle Batılıların müdahalesi ve Ermenilerin gayretleriyle ortaya atılan suni Ermeni

137 V. Viktorova Toporova, "Balkanskiye soglaşeniya i soyuzu", **Ruskaya mısl,** No: 4, 1915, s. 130.

138 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi,** Ankara, 1983, c. II, s. 170.

meselesi savaş sırasında yerini, yine Rusya'nın önderliğinde yeni bir mesele olarak ortaya çıkan "Ermeni Katliamı"na bırakıyordu.

Savaş başlar başlamaz Rusya ve hamiliğini yaptıkları Ermeniler yeni planları çerçevesinde bağımsız bir "Ermenistan" kurmak için harekete geçerek, hem içerideki hem dışarıdaki Ermenileri silahlandırıp, Osmanlı Devleti'ni kısa sürede saf dışı etmek üzere faaliyetlerini artırdılar. Bir taraftan komiteler, diğer taraftan da içerideki ve dışarıdaki kiliseler bağımsız Ermenistan'ın kurulması için bundan daha iyi bir gerekçe bulunamayacağı kanaatine varmışlardı. Savaş öncesinde Rusya'nın ve Ermeni komiteleri ile kilise ve okullarının çetelerle yürüttükleri propaganda, teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetleri savaş başlar başlamaz hemen uygulamaya koyuldu. Ermeni komiteleri ve çeteleri Osmanlı ordusundan silah ve cephanelerle birlikte firar ederek, tüm erkekleri savaşta bulunan köy ve kasabalarda kıyımlar gerçekleştiriyor, cepheye giden ikmal yollarını kesiyordu.

Teşkilatlanmalarını tam anlamıyla gerçekleştirdikten sonra Zeytun'da, Kayseri'de, Bitlis'te, Sivas'ta, Trabzon'da, Ankara'da, Adana'da, Urfa'da, İzmit'te, Bursa'da, Musa Dağı'nda ayaklanmalar gerçekleştirerek çok sayıda masum kişinin kanını akıtıyorlardı. Buna rağmen hem Avrupalı devletler hem de Rusya daima Osmanlı hükûmetini suçlayarak Ermenilerin sistematik kıyımdan geçirildiğini iddia etmişlerdi.

Bu iddiaların sahiplerinden biri olan Maksim Kovalovskiy 1915 yılında *Vestnik Yevropı* (Avrupa Habercisi) adlı politik dergide kaleme aldığı makalede Ermeni isyanlarının haklılığını savunarak olayları değerlendirmeye

çalışıyordu. Kovalovskiy'e göre Rus hükûmeti Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş olmasına rağmen Ermenilerin durumunda kayda değer bir düzelme olmamıştı. Patrik Nerses'in çabalarıyla Ayastefanos Antlaşması'na konulan 16. Madde Ermenilerin Kürtlerden ve Çerkezlerden korunarak, Ermenilerle ilgili düzenlemeleri içeriyordu ve mahalli ihtiyaçların giderilmesine yönelikti. Türkiyeli Ermenilerin yeni bir döneme girmesini sağlayan Berlin Antlaşması ise Avrupalı devletleri, reformların uygulanıp uygulanmadığını takip etme konusunda belirli bir yükümlülüğün altına sokuyordu. Fakat yazara göre bu vaatler pratikte tam anlamıyla uygulanmamıştı çünkü, Avrupalı devletler bu konuda gerekli kararlılığı göstermemişlerdi. Bu yüzden yazar, Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin durumunun kötüleşmesini hızlandırdığını savunuyordu. [139]

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılması konusu İngiltere ve Rusya arasında çekişmelere neden oldu. İngilizler, Rusların, Ermenilerle iş birliğine girerek sıcak denizlere inmesini engellemek için Ermeni reformunun savunuculuğunu yapmaya ve ıslahat konusuna sıkı sıkı sarılmaya başladı. Fakat Ermenilerin asıl amacı yaşadıkları bölgelerde ıslahat yaptırmak değil, önce özerklik ve ardından bağımsızlık elde etmekti. İngilizlerin de amacı Ermenilere daha fazla refah ortamı yaratmak olmayıp temelde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaktı. Bir yandan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ederken diğer taraftan Ermenileri oyalamaya yönelik politikalar takip edilmekteydi.[140]

139 Maksim Kovalovskiy, "Armyanskiy vopros", **Vestnik Yevropı**, No: 7-8, 1915, s. 266.

140 Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler,** Ankara, Yeni Türkiye Yay, 2005, s. 102.

Rus yazarlara göre, Ermeni isyanlarını haklı çıkaran bir başka sebep de Abdülhamid yönetiminin olumsuz politikalarının etkilerinin yansımasıydı. Abdülhamid, Kürtler ve Çerkezlere yardım ederek Anadolu'daki Ermeni nüfusunun kıyımlara uğramasına sebep olmuştu. Bu olaylarda Ermenilere karşı, Kürtler ve Çerkezlerin dinsel farklılıkları öne çıkartılarak bu toplumlar arasında düşmanlıklar teşvik edilmişti. Bu hizmetleri karşılığında köklü sınıflara mensup olan ve Osmanlı Devleti'nde memurluk yapan bazı Kürt ağalarına Ermeni toprakları hediye edildi ve bu ağalar Ermeni topraklarında bey hâline getirildi.[141]

İngiliz yazar Christopher J. Walker, Sultan Abdülhamid'in Ermeni politikalarını sert bir dille eleştiriyor ve suçluyordu. Bu konuda Rus ve İngiliz yazarların ifadeleri birbirini destekler niteliktedir.

Ortada güçlü bir kanıt olmasına rağmen birçok boşluklar da var. 1894-1896 yıllarındaki soykırımla 1915-1916 yıllarındaki soykırım arasındaki farkları ortaya koymama izin verin. Fark çok açık; 1890'larda ortada bir dünya savaşı yoktu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki Büyükelçi sayesinde elimizde bulunan raporlar gerçekleri doğru bir şekilde öğrenmemize yardımcı oldu. Sultan Abdülhamid zamanında Osmanlı rejimi tarafından Ermenilere yapılan soykırıma dair gerçek dokümanlar bulunmaktadır.

Bir görgü tanığının Trabzon'da olan olaylar hakkında anlattıklarından yola çıkılarak yazılan bir yazı şöyledir...

"1915 yılında gerçekleşen olaylarda bir anlamsızlık yoktur. Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri kendi

141 A. "Yevropa i Turtsiya v Armyanskom vopros", **Ruskaya mısl,** No: 12, 1896, s. 107-109.

topraklarından atmış ve sağlıksız koşullara yönlendirmişlerdir. Bu insanlardan bazıları öldürülmüş, bazıları yolda katledilmiş, bazıları ise varış yerine ulaştığında ölmüştür. Osmanlı İmparatorluğu bu gerçeği reddedemez ve kendini hiçbir şekilde haklı çıkaramaz."

Teğmen Hasan Maruf, 1915 yılında Muş, Bitlis, Siirt, Erzincan ve Mamahatun'da gaddarca diye tabir ettiği kavgayı şöyle anlatır. Muş'ta bulunan bütün Ermeni kadınlar ve çocuklar tahta kulübelerde yakılmıştır. [142]

İngiltere ve Rusya tarafından Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform gerçekleştirilmesi konusu gündeme geldiğinde II. Abdülhamid bu reformlar ile gerçekte ne yapılmak istendiğini fark etmiş ve bu yüzden, reform konusunu olabildiğince geciktirmeye çalışmıştı. Rusya'dan ve Avrupa'dan gelen kışkırtmalar sebebiyle Ermeniler, Osmanlı Devleti aleyhine çalışmalara girişerek ayaklanmalar başlatmıştı. 1895 ve 1896 yıllarında Ermenilerin

142 Christopher J. Walker, "British Sources on the Armenian Massacres 1915-1916", ed. Pierre Videl Naguet, **A Crime Of Silence; The Armenian Genocide, London**, Zed Books, 1985, s. 53-60.
Mamahatun ve civarındaki olaylarla ilgili 1. Kafkas Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in 23 Şubat 1918'de Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafa göre Mamahatun (Tercan) bir gün önce (22 Şubat 1918) saat 10.00 öncesinde işgal edilmişti. Kükürtlü Karyeli Hasan Ağa'nın ifadesine göre 1000 kadar Ermeni 6 top ile 21 Şubat'ta Yeniköy yolu ile doğuya gitmişler ve Müslümanlardan 300 kadarını yakarak katletmişlerdi. Ayrıca bu Ermeniler Mamahatun'u ateşe vermiş ve tüm erzak ve eşya ambarlarını yok etmişti. Bkz. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 85-86, Belge No: 2031, Belge Tarihi: 23 Şubat 1918, 1985, s. 177. Mamahatun ve yöresini yakıp yıkarak top ve tüfekleri ile çekilen Ermeni asilerine karşı girişilen harekât ile ilgili 1. Kafkas Ordusu Kumandanı Kazım Karabekir'in 3. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgraftır.

Anadolu'da başlattıkları bu ayaklanmaları II. Abdülhamid kanlı bir şekilde bastırmış ve Avrupalı devletler tarafından tepki toplamıştı. Rusya ve Avrupa'dan "Ermeni katliamı" yapılıyor sesleri yükselmiş ve Bâbıâli üzerinde baskı kurulmaya başlanmıştı.[143]

Abdülhamid, Tanzimat'ın başarısızlığını ve reformların uygulanamamış olmasını merkezî idarenin güçsüz oluşunda görüyordu. Anayasalı düzenin merkezî kuvveti zayıflatacağını düşünüyor ve bu yüzden otokratik bir yönetim uygulanması gerektiğine inanıyordu. Merkeziyetçi görüşüne uygun bir davranış sergileyerek 1878'de Meclis-i Mebusan'ı kapattı. Adem-i merkeziyetçi anlayışın tamamen önüne geçebilmek için şehir ve kasaba eşrafı ile ordu komutanlarını ve valileri merkeziyetçi görüş etrafında birleştirdi. Doğu Anadolu'da kurulan Hamidiye Alayları Abdülhamid'in bu politikası sebebiyle oluşturulmuştu. Hamidiye Alayları sayesinde Doğu Anadolu'daki aşiretleri kolayca kendisine bağlamıştı. Böylelikle merkezî otorite oluşturulmaya çalışılmış, Doğu Anadolu'da yeni bir sosyo-politik denge kurulmak istenmiş ve Ermeni faaliyetlerinin önüne geçilmişti. Abdülhamid, Hamiye Alayları'nı kurmakla, Doğu Anadolu Bölgesi'ni Rus saldırılarından koruma ve İngilizlerin etkisinden yalıtma politikası uygulamıştı.[144] İsyancı Ermenilere karşı halkı örgütlemek, silahlandırmak ve çıkacak bir iç isyana karşı halkı korumak görevleri de Hamidiye Alayları'na verilmişti. 1891 yılından itibaren Ermeniler,

143 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya,** Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970, s. 204-205.

144 Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,** Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, s. 29-30.

Hamidiye Alayları'nın kaldırılması için defalarca girişimde bulunmuş ve 1895 yılında isyan başlatmışlardı.[145] Hamidiye Alayları Ermeniler ile Rusların Doğu Anadolu'daki emellerini gerçekleştirme yolunda böylesi bir engel teşkil etmesi sebebiyle onlar tarafından ve Avrupa'nın da desteğiyle sürekli olarak eleştirilmiş ve suçlanmıştır.

Kovalovski'nin diğer bir iddiası ise Ermenilerin ağır vergilere maruz kalmasıydı. Kovalovski'ye göre Ermeniler bu vergilerle toprak kölesi hâline getirilerek, feodal beyler için çalışmaya mecbur edilmişlerdi. Bunun karşılığında eskiden kendi toprakları olan bu coğrafyada oturma izni elde ettiler. Ancak bu durum tarım sorununun günden güne artmasına sebep olmuştu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de idari ve güvenlik konularında zafiyet gösteriyordu. Kürt ağaların engellenmesi gerekirken teşvik edildiği iddiaları farklı bir bakış açısını göstermekte idi. Rus Konsoloslarının bildirdiğine göre Ermeni topraklarında soygun, yağma ve talan ardı arkası kesilmeden devam ediyordu. Verimli topraklar tespit edilerek müsadere yoluyla Ermenilerin elinden alınarak ilerde herhangi bir hak iddia etmemeleri karşılığında bir sözleşme imzalatılmıştı. Ermenilerden boşalan bu topraklara Müslümanlar yerleştirilmişti. Rus yazar Kovalovski'nin yorumunda, birilerinin emriyle gerçekleştirilen bu gasp etme olayında 1000 Ermeni toprağını kaybetmişti. Bu durum yazara göre Ermeni isyanlarını meşru esasa dayandırıyordu.[146] Bu yorum yapılırken daha sonraki dönemde gerçekleşecek olayların bir dökümü verilmekte idi.

145 Bayram Kodaman, **a,g.e.**, s. 31.
146 Maksim Kovalovskiy, **a.g.m.**, s. 268-269.

Osmanlı gayrimüslimlerine geniş ekonomik ve sosyal hakların verilmesi Tanzimat Fermanı ile başladı. Fermanın devletin her tarafında ilan edilmesiyle birlikte halk arasında geniş yankılar buldu. Yapılacak reformları imparatorluktaki her zümre kendine göre yorumladı. Gayrimüslimlere verilen haklar o kadar genişti ki, Müslüman halk bu durumdan rahatsızlık duymaya başladı. Tanzimat'ın yeni vergi politikası imparatorlukta kök salmış olan eski düzenin bozulmasına ve kargaşaların çıkmasına sebep oldu. Bu kargaşaların çıkmasındaki en önemli neden eskiden vergi imtiyazlarına sahip olan zümrelerin, yeni durumdan rahatsızlık duymasıydı. Ayaklanmalara özellikle Hristiyan çorbacılar öncülük ediyor ve Osmanlı Devleti yıkıldığında Müslümanların ülkeden çıkacağına, böylelikle onların yerini Hristiyanların alacağına inanılıyordu. Maksim Kovalovski'nin, Ermenilerin topraklarına el koyularak yerlerine Müslümanlar yerleştiriliyor iddiası, gayrimüslimlerin Tanzimat Fermanı'ndan itibaren gerçekleştirmek istedikleri fikirlerdi.[147]

Kovalovski'ye göre;

Devlet, politikasını bu feodal beyler aracılığıyla uyguladı ve bu beyler sayesinde milli ve dinî düşmanlıklar teşvik edildi. Bu düşmanlıkların özendirilmesi sonucunda birçok yerde toplu kıyımlar gerçekleştirildi. Derebeylerin önderliğinde Kürtler ve Çerkezler tarafından gerçekleştirilen bu kıyımlarda on binlerce kurban verildi. Yukarıdan yönetilen ve sistematik şekilde gerçekleştirilen bu kıyımlara,

147 Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, s. 380.

Berlin Antlaşması'nda birtakım taahhütlerde bulunan Avrupa seyirci kaldı.[148]

Anadolu'da meydana gelen olayların Kovalovski'nin yukarıda belirttiği gibi olmadığı Rusya'nın diplomatik yazışmalarında yer almaktadır. Doğu Anadolu'daki olaylarla ilgili değerlendirme yapan İstanbul Büyükelçisi Giers, Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a şu ifadeleri aktarmaktaydı;

Bana gelen şikâyet ve haberlerden şu sonuca varmam gerekiyor ki, bu sırada meydana gelen aşırılıklar, Türkiye'nin doğu illerinde her zaman meydana gelen ve normal kabul edilen olayları aşmamaktadır. Dolayısıyla bunlar duyguların coştuğunun bir delili sayılamaz ve Ermenilerin toplu kıyıma uğradıklarını ispatlayamaz.[149]

Ruslara göre, Osmanlı Devleti 1915 yılında birçok Ermeni'yi öldürerek bir "katliam" gerçekleştirmişti. Onlara göre bu iddialarının temel nedeni Ermenilerin 1915 yılında zorunlu göçe tabii tutulmak bahanesiyle öldürülmesiydi. Ancak, çalışmanın önceki bölümlerinde de belirtildiği gibi Ermeniler, 1860'lı yıllardan itibaren örgütlenmiş, çeteler kurup cinayetler işlemiş ve imparatorluğun her yanında ayaklanmalar başlatmıştı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu eylemler şiddetini giderek artırarak savaş esnasında en vahşi hâlini almıştı. Bütün önlemlere rağmen Ermeni isyanlarını bastırmak konusunda bir netice elde edilemeyince Ermenileri Doğu Anadolu'dan topyekûn uzaklaştırma kararı alınmıştı. Rus yazarlar Ermenilerin bölgeden uzaklaştırılma meselesini

148 Maksim Kovalovskiy, **a.g.m.**, s. 272.

149 **Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reform v Armyane 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda**, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, s. 26-25.

her fırsatta çarpıtarak, onların göç ettirilmediğini, göç bahanesiyle "soykırıma" uğratıldığını öne sürmüşlerdi.[150]

Rus yazarlar diğer taraftan Ermeni sorununda Jön Türk yönetimini her fırsatta eleştirerek yıpratma propagandası yapmaya çalışmışlardı. Onlara göre İstanbul'da kendi rejimlerini yerleştirmeyi başaran Jön Türkler liberalizmi savunuyor olmalarına rağmen Ermeni kilise ve okullarını kapatmaya çalışıyordu. Hâlbuki Jön Türklere göre bu okul ve kiliseler kendi amaçlarının dışında başka amaçlara hizmet ediyorlardı. Onlara göre Jön Türklerin asıl amacı Ermenilerin dinî özgürlüklerini ellerinden almak ve onları eğitimden mahrum bırakmaktı.[151] Ancak, Osmanlı Devleti'nin hiçbir döneminde gayrimüslimlerin dinî hak ve özgürlükleri kısıtlanmamıştı. İbadet konusunda Müslümanlara verilen hakların tamamı gayrimüslimlere de verilmişti. Bu tarihlerde İttihatçıların düşündükleri tek konu devletin nasıl kurtarılacağıydı. Burada İttihatçıların karşılaştıkları en temel sorun çağdaşlaşma politikalarıydı. Önemli olan, devletin tepeden tırnağa çağdaşlaşmasıydı. Bu amaçla getirdikleri ıslahat programı, geleneksel düzende, belli mevkilere gelmiş olanların tepkisine neden oldu. Devletin ve toplumsal hayatın rasyonelleştirilmesine Müslümanlarla birlikte Ermeni, Rum ve Slavlar da karşı çıktılar. Oysa İttihatçılar her ikisi de Osmanlı Devleti vatandaşı olan Müslümanlarla Hristiyanların ayrı kanunlarla yönetilmesini çağ dışı bir uygulama olarak görüyorlardı. Bu sebeple kurmuş oldukları mecliste

150 Yavuz Ercan, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu,** ed. Hasan Celal Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2000, s. 99.

151 İ. Brusilovskiy, "Okolo voynı", **Severnıya zapiskiy,** Oktyabr-Noyabr, 1914, s. 119.

toplumun her kesiminden temsilci bulunmaktaydı. Bu meclislerde halklar nüfusları oranında temsil edilmekteydi ve herkes bu durumdan memnun idi. Rus yazarların belirttiğinin tam tersine, İttihatçılar ile Ermeni, Rum ya da herhangi bir Hristiyan grup arasında anlaşmazlık söz konusu değildi.[152]

Tablo 3.1. 1908, 1912, 1914 Meclisleri

Yıl	Toplam	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Musevi	Slav
1908	**288**	147	60	27	26	14	4	10
1912	**284**	157	68	18	15	13	4	9
1914	**259**	144	84	-	13	14	4	-

Kaynak: Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Ülken, İstanbul, Sander Yayınları, 1971, s. 230-231.

Bu meclisler oluşturulurken İttihat ve Terakki Cemiyeti her toplulukla görüşmeler yapmış ve mebuslar arasında fikir birliği oluşturmaya çalışmıştı. Toplumsal birlikte hareket ediş, fikirsel birliktelikle kuvvetlendirilmek istenmişti.[153]

Jön Türklerin benimsemiş olduğu ideoloji tüm toplumun geleneksel olandan uzaklaşıp çağdaş olana yakınlaşmasıydı ve bir burjuva hareketiydi. Avrupa'da meşrutiyet ve demokrasi nasıl ki burjuvanın isteklerine göre şekillendi ise, Avrupa'da öğrendikleri meşrutiyeti şekillendiren de

152 Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914,** çev. Nuran Ülken, İstanbul, Sander Yayınları, 1971, s. 230-231.

153 Feroz Ahmad, **a.g.e.**, 1971, s. 230-231.

Osmanlı Devleti'nde onu isteyen genç Türk aydını olmuştu.[154] Toplumun çağdaşlaşmasını ve bir burjuva yaratmak gerektiğini düşünen bu hareket için, ekonomik anlamda güçlü olan gayrimüslim tebaa vazgeçilmez bir unsurdu.

Genç Türkler geleneksel değerleri ve ekonomiyi liberalleştirme, Türk ve Müslüman olmayan unsurları düzenleme gibi hedeflerini hayata geçirmek için Panislamist ve Pantürkist fikirlerini Batı'ya kabul ettirmeye çalıştılar. Bu yüzden Batı'nın desteğini almaya çalıştılar. Bunu yaparken Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim halkını kullandılar. Ancak bununla birlikte Panislamist ve Pantürkist fikirlerini aynı zamanda II. Abdülhamid ile paylaştılar.[155]

1. Van olayları

Kaleme aldığı makalesinde her fırsatta "Ermeni Kıyımından" bahseden Kovalovski, "Bağımsız Ermeni Devleti"nin kurulmasına karşı çıkan Osmanlı hükûmetlerinin Anadolu'da organize bir şekilde kanlı kıyımlar gerçekleştirdiğini iddia ediyordu ve binlerce Ermeni'nin, kaçarak ölümden kurtulabildiğini söylüyordu. Osmanlı yönetimi ülkeyi terk edecek Ermenilerden bir daha dönmemelerini taahhüt etmeleri karşılığında hayatlarını bağışladı diyen Kovalovski, Mayıs 1915'te Van'da yeni kıyımlar gerçekleştiğini ve Erzurum'dan Trabzon'a kadar bu olayların devam ettiğini yazmaktaydı.[156]

154 Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,** İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s. 80.

155 Gerard J. Libaridian, "The Ideology of The Young Turk Movement", ed. Pierre Videl Naguet, **A Crime Of Silence; The Armenian Genocide,** London, Zed Books, 1985, s. 37-52.

156 Maksim Kovalovskiy, **a.g.m.**, s. 274.

Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde reform yapılması kararlaştırılan vilayetlerden biri de Van'dır. Ermenilerin ve Rusların çoğunlukla üzerinde durdukları, propaganda, kışkırtma ve teşkilatlanmalarını gerçekleştirdikleri, Ermeni çetelerinin ve gönüllü alaylarının faaliyet alanı olan Van, Batılı ve Rus konsolosları ile Ermeni milletvekillerinin en fazla ilgilendikleri yer olmuştu. Rus basınında ve kamuoyunda bölgede yaşayan Ermenilerin ellerinden topraklarının, işlerinin, mal ve mülklerinin alındığı iddia edilmişti.[157] Çeteler aracılığıyla bölgede asıl kıyım gerçekleştirenler Ermeniler olmasına rağmen, meydana gelen olaylarda sürekli Türkler suçlanmıştı. Bu sebeple Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi Batılılar ve özellikle Rusya tarafından çarpıtılarak kullanılmaya çalışılmıştı. Bölgedeki okul, kilise, dernek ve konsoloslukları, çeteci faaliyetler doğrultusunda kullanan Ermeniler, Akdamar Ruhban Okulu'nu karargâh merkezi hâline getirerek buradan elde ettikleri paralar ve militanlarla yıkıcı faaliyetlere giriştiler.

Rusların Van işgaline destek vermeye çalışan Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van ve çevresinde büyük bir isyan başlattılar. Bu isyanda çok sayıda memur ve jandarma öldürülürken, Türk evleri de saldırıya uğradı. Rusların ve Ermenilerin şiddetli baskısına dayanamayan Türk ordusu geri çekilmek zorunda kaldı ve Van, Rus ve Ermenilerin eline geçti. Alman Büyükelçisi Wangenheim Alman Dışişleri Bakanlığına 10 Mayıs 1915 tarihinde çektiği telgrafında Van vilayetindeki Ermenilerin ayaklanarak Müslüman köyler ile kaleye saldırdıklarını, kaledeki Türk

157 İ. Brusilovskiy, "Balkanskiy uzel", **Severnıya zapiski,** Noyabr-Dekabr, 1915, s. 383.

garnizonunun 300 kayıp verdiğini ve günlerce devam eden sokak çatışmaları neticesinde şehrin asilerin eline geçtiğini ve 17 Mayıs 1915'te Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiğini, Ermenilerin düşman tarafına katıldığını ve Müslümanları katle başladığını, bunun üzerine 800.000 Müslümanın kaçmaya başladığını ifade etmişti.[158]

İngiltere'de kaleme alınan eserler de Rusların iddialarını destekler mahiyetteydi. Ermeni-Rus iş birliği ve Rusların askerî yardımları aşağıda ele alınan metinde de görülmektedir.

Sonun başlangıcıydı ve sadece bir mucize Türkiye'deki Ermenileri ve diğer azınlıkları kurtarabilirdi. Ancak tarih gösteriyor ki, ihtiyaçları olduğu zamanda bu mucize gerçekleşmedi.

Ermenilerin sadakat sözlerine karşın, soykırım başladı ve bu İttihatçıların "Türkiye Türkler içindir" sloganının önemini gösterdi. Bu koşullarda Ermenilerin sadece bir seçeneği ve bunu gerçekleştirmek için iki yolu vardı. Onlar ölmek zorundalardı. Ya kafalarını eğip sunarak ya da sonuna kadar savaşarak. Taşnaksutyun ikinci yolu seçti ve kaybettiler.

Nisan 1915'te Cevdet, bölükleriyle birlikte Van'ı kuşattığında, Van'a komşu olan Satal, Avzaring, Akhorig ve Başkale zaten yerle bir edilmişti. Kuşatmada yer alan 18-45 yaş arası erkeklere işçi taburu adı verilmişti. Emenilere, asker olarak hizmet verme hakkı tanındığından bunu kabul ettiler. Van'daki Türk Askerî Mahkemesi Başkanı olan Hüsnü Bey Taşnakların kahramanı Aram'ı açık bir şekilde uyardı. Daha sonra Taşnaklar bir konferansa davet edildi

158 Nejat Göyünç, "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri,** Bursa, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 10.

ve yolda İşhan ile 3 arkadası trajik bir biçimde katledildi. Bu olaydan sonra Aram boyun eğmek yerine sonuna kadar savaşmaya karar verdi.

İlk ateş Türkler tarafından 20 Nisan 1915'te atıldı. Van, olayların başlatılacağı ilk yer olarak kararlaştırıldı. Soyup soğana çevrilerek yarım bırakılan 1.500 kadar Ermeni , tam 1 ay süre ile; ta ki Ermeni ve Rus birliklerinden düzgün bir destek gelene kadar 5.000 Türk askerini geride tutmayı başardılar. Barıştan 2 ay sonra Türk takviye kuvvetleri geldi ve Ruslar bölgede yaşayan sakinleri de alarak geri çekildi. Ancak canını sonuna kadar ortaya koyanlar şehirde kalıp, Türkler girdiğinde şehri yok ettiler.

Cevdet, bu bozgunun utancıyla, Kasap Taburu olarak adlandırılan 8.000 kadar askerle aceleyle Siirt'e kaçtı. İlk olarak azınlıklar Bitlis'te katledildi. Şehrin tümünde 15.000 kadar Ermeni kılıçtan geçirildi. Daha sonra bu Diyarbakır ve Erzurum'da devam etti. Bu arada Cevdet, azınlıkların savunmaya geçtiği ve aşama kaydettiği Muş'a döndü. Cephaneleri bitene kadar dört gün boyunca savaştılar. Şehirdeki 15.000 Ermeni'den ancak 200 tanesi kıyımdan kaçabildi ve yayladaki 59.000 azınlıktan sadece 9.000'i kurtulabildi.

Mayıs ayı sonunda kıyımdan kurtulan herkes göç etmeye zorlandı. Erzurum ve Bitlis arasındaki 400.000 azınlığın % 98'i ya soykırıma uğradı ya da sınır dışı edildi. Yolda kaç kişinin açlıktan, Kürt baskınlarından ve hastalıklardan öldüğü söylenmiyor.[159]

159 Sarkis Atamian, **The Armenian Community,** New York, Phlosophical Library, 1955, s. 83, 188-203. İngiltere'nin Ermeni sorununda izlediği tutum hakkında bkz. Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897,** İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986.

Van'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Osmanlı ordusunun ikmal yolları kesildi. Askere yiyecek ve cephane taşınamaması karşısında zor duruma düşen Türk ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine işgal alanını genişleten Ruslar Erzurum, Bitlis, ve Trabzon'u da ele geçirdiler. Bu işgallerden cesaret alan Ermeniler Müslümanlara karşı kıyımlara başladı. Çok sayıda Türk bu kıyımlardan kaçarak değişik bölgelere göç etti. Tüm bunlar yaşanıyor olmasına rağmen Ermeni Patriği, Ermenilerin şiddete maruz kaldığını iddia ediyordu. Türk hükûmeti ise Batılılar tarafından herhangi bir baskıya ve şiddete maruz kalmamak için özel bir komisyon kurarak, bu komisyonu Van, Sivas, Erzurum ve Erzincan'a soruşturma yapmakla görevlendirdi. Yapılan soruşturmada Sivas ve Van'da Ermeni isyanının devam ettiği ve bunlara karşı koyacak ne jandarmanın ne de Türk halkının bulunduğu rapor edilmekteydi.[160]

2. Urfa olayları

Ermeniler, diğer bölgelerde olduğu gibi Urfa'da da 1890'lardan itibaren silahlanmaya ve teşkilatlanmaya başladılar. Ekim 1915'te ciddi bir ayaklanma başlatıldı ve bu ayaklanmada çok sayıda Müslüman yaşamını yitirdi.

Urfa'daki olaylarda esas zarar görenler Türkler olmasına rağmen *Kavkazskoye Slovo,* Urfa'daki Ermenilerin Türk askerleri ve halk tarafından katliama uğradığı yönünde bir

160 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 85-86, Belge No: 2004, Belge Tarihi: 22 Mayıs 1915, 1985, s. 45-46, Sivas, Van, Erzincan, Erzurum ve yörelerinde Ermeni Patrikliği'nin Ermenilere mezalim yapıldığına dair iddialarına karşılık, aynı bölgede tahkikat yapan komisyonun olaylar hakkında Başkumandanlığa gönderdiği rapor.

haber yayınladı. Buradaki olaylarda dere gibi kan aktığı, hiçbir yerden yardım gelmediği ve insanların hayatlarını kurtarabilmek için bütün altınlarını ve mal varlıklarını verdikleri yer almaktaydı. Olaylar başlamadan önce Ermenilerin silahlarının toplatıldığı, bölgeye 3.000 kişilik bir ordu gönderildiği, Urfa'da 3.000 Ermeni'nin öldürüldüğü ve ölümlerin halen devam ettiği aktarılmaktaydı.[161]

Urfa'da meydana gelen olaylarla ilgili Urfa Mutasarrıfı tarafından 29 Eylül 1915'te Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne, sabah saatlerinde sadece birkaç haneden silah atılmış olmasına rağmen akşam saatlerine kadar bütün Ermeni mahallelerinde çok sert çarpışmalar meydana geldiği ve bu mahallelerin şehre hâkim bir bölgede bulunduğu ve buradaki Ermeni evleri çok sağlam ve dayanıklı olduğu için jandarmanın kesinlikle yanaşamadığı, 6 yaralı ve 1 şehit olduğunu bildiren bir telgraf göndermişti. Buna göre Ermeni halk Müslüman evlerine saldırmakta ve evlerdeki insanları çoluk çocuk demeden öldürerek kasabaya girmekte idi. Mevcut jandarma sayısı iki misline çıkarılsa dahi Ermeniler karşısında yetersiz kalacağı şeklinde bir tespitte bulunularak, bu yüzden bölgeye acilen takviye kuvvet gönderilmesi istenmekte idi.[162]

Evvelki telgrafa zeyldir (ektir). Sabahleyin atılan silahlar bir iki haneye münhasır iken, şimdi mağribe (akşama) kadar Ermeni mahallatının (mahallelerinin) her tarafından silah endahtiyle (ateşiyle çarpışma) şiddetle

161 "Armyanskiy vopros", **Kavkazskoye slovo,** No: 211, 28 Noyabrya (10 Dekabrya), 1915. s. 8.

162 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ermeni Belgeleri Özel Sayı,** Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 85-86, Belge No: 2017, Belge Tarihi: 29 Eylül 1915, 1985, s. 101. Urfa Mutasarrıflığı'nın İçişleri Bakanlığı'na şehirdeki Ermeni ayaklanmasını içeren telgrafı.

devam ediyor. Mahallat-ı mezkûre (adı geçen bölge) esasen memleketin halim bir mevkiinde olduğu, haneleri de gayet metin ve rasin (sağlam ve dayanıklı) olduğundan, jandarma katiyen yanaşamıyor. Mecruhumuz (Yaralılarımız) altıya baliğ olmuş (yükselmiş) ve biri de şehit düşmüştür. Şimdi haber alındığına göre o civardaki İslam hanelerine (evlerine) hücum ederek hepsini kesmişlerdir. Götürülen birkaçının kıyafetlerine ve mavzer ile müsellah (silahlı) bulunmalarına nazaran mahall-i saireye (diğer bölgelere), Ermeni eşkıyasının vakit vakit kasabaya girmiş oldukları istidlal olunuyor (öğreniliyor). Her silah attıkça da enva-i tefevvühatta bulunuyorlar (çeşitli ağza alınmayacak sözler sarf ediyorlar). Mevcut jandarmanın bilfarz iki misline iblağı (çıkarılması) mümkün olsa bile, yine temin-i muvaffakiyet müyesser olamaz (başarılı olunamaz). Binaenaleyh herhâlde bir kuvve-i nizamiyenin hatta mümkün ise bir topla beraber seyr-i seri ile izamı (çabuk yoldan gönderilmesi) için icap edenlere emr-i acil ita buyurulması (ivedi emir verilmesi) maruzdur.

Ermeni saldırısı karşısında Urfa'da bulunan jandarmanın yetersiz kalmış olması saldırının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktaydı. Ancak Rus kaynaklarında asıl kıyıma uğrayanların Ermeniler olduğu iddia edilmişti. Urfa olaylarından bahseden *Kavkazkoye Slovo*'da, bütün sokak ve evlerin kana bulandığı, şehirde dere gibi kan aktığı söyleniyordu. Hatta, çocuk emziren annelere dahi acınmadığı, "cani katillerin" bebekleri oraya buraya fırlattıkları ifade ediliyordu.[163]

163 "Armyanskiy vopros", **Kavkazskoye slovo,** No: 211, 28 Noyabrya (10 Dekabrya), 1915. s. 8.

Rusya'da kaleme alınmış bir diğer makalede ise şu ifadelere yer verilmekteydi;

Öğle vakitlerinde çok sayıda Ermeni kilisenin önüne toplandı. Kendilerine doğru gelen Türkleri gören Ermeniler kiliseye kaçtı. Kiliseye saklananlar çok kalabalık olduğu için bazı bebekler havasızlıktan boğularak öldü. Kilisenin kapısını açamayan Türklerin aklına dehşet verici bir fikir geldi. Kilisenin kapısına 50 adet gaz yağı sandığı koydular ve ateşe verdiler. Çok kısa zamanda 3.000 talihsiz Ermeni yanarak can verdi. Sadece bir Ermeni yaralı olarak kurtuldu ve 3 gün boyunca hiç kıpırdamadan cesetlerin üzerinde yattı. Ermeni Piskopos Haren Mhitorian tüm olanları evinin damından gördü ve dayanamayarak kendi bileklerini kesti. Bu olaylar sürekli tekrar etmekte ve her gün en az 25-30 kişi öldürülmekteydi.[164]

3. Muş olayları

Muş olaylarıyla ilgili ise şu ifadelere yer verilmekteydi;

Muş'taki Türk yöneticisinin emriyle Magunk köyünde bulunan toplam 60 Ermeni, gözle görülür bir suç işlememiş olmasına rağmen tutuklanmıştı. Bunun dışında Ocak ayında Muş'ta ve Sasun'daki köylerde 64 Ermeni erkeği Türkler tarafından katledildi ve 18 kişi de yaralandı. Türk idarecileri Ermenilerden çabucak kurtulmak istedikleri için çok hızlı hareket ediyorlardı. Asıl amaçları Ermenileri korkutup, yıldırarak buradan göç etmelerini sağlamaktı. Ancak Muş'tan göç etmek isteseler dahi gidebilecekleri herhangi bir yer yoktu. Muş vadisine gidenler ise buradaki eşkıya çetelerinin baskınına maruz kaldılar.[165]

164 "İnostrannoe Obezrenie", **Vestnik Yevropı,** 1914, No: 7, s. 398.
165 "İnostrannoe Obezrenie", **Vestnik Yevropı,** 1914, No: 7, s. 341.

Muş'ta meydana gelen Ermeni olaylarının yaygınlaşmaması, düşman devletlerin karışıklıklar çıkarmak için Ermenileri kullanmak istedikleri sebebiyle gerekli önlemlerin alınması konusunda Muş'tan İstanbul'daki Başkomutanlık Vekâleti'ne çekilen telgrafa göre ilk Ermeni olayı Muş yakınlarında 50 kişilik bir çetenin çatışması ile başladı. Ordu, bu olayın bölgesel kalmayacağını düşündüğü için ne kadarlık ek kuvvete ihtiyaç olunduğunun tespitini yaptı. Ermeniler tarafından çıkartılacak herhangi bir olayın kesin şekilde bastırılabilmesi ve olayların büyümemesi için gerekli önlemler derhâl alınmalıydı. [166]

Bir başka makalede anlatılana göre Türkler, Muş ve Sasun'daki Hristiyan halka şiddet eylemleri gerçekleştiriyorlardı. Ermeniler Ocak ayından itibaren cinayet, yağma ve talana maruz kalıyor, bu durum şiddetini giderek artırıyordu. Temmuz'da Muş Vadisi'nde büyük Ermeni "toplu kıyımı" gerçekleşti. Türkler tek bir Müslüman'a zarar geldiğine şüphe dahi etseler, tüm Ermeni erkeklerini hapse tıkıyorlardı. Ermeni evlerine ait olan bütün ekmekler toplanıp ateşe veriliyordu. Muş Vadisi'ndeki Ermeni halk buranın kesinlikle güvenli olmadığını düşündüğü ve öldürülmekten korktuğu için Rus bayrağı altına sığınmak istiyordu.[167]

4. Samsun olayları

1915 yılında *Novoye Vremya'da* kaleme alınan bir haberde Samsun'da yaşayan Ermeniler konu edilmişti. Gazetenin haberinde Samsun'daki Ermeni ahalinin

166 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 85-86, Belge No: 2001, Belge Tarihi: 27 Şubat 1915, 1985, s. 33.

167 V.V. Bodovozova, "Tragediya Armyan- Bejentsev"**, Sovremennik,** 1915, No: 9, s. 162.

durumu Halep, Erzerum (Erzurum) ve Bitlis vilayetlerindeki Ermenilerin durumundan farksızdı. Gazeteye göre her geçen gün şartlar daha da kötüleşiyor, Türklerin baskısı giderek sertleşiyordu ve Osmanlı Devleti'nin baskısına vergiler örnek gösteriliyordu. Vergiler sürekli artırıldığı için Hristiyan halk ağır külfet altında eziliyordu ve bu durum onların felaketini tamamlıyordu. Bölgenin nüfusu ile ilgili bazı rakamlar verilerek haberin ispatına çalışılıyordu. Buna göre son 10 yıldır birçok Ermeni köylü Samsun'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. 1890 yılında tüm sancakta 22.000'den fazla Ermeni yaşıyor olmasına rağmen, bu sayı yaklaşık 12.000'e kadar gerilemişti.[168]

Tablo 3.2. Bu rakamlara göre Samsun ve çevresinde yaşayan Ermeniler

	Ermeniler
Samsun	2.500
Çarşamba ve Civar Köyler	7.200
Terme, Faşe ve Civar Köyler	1.500
Bafore (Bafra) ve Civar Köyler	800

Kaynak: *Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii. Sbornik dokumentov i materialov*, red. M.G. Nersisyana, 2-e, Ayastan-Yerevan, 1982, s. 501.

Tokat ve Sinop'ta ise Müslüman din adamları suçlanmaktaydı. Din adamları halkı Ermenilere karşı kışkırtmaktaydı ve bu yüzden çevredeki Ermeniler büyük panik içindeydiler. Tokat'taki olaylar yüzünden Sivas'taki Hristiyanlar da korku ve endişe ile 2 hafta boyunca evlerinden dışarı çıkamamışlardı. Haberin ilerleyen bölümlerinde Amasya'daki durumla ilgili bilgi de veriliyordu.

168 **Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii. Sbornik dokumentov i materialov**, red. M.G. Nersisyana, 2-e, Ayastan-Yerevan, 1982, s. 501.

Amasya'daki softalar ve mollalardan 13 kişi önceki günlerde pazara giderek bıçak, balta ve hançerlerini bileyip, şehirde saklanan Hristiyanların yerlerinin kendilerine ihbar edilmesini istemişlerdi. Onlara ihbarda bulunanlar ödüllendirilecekti. Ne kadar çok ihbar olursa o kadar çok ganimet olacak ve o kadar çok paylaşılacaktı. Gazete, haberin sonuna Jön Türkleri de dâhil ederek, bu olayların baş failinin İttihat ve Terakki örgütü olduğunu, bu fanatik örgüte varlıklı sınıftan Müslümanların ve din adamlarının destek vererek suça ortak oldukları şeklinde suçlayıcı yorumlarda bulunuyordu.[169]

5. Tokat olayları

Moskovskiya Vedomosti gazetesinin 1914 yılında yapmış olduğu bir haberde Tokat olayları ele alınmıştı. Gazetenin bildirdiğine göre Tokat'taki karışıklıklar sabah 09.00'da başladı ve olaylarda 98 kişi can verdi. Bunların içinde 2 kadın ve 1 kız çocuğu da vardı. Ölenlerin yanı sıra 40 kişi yaralanmıştı. Müslümanlar 18 dükkânı yağmalamış 80 dükkânı tahrip etmişti. Ayrıca şehir merkezine uzak olan ve fakir insanların yaşadığı 100'den fazla ev saldırıya uğramıştı. Civar köylerden olan Çiprek'te 33 kişi öldürüldü ve bu köyün yakınındaki Ermeni manastırı da saldırıya uğrayan yerler arasındaydı. Bu manastırdaki 2 din adamı Müslümanlar tarafından öldürülmüştü.[170] Bu haberde ve Rus gazetelerinin yaptığı her haberde Ermeniler için aciz, çaresiz ve yardıma muhtaç bir görüntü

169 **Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii. Sbornik dokumentov i materialov**, red. M.G. Nersisyana, 2-e, Ayastan-Yerevan, 1982, s. 525.

170 Turtsiya, **Moskovskiya vedomosti,** No: 183, 8 Avgusta (21 Avgusta) 1914.

çizilmeye çalışılıyordu. Meydana gelen olaylarda ölenlerin sadece Ermeniler olduğu, Müslümanların hiçbir geçerli sebebi olmadan Ermenilere saldırdığı anlatılmaya çalışılmaktaydı. Bu bölgelerde meydana gelen olayların Müslüman-Ermeni çatışması olduğu sürekli arka plana atılmaktaydı. Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan saldırılar vb. olayların farklı boyutları bu gazete ve dergilerin hiçbirinde dile getirilmiyordu.

Dönemin etkili yayın organlarından biri olan *Voyennıy Sbornik'te (Savaş Derlemesi)* kaleme alınan bir makalede Osmanlı komutanları suçlanıyordu. Ermeni halkın çoğunlukta olduğu bölgelerde karışıklık çıkarmak isteyen bazı komutanların eylem organizasyonu yaptıkları iddia edilmekte idi. Komutanlar tarafından şehirlerdeki konaklara gizlice asker yerleştiriliyordu. Askerlerin sayısı her şehirde 500 civarındaydı. Onlara göre karışıklık çıkarmak için 500 asker fazlasıyla yeterli idi. Bu durumun muhakkak önüne geçilmesi gerekiyordu aksi takdirde çok kanlı olayların gerçekleşeceği uyarısında bulunulmaktaydı.[171] Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı tebaası olan Ermenilerin, Anadolu Türk halkına yönelik insanlık dışı tutum ve davranışlarıyla yakma, yıkma, cinayet, talan ve soykırım eylemleri Rus yazarlar tarafından buna karşıt bir anlayışla değerlendirilmiş ve sonuçta Ermenilerin, Türklerden kaynaklanan bir soykırıma hedef oldukları varsayımına ulaşılmıştır. Bu varsayım o kadar sağlam temellere oturtulmuştu ki günümüzde hâlâ sözde soykırım ile ilgili çeşitli iddialar gündeme getirilmektedir.

171 Belkoviç, "Pismo iz Turtsii" **Voyennıy sbornik**, Noyabr 1915, No: 11, s,. 211.

Çatışmaların olduğu bölgelerdeki askerî birliklerden İstanbul'a gönderilen telgraflarda olayların Rusların iddia ettiği şekilde gerçekleşmediği açıkça anlaşılmaktadır. Birçok bölgede eylemleri başlatanlar Ermeniler idi. Askerî birliklerin olaylara müdahale sebebi ise Ermenileri öldürmek değil Müslüman-Ermeni çatışmasını engellemekti. Bu telgraflarda Rusların iddialarının tam tersine, olaylara karışan ya da bu olaylarda yaşamını yitiren Ermeniler bizzat olayları başlatanlar veya gerçekleştirenlerdi.

25 Şubat 1915 tarihli ve Ankara'dan, Harbiye Nezareti'ne, Birinci Kolordu Kumandanı Vekili tarafından gönderilen telgrafta durum şu şekilde ifade edilmektedir. Develi Kazası'nda yaşayan bazı Ermeniler eylem gerçekleştirmek üzere bomba imal etmeye çalışırken bomba infilak eder. Bombanın patlamasıyla olay açığa çıkar. Daha sonra görevlilerin yaptığı aramalarda Ermeni mezarlıklarına gömülü barut, silah ve çeşitli mühimmatlar ele geçirilir. Bu silah ve bombaların Müslüman ahaliye ve Osmanlı askerine karşı kullanılacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat bu tür olaylar Rus basınında hiçbir zaman dile getirilmemiştir.[172]

Bu konudaki diğer bir telgraf ise Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya aittir. Enver Paşa Anadolu'daki birliklere gönderdiği emirde Ermenilere karşı ne tür eylemler içerisinde bulunulacağını anlatmaktadır. Bitlis'te bazı Ermeni eşkıyası ortaya çıkmış ve bazı Ermeni askerler firar ederek eşkıyalığa başlamıştı. Ermeniler, Halep'te, Dörtyol'da Osmanlı askerine saldırmış, Kayseri'de Ermeni evlerinden

172 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayısı**, No: 85-86, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1985-1986, Genelkurmay Basımevi, Belge No: 1998, s. 19.

bombalar ile Fransızca, Rusça ve Ermenice şifre grupları bulunmuştu. Bu girişimler Osmanlı sınırları içerisinde bir isyan hazırlığının baş gösterdiğinin kanıtıydı. Bu telgraf Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü ve Irak ve Havalisi Kumandanlıkları ile Kolordu Kumandanlıklarına ve Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleriyle Muhakemat Müdüriyeti'ne, Müstakil Asayiş Kısmı'na, Ordu Dairesi'ne ve Umum Jandarma Kumandanlığı'na gönderilmişti. Enver Paşa ülkedeki güvenlik birimlerinin her birine gönderdiği bu emirde Ermeniler için ne tür uygulamalar ve yaptırımlar gerçekleştirilmesi gerektiğini bildirmekteydi. Bu emrini 6 madde hâlinde yayınlamıştı. Buna göre;

1- Ermeni erler gerek seyyar ordularda ve gerek seyyar ve sabit jandarmalarda kesinlikle silahlı hizmetlerde kullanılmayacaklar ve kumandanlar ve karargâhın maiyet ve dairelerinde dahi istihdam edilmeyeceklerdir.

2- Ordu ve kolordu kumandanları ve kolordu ve tümen kumandan vekilleri ve mevkii kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle hükûmet emirlerine muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse hemen askerî kuvvetlerle en şiddetli şekilde bastıracaklardır. Kumandanlar gerek gördükleri yerde sıkıyönetim ilan edeceklerdir.

3- Her yerde dikkatli olmakla beraber saldırı belirtileri görülmeyen yerlerde halkı korkutacak baskılardan kaçınılacaktır. Halkın ümitsizliğe düşüp isyana yönelmemesi için itaat ve sadakatten ayrılmamış halka dokunulmayacağı anlatılacak ve halka güven telkin edilecektir.

4- Genel seferberlik sebebiyle bütün sivil yöneticiler kumandanlara bağlıdırlar.

5- Üçüncü ve Dördüncü Ordu Kumandanları ve Irak mıntıkalarındaki en büyük mercii ordu kumandanlarıdır.

6- Üçüncü ve Dördüncü Ordu Kumandanları takibat için ne önlemler düşünüp uyguladıklarını derhâl Başkumandanlık Vekâleti'ne bildireceklerdir.[173]

Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın bu emirleri yayınlamış olması olayların ciddiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak tüm bu olanlara rağmen zararsız ve masum halkın, Müslüman-gayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı Devleti tarafından koruma altına alındığı ve devlet tarafından onlara zarar verilmediği, telgrafın 3. Maddesinde belirtilmektedir. İtaat ve sadakatten ayrılmayan halka zulmedilmeyecekti. Rusların ifade ettiği gibi bazı kumandanlar karışıklık çıkarmak için şehirlere gizlice asker yerleştirmemekte, aksine halk bu kumandanlar tarafından korunmaktaydı. Osmanlı askeri sadece saldırıda bulunan Ermenilerle ve Ermeni çetelerle mücadele etmekteydi. Osmanlı ordularının en yetkili kişisi olan Başkumandan'ın yayınladığı emir bu durumu açıkça teyit etmektedir.

Ruslar, Kağızman'da da çoğu Osmanlı vatandaşı Ermeni asker kaçaklarından 8.000 kişilik bir çete oluşturmuştu. Bu çeteleri Rus askeri gibi silahlandırıyor, giydiriyor ve besliyordu. Karakilise 2. İhtiyat Süvari Tümeni'nden

173 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı,** Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 85-86, Belge No: 1999, Belge Tarihi: 25 Şubat 1915, 1985 s. 23. Enver Paşa'nın Bitlis, Halep ve Dörtyol'da Ermenilerin jandarmalara saldırmaları, Kayseri'de Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda çeşitli dillerde şifre grupları ve bombalar bulunması ve onların ayaklanma hazırlığı içinde bulunmaları nedeniyle bir ayaklanma hâlinde komutanların görev ve yetkilerini belirten emri.

3. Ordu Komutanlığı'na gönderilen 25 Ekim 1915 tarihli raporda Karakilise'deki Ermeni kuvvetlerinin 15.000 kişi olduğu ve Van sınırında birçok Ermeni gönüllünün silahlandırıldığı bildiriliyordu. Ayrıca Rusya'ya geçen Bayezidli Suryen ile Haçik Sirup adlı Ermeniler, etraflarına ikişer bin kişi toplamışlardı ve Rus hükûmeti de bunlara silah ve malzeme vermişti.[174]

Ermeni gönüllü birliklerinin örgütlenmesi ve silahlanması Ruslar tarafından gerçekleştiriliyordu. Çünkü Ruslar Osmanlı ordusuna yönelik saldırılarda Ermenileri öncü kuvvet olarak kullanmak istiyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan 1 Kasım 1914 harekâtında başarılı olduklarını görünce Ermenileri tamamen silahlandırdılar. Bundan cesaretlenen Osmanlı ordusundaki Ermeniler de firar ederek Rusların oluşturduğu askerî birliklere katıldılar.[175]

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Ermenilerin devlet yönetimiyle ilgili herhangi bir şikâyeti görülmezken, devletin gücünü kaybetmeye başladığı 19. yüzyıldan itibaren, yabancı devletlerin de çıkar politikalarının etkisiyle Ermeni cemaati Osmanlı yönetimine karşı isyancı tutum sergilemeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin en güç durumda olduğu Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyanları oldukça şiddetli bir biçimde

174 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı,** Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 81, Belge No: 1811, Belge Tarihi: 25 Ekim 1915, 1982, s. 45. Kağızman olaylarıyla ilgili 2. Süvari Tümen Komutanı'nın raporu.

175 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 81, Belge No: 1813, Belge Tarihi: 4 Aralık 1914, 1982, s. 53. Van ayaklanmasıyla ilgili Jandarma Tümen Komutanı Kazım Bey (Özalp)'in raporu.

gerçekleşti. Rusya, daha önce yapmış olduğu gibi, Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanmak için çok çaba sarf etmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nda bu çabasını en üst seviyede uygulamıştı. Rusya tarafından 21 Temmuz 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Boğazlara hâkim olmak gayesi ile başlatılan bu serüven Rusların, Osmanlı Devleti'nin Ortodoks tebaasının koruyuculuğunu üstlenmesi şeklinde taçlandırıldı.[176] Böylelikle ilerde Ermeni sorunu denilen meselenin temelleri atılmış oldu. 1878 Berlin Antlaşması ile mesele uluslararası boyut kazandı. Başta Rusya daha sonra İngiltere ve Fransa'nın izlemiş olduğu siyasetle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum daha vahim bir hâl aldı. Özellikle bu tarihten sonra Ermeniler, Ruslar ve İngilizler tarafından âdeta bir maşa olarak kullanılmaya başlandı. Rusya tarafından tarih sahnesine çıkartılan Ermeni sorunu emperyalizmin sömürü aracı hâline geldi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Anadolu'da kanlı isyanlar başlatmış olması Müslüman ya da gayrimüslim çok sayıda masum insanın yaşamını yitirmesine sebep oldu.

176 Maksim Kovalevskiy, "Rossiya i Armyaskiy vopros", **Sovremennik,** No: 11, 1913, s. 163-169.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİ

Osmanlı topraklarında sosyal, ekonomik, dinî, siyasi, idari ve kültürel hürriyetlere sahip olan ve ülkenin hiçbir yerinde nüfus açısından yeterli üstünlüğe sahip olmayan Ermenilere, Osmanlı yönetiminden kaynaklanan ve onları haklı çıkaran bir baskı mevcut değildi. Ancak 1878'den itibaren Batılı devletlerle birlikte Ermenilerin yoğun faaliyetleri neticesinde yaratılan "ıslahat meselesi" yerini Mayıs 1915 tarihi ile başladığı iddia edilen "Ermeni katliamına" bırakmıştı.

1. Tehcirin sebepleri

Rus yazarlar kaleme aldıkları her yazıda Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı uyguladığı politikaları eleştiriyor ve daha da ileri giderek Osmanlı Devleti'ni "soykırım" yapmakla suçluyorlardı. Bu iddialarda bulunan yazarlar Ermeniler tarafından 1878 yılında kurulan Kara Haç Cemiyeti'nin, 1881 yılında kurulan Anavatan Müdafileri Derneği'nin 1885'te kurulan Armenakan Partisi'nin, 1887'de kurulan Hınçak Örgütü'nün ve 1890 yılında kurulan Taşnaksutyun'un hangi amaçlarla kurulduğunu göz ardı ediyorlardı. Bu örgütler tamamen terör odaklı örgütler idi ve terör örgütleri sivil halka zarar vermek, masum insanları şiddete maruz bırakmak için kurulurlardı. Bu örgütler kuruluş beyannamelerinde ve gerçekleştirdikleri

eylemlerle günümüz anlamında birer terör örgütü olduklarını göstermişlerdi.[177]

Osmanlı Devleti'nin Ermenilere uyguladığı zorunlu göçün, Ermenilerin 1878'den itibaren ıslahat istekleri görüntüsü altında Batılı devletlerle ve Rusya'yla Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmaları ve arka planda, bir devlet kurmak düşüncesiyle çok sayıda örgüt kurup silahlı mücadeleye girmeleri, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde isyan ederek sivil halkı katletmeleri, suikastlar düzenleyip ordu ikmal yollarını tıkamış olmaları düşünüldüğü takdirde tehcirin neden gerekli olduğu daha somut bir biçimde anlaşılacaktır.

Ermenilerin Rus ordusuyla birlikte hareket etmesi ve Müslüman asker ve köylülerine saldırması sebebiyle Osmanlı Dâhiliye Nezareti tarafından Doğu Anadolu ve Kilikya köylerinde oturan Ermenilerin güney illere göç ettirilmesi kararı alınmıştır. Osmanlı yönetimi, Ermeni isyanlarını engelleyebilmek için son çare olarak 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kanununu çıkarmıştır. Bu kanunda Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk yapan ve ihanetleri görülenlerin savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesi istenmiştir. Savaş alanlarından uzak bölgelere gönderilecek bu grup veya kişilerin iskân iaşe ve diğer hususlarını düzenlemek için de kanunlar çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti, tehcir kanunu ile çok ağır maddi külfetin altına girmiştir. Savaş sırasında mali yönden zor şartlarda mücadele veren ve askerî açıdan güç durumda olan devlet, tehcir sebebiyle yüklü miktarda para harcamak ve cephede savaşması gereken askerleri, göç

177 Yusuf Halaçoğlu, **a.g.e.,** s. 25-26.

ettirilen Ermenileri korumak için kullanmak zorunda kalmıştır. Böyle olmasına rağmen Rus ve dünya kamuoyu, tehcir kanununu uyguladığı için Osmanlı Devleti'ni eleştirmiş, yapılanın tehcir değil "toplu kıyım" olduğunu savunmuştur. Dönemin Rus kaynaklarında bu tür eleştiri ve suçlamalara sıkça rastlanmaktadır.

Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı) adlı kitapta yukarıda bahsedilen eleştiri ve suçlamalar çokça yapılmaktadır. Bu kitapta yer verilen ve Ermeni Enformasyon Bürosu Başkanı'nın "Türk ordusunun barışsever Ermeni ahalisi ve savaş tutsaklarını sürmesi hakkındaki bildirisi" Ermenilerin ve Rusların bakış açısını yansıtması bakımından iyi bir örnektir.

Türk askerleri zorla, vahşet ve hunharlıkla Van'dan Ermeni askerlerini ve Ermeni ahalisini çıkarttı ve buradaki köyleri zapt etti. 30 Mayıs'ta gizli emirle barışsever Ermeni ahalisine ve Ermeni savaş tutsaklarına zulmetme emri verildi ve genel kıyım başladı. Ermeniler urganlarla birbirine bağlandı ve gruplar hâlinde en yakın ormana götürüldü. Bu Ermeni subaylar Ormanda 10'ar 100'er kurşuna dizildi. Aynı zamanda Ermeni köylerinde de yerli ahaliye genel kıyım başlatıldı. Birçok aile köylerdeki erkeklerinden ümidi büsbütün kesti. Kadınlar her gün tecavüze maruz kaldı. 2-3 günde tüm köylerin soyu tükendi. Bu durum 4 Haziran'a kadar devam etti. Sağ kalabilen çok az sayıda çocuk ve kadın vardı. Onlar için ise tıbbi müdahale yapacak kadar yeterli müessese, hekim ve personel yoktu.[178]

178 **Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii. Sbornik dokumentov i materialov**, red. M.G. Nersisyana, 2-e, Ayastan-Yerevan, 1982, s. 519.

Van'da Ermeni isyanları tüm şiddetiyle devam ederken imparatorluğun diğer bölgelerinde de kanlı eylemler gerçekleştirmekteydiler. Yolları kesip köyleri basıyor ve Müslümanlara saldırıyorlardı. Böyle bir ortamda Başkumandan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmasını istiyordu. Telgrafta, Van Gölü çevresinde ve Van ilinde özellikle belli yerlerdeki Ermenilerin ayaklanma ve ihtilal için sürekli hazır hâlde olduklarını ve bu yüzden onların oradan uzaklaştırılıp isyan yuvasının dağıtılmasını belirtiyordu. Üçüncü Ordu'nun Enver Paşa'ya verdiği bilgiye göre Ruslar, 7 Nisan'da sınırları içindeki Müslüman halkı çıplak bir vaziyette sınırlarımız içine sürmüşlerdi. Bu sebeple Enver Paşa adı geçen Ermenileri ve ailelerini ya Rusya sınırı içine sürmek veya Anadolu içinde çeşitli yerlere göndermek istiyordu ve ekliyordu, "bir sakınca yoksa asilerin ailelerini ve isyan merkezlerini sınır dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslam halkı yerleştirmeyi yeğlerim." Telgrafta görüldüğü gibi tehcir sadece isyan edenlere uygulanacaktı. Bu telgraf tehcir uygulamasını başlatan ilk telgraftır ve amaç açıkça ortaya konmuştur.[179]

Rus basınında yer alan haberlerde ise Osmanlı askerine direnen ve savaşan Ermeniler için bile "katliam" ifadesi kullanılmaktaydı. *Novoye Vremya* gazetesinin 6 Haziran 1915 tarihli haberinde Van'daki

179 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 81, Belge No: 1830, Belge Tarihi: 1Mayıs 1915, 1982, s. 142. Van Gölü çevresinde ve Van Valiliği'nce bilinen belirli yerlerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilal için sürekli bir ocak hâlinde oldukları ve bu isyan yuvalarının dağıtılmasını öneren Başkomutanlık yazısı

olaylardan bahsedilmekteydi. Habere göre Cevat Paşa 10.000 Ermeni'yi şehirden çıkartmak istiyordu. Bu sebeple Osmanlı yönetiminden 6.000 lira, 6.000 tüfek ve 7.000 asker istemekteydi. Cevat Paşa'ya Kürtler de destek vermekteydi. 9 Nisan'da beklenen kıyım başladı ve Van, bombardımana tutuldu. Gazetenin yaptığı yoruma göre "Sultan iradesiyle Ermeni katliamı gerçekleşiyordu." Ancak, haberin ilerleyen satırlarında köylerdeki 860 Ermeni'nin Osmanlı askerine direniş gösterdiği anlatılıyordu. Bu 860 kişiden sadece 8'i ölmekten kurtulmuştu. Gazete kendi ağzıyla Ermenilerin Türk askerleriyle savaştığını ifade ediyordu. Demek oluyor ki, Van'da bir savaş söz konusuydu ve bu savaş Türk askeri ile Ermeni çeteler arasında gerçekleşmişti. Buna rağmen gazete haberin başlığını "Ermeni katliamı" şeklinde yazmıştı.[180]

Novoye Vremya'nın bir başka haberinde de yukarıdakine benzer ifadeler kullanılmaktaydı. "Ermenilerin Feci Durumu" başlıklı haberde Türk ve Kürtlerin Ermenilere uyguladıkları "canavarca vahşetten" söz edilmekteydi. Kürtler Ermeni erkeklerini topluca kılıçtan geçiriyordu. Çok sayıda çocuk ve kadın eziyet çekmekteydi. Salgın hastalıklar ortalıkta kol geziyordu. Tifo yüzünden birçok Ermeni ölümle yüz yüze gelmişti. Bu sebeple acilen doktor, sağlık memuru, ilaç, yiyecek, giyecek ve en az 45.000 ruble yardıma ihtiyaç olduğu anlatılıyordu. Bu bilgileri veren ve yardımları isteyen kişi ise Ermeni Merkezi Komite Başkanı Aram idi.[181]

180 "İzbiyeniye Armyan", **Novoye Vremya,** No: 14093, 6 (19 İyunya) İyunya 1915.

181 "Bedstviya Armyan", **Novoye Vremya,** No: 14133, 16 (29 Avgusta) İyulya 1915.

Ermeni Merkezi Komite Başkanı Aram yıllar önce 1909 yılında bazı olaylara karışmış olmasından dolayı Osmanlı Devleti tarafından sınır dışı edilmek istenmişti. Ermeni Komitesi üyelerinden bazılarının Van'da emniyet ve asayişi bozan hareketlere kalkışmaları sebebiyle komite reisi Rusyalı İşhan ve Aram'ın Van'dan uzaklaştırılmaları için Rusya Büyükelçiliği nezdinde girişimlerde bulunulmuştu. Dâhiliye Nezareti'nin bu konuyla ilgili 29 Mayıs 1909 tarihli tezkiresi şu şekilde idi;

Van'da Ermeni Komitesi efradından bazılarının muhil-i asayiş ahval ve harekâta tasaddi etmekte olduklarından bahisle öteden beri komite riyasetinde bulunan Rusyalı İşhan ve Aram namlarında iki şahsın oradan kaldırılması sükûn ve asayişin te'min-i devamı nokta-i nazarından derece-i vücubda bulunduğu Van Vilayeti'nden alınan telgrafnamede izbar kılınmış olmakla sefaret nezdinde suret-i hususiyede münasibi vechile teşebbüsat icrasıyla merkumların oradan ihracı esbabının istikmali ve neticesinin inbası hususuna himem-i aliyye-i daverileri derkar buyurulmak babında[182].

1915 yılında *Novoye Vremya* gazetesinde Ermenilerin durumu ile ilgili bilgiler içeren çok sayıda haber yapılmıştı. Özellikle tehcire tabii tutulan Ermeni halkın içinde bulunduğu trajik durum anlatılmaktaydı. Ağustos 1915'teki haberde, Ermeni *Orizon*[183] gazetesinden alınan bilgiler aktarılıyordu. Bu bilgilere göre Türk yönetimi sahil kenarlarındaki şehirlerde yaşayan tüm Ermenileri tehcire tabii

182 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006, s. 50-51.

183 Tiflis'te Ermenice ve yasal olarak yayınlanan **Orizon** gazetesi Taşnaksutyun'un resmî yayın organıydı.

tutmaktaydı. Bu bölgelerde gerçekleştirilen en büyük göç Trabzon'da meydana gelmişti. Trabzon'daki tehcire kadın, erkek, yaşlı, genç ayrımı yapılmaksızın herkes dâhil edilmişti. Bu uygulamayla gerçekte, sahil kenarındaki tüm Ermeniler imha edilmişti. Haberin ilerleyen satırlarında Kirasan'daki Ermenilerden de bahsedilmekteydi. Buradaki Türk yönetimi 70 devrimci Ermeni'yi tutuklamıştı. Tutuklular askerler eşliğinde ormanlık alana götürülerek kurşuna dizildi. Geriye kalanlar ise jandarma eşliğinde tehcir edildiler. 60 yaş ve üstündeki yaşlılara ise dokunulmamıştı. Bu olaylar neticesinde Ermeniler kendilerini savunabilmek adına mümkün olabildiği kadar zora başvuruyorlardı. Şebinkarahisar'da bir buçuk ay süren savunma sonunda, Türk askerlerini bozguna uğratmışlardı. Ermenilerin bu başarısı üzerine Türkler takviye kuvvet istemek zorunda kalmıştı.[184]

Bir başka haberde Anadolu'dan Erivan'a göç ettirilenler anlatılmaktaydı ve Rus Devlet Duması üyesi M.İ. Papadjanov'un Ermeni Piskopos Mecrot'tan aldığı mektuba yer verilmekteydi. Mektupta anlatılana göre Anadolu'dan ilk seferde 60.000 mülteci gelmişti. Bu mülteciler geçici olarak Yagdın denilen yere yerleştirilmişlerdi. İkinci grup ise 100.000 kişi idi ve bunlar Van'dan tehcir edilen mültecilerdi. Ayrıca İran'dan da önemli miktarda göçmenin gelmesi bekleniyordu. Gelen tüm bu mültecilerin tamamına yakını kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı ve yorgunluktan perişan hâle düşmüşlerdi. Bunlar Erivan ve Elizabetpol vilayetlerine yerleştirileceklerdi. Bu konudaki çalışmaları Ermeni savaş organizasyonu olan

184 "Polojenie Armyan v Turtsii", **Novoye Vremya,** No: 14141, 24 İyulya (6 Avgusta) 1915.

"Bratskaya Pomoş" (Kardeş Yardımı) gerçekleştirecekti. Ayrıca Hayırsever Cemiyeti de feci durumda olan mağdurlara her konuda yardımda bulunacaktı.[185]

Hayırsever Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri tabii ki sadece "mağdur" Ermenilere yardımdan ibaret değildi. Bu cemiyet silah ithalatı yapıyor ve bu silahları Osmanlı topraklarında terör faaliyetleri yürüten Ermeni çetelere dağıtıyordu. 30 Nisan 1915'te Dördüncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen telgrafta bu durum aktarılmaktaydı. Ermeni Yardımsever Cemiyeti dıştan göründüğü gibi değildi. Bu isim altında Mısır'dan ve diğer ülkelerden birçok komiteci Adana, Halep ve Suriye civarına giderek silah ithalatı ve siyasi teşkilatlanma faaliyetleri yürütüyorlardı. Bu cemiyetin yönetici üyeleri de "Ermeni Yardımsever Cemiyeti" ismi altında iş gören komitecilerden oluşmaktaydı.[186]

Rus yazarlar, Osmanlı Devleti'ni suçlu göstermek için yabancı devlet yetkililerinin tehcirle ilgili raporlarına da yer vermekteydiler. Bunlardan biri Almanya'nın Halep Konsolosu Şansölye Hertling'in 15 Mayıs 1918 tarihinde yolladığı rapordu. Raporda Elazığ vilayetine gönderilen Ermenilerden bahsediliyordu.

Martın ortalarında Ali İhsan Paşa'nın emriyle 3000 civarında kadın ve çocuk taban tepmekten yorgun düşmüş vaziyette Mamûretü'l-Aziz vilayetine getirildiler.

185 "Bejentsı Armyane", **Novoye Vremya,** No: 14145, 29 İyulya (10 Avgusta), 1915.

186 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 83-84, Belge No: 1914, Belge Tarihi: 30 Nisan 1915, 1983-1984, s. 123. Ermeni Hayırhah Cemiyeti'nin silah ithalatı yaptığına ve üyelerinin de siyasal emeller peşinde koşan komiteciler olduğuna ilişkin Dördüncü Ordu Komutanlığı'na çekilen telgraf.

Mamûretü'l-Aziz valisi kadın ve çocukları serbest bıraktı, yeni yetmeleri ise hapse kapattı.[187]

Ermeniler Rusya ve İngiltere'den yardım aldıkları gibi Almanya'dan da faydalanabileceklerini umut ederek bazı girişimlerde bulunuyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı Kafkas Askeri Misyon Başkanı General Von Kressa'nın 10 Haziran 1918'de Tiflis'ten yolladığı telgrafta bu durum açıkça anlaşılmaktaydı.

Piskopos Mecrop Erivan'dan gelerek, hayatlarının tehlikede olduğunu söyleyerek yalvara yalvara yardım istedi. Eğer Almanlar yardım etmezse yarım milyona yakın Ermeni'nin açlıktan öleceğini söyledi. Çünkü, bu yıl tarlalarından hiç ürün alamayacaklarını anlattı. Türklerin amacının tüm Ermeni halkının açlık çekmesini sağlamaktır dedi. Eğer ki, güçlü merkezi devletler Türklere kararlı baskı uygularlarsa o zaman insanlık adına politika gerçekleştirmiş olurlar dedi.[188]

Ermenilerin, destek alabilmek adına uluslararası alanda sürekli girişimlerde bulunduklarına dair bir diğer kanıt ise "Ermeni hükûmeti vekilinin 20 Haziran 1918'de Berlin'de Bulgaristan Kraliçesi'ne yaptığı sunumdu. Ermeni vekil, kraliçeye, Ermenilerin tehcirle ilgili düşünce ve sert eleştirilerini aktarıyordu. Vekile göre Ermeniler, Türkler tarafından Kars, Ardahan, Batum ve Iğdır'dan zorla sürülmüşlerdi ve bu yüzden çoğu yurtsuz bırakılmıştı. Kafkas dağlarında 600.000 mülteci Ermeni sefil bir şekilde hayatlarını sürdürmeye çalışıyorlardı. Yiyecek,

187 **Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii. Sbornik dokumentov i materialov**, red. M.G. Nersisyana, 2-e, Ayastan-Yerevan, 1982, s. 513.

188 Nersisyana, **a.g.e.**, s. 517.

giyecek ve su sıkıntısı yaşanmaktaydı. Hava şartları çok kötüydü ve salgın hastalıklar kol geziyordu. Ermeni vekil bunları aktardıktan sonra asıl isteğini bildirmekteydi. Buna göre, Bulgar Kraliçesi Brest-Litovsk Antlaşması'na itiraz etmeliydi. Böylece antlaşmanın tekrar görüşülebilmesi için bir konferans düzenlenebilirdi. Bu durumda Ermenilere destek verilebileceğini ve yapılacak yeni antlaşmayla Ermenilerin "tarihî anavatanlarına" tekrar dönmesi sağlanabilirdi.[189]

Ermenilerin, destek bulmak amacıyla yabancı devletlerle birçok alanda olduğu gibi istihbarat sağlama konusunda da iş birliği yaptığı Osmanlı Devleti'nin yetkilileri tarafından tespit edilmişti. 1915 yılına gelindiğinde bazı Ermeni üst düzey temsilciler Rusya'nın ve diğer yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ajanları konumundaydılar. Bu durum Emniyet-i Umumiye Müdürü'nün (Emniyet Genel Müdürü)'nün yapmış olduğu soruşturmada ortaya çıkarılmıştı. İstanbul Ermeni Patrikhanesi, İtalya Büyükelçiliği vasıtasıyla Eçmiadzin Katogigosluğu ile haberleşmede bulunuyordu. Ermeni Patrikhanesi'nin sağladığı bu istihbaratlar sayesinde Rusya'nın eline çok gizli bilgiler geçmekteydi. Hatta istihbarat sağlayan Ermenilerle istihbarat sağladıkları kişiler arasında "bizim damat gidecektir", "Enişte Aragil Efendi'nin yanına hizmetkâr tayin olundu" gibi şifreli kelimeler kullanılıyordu.[190]

189 Nersisyana, **a.g.e.**, s. 518.

190 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 83-84, Belge No: 1901, Belge Tarihi: 31 Ocak 1915, 1983-1984, s. 35. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İtalyan Elçiliği aracılığıyla ve şifreli olarak, dışarıyla haberleştiğinin saptandığına ilişkin Emniyet Genel Müdürlüğü'nün yazısı.

Rus yazarlar gibi bazı İngiliz yazarlar da tehcir meselesinde Osmanlı Devleti'ni eleştirmekte ve Osmanlı yetkililerini aşırı kuvvet kullanmakla suçlamaktaydılar. Bu yazarlardan biri Richard G. Hovannisian'dı. Onun ifade ettiğine göre 23/24 Nisan 1915 akşamı İstanbul'da çok sayıda Ermeni siyasi, din adamı, eğitimci ve aydın tutuklanarak Anadolu'ya gönderildi ve ölüme terk edildi. Mayıs'ta İçişleri Bakanı Talat Paşa Ermenilerin güvenilmez olduğunu iddia etti ve özellikle savaş bölgesindeki Ermenilerin buralardan Suriye ve Mezopotamya çöllerine gönderilmesi gerektiğini söyledi. Sonunda gönderildiler ama sadece savaş bölgesindeki Ermeniler değil İstanbul ve İzmir hariç her yerdeki Ermeniler toplanarak gönderildi. Genç erkekler sürgün kıtalarından alınarak Genç Türkler (İttihat ve Terakki) yönetimi altında jandarmalara öldürtüldüler. En büyük işkence kadınlara ve çocuklara yapılmıştı. Haftalarca dağlara ve çöllere sürüldüler. Soyularak çıplak bırakıldılar. Defalarca yağmalandılar ve tecavüze uğradılar. Birçoğu bu duruma maruz kalmaktansa çocuklarını da alıp nehre atlayarak kendi canlarına kıydı. Böylece bütün bir toplum eriyip gitti ve neredeyse 3000 yıllık topraklarından atıldılar.[191]

Buna benzer suçlamalar, Ermeni sorununu sürekli dile getiren ve "Ermeni Devleti" kurma projesini destekleyen Rus yazar Civelegov tarafından da yöneltilmekteydi. Onun ifadelerinde de Ermenilerin tecavüze uğradığı, yağmalandığı ve bu yüzden birçok Ermeni'nin intiharı kurtuluş olarak seçtiği yer almaktaydı.[192]

191 Richard Hovanisian, "The Armenian Question 1878-1923", ed. Pierre Videl Naguet, **A Crime Of Silence; The Armenian Genocide**, London, Zed Books, 1985, s. 11-36.

192 A. Civelegov, **Buduşee Turestkoy Armenii,** Moskva,1915, 45-48.

2. Tehcirin Uygulanışı

Rus ve İngiliz yazarlar tehcir konusunda ağır suçlamalarda bulunuyor olmalarına rağmen Osmanlı Devleti tehcir uygulamalarının titizlikle yürütülmesi için çaba sarf ediyordu. Göç ettirilenlerin iskân, iaşe, yerleşme, beslenme ve diğer hususları ile ilgili 30 Mayıs 1915'te yayınlanan genelge şu şekilde idi:[193]

> Ahval-i harbiye ve zaruret-i fevkalade-i siyasiye (harp hâli ve olağanüstü siyasal zorunluluklar) dolayısiyle mahall-i ahire (başka yerlere) nakilleri icra edilen (yapılan) Ermenilerin iskân ve iaşesiyle (yerleşme ve beslenmesiyle) hususat-ı saireleri hakkında talimatnamedir. Yönetmeliktir.
>
> **Madde 1:** - Nakli icabeden ahalinin temin-i sevki mahallî memurîn (yöresel memurlar) idaresine aittir.
>
> **Madde 2:** - Nakledilen Ermeniler, kâffe-i menkulat (taşınabilecek bütün mallarını) ve hayvanatını (hayvanlarını) birlikte götürebilirler.
>
> **Madde 3:** - Mahall-i iskâniyelerine (yerleşecekleri yerlere) sevkedilen Ermenilerin, esna-yı rahda (yolculuk sırasında) muhafaza-i can (canlarının korunması) ve mallarıyla temin-i iaşe (yiyecek temini) ve istirahatları, güzergâhlarında (geçtikleri yerde) bulunan memurun-i idariyeye (yönetim makamlarına) aittir. Bu hususta vaki olacak terahi ve tekasülden (gevşeklik ve ilgisizlikten) ala-meratibihim kâffe-i memurîn mesuldür (sırasıyla bütün memurlar sorumludur.)
>
> **Madde 4:** - Mahall-i iskâniye mertebelerine vürud eden (yerleşme yerlerine gelen) Ermeniler, icab-ı hâl

193 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 83-84, Belge No: 1916, Belge Tarihi: 30 Mayıs 1915, 1983-1984, s. 131-133. Harp hâli ve olağanüstü siyasal zorunluluklar nedeniyle başka yerlere yerleştirilen Ermenilerin "iskân ve iaşesiyle hususat-ı saireleri" (yerleşme, beslenme ve diğer konuları) hakkındaki yönetmelik.

ve mevkie göre (durumun gereğine ve yerine göre), ya müteferrik surette (ayrı olarak) mevcut kura ve kasabatlarda (köy ve kasabalarda) ilave suretiyle inşa edilecek hanelere, veyahut taraf-ı hükümetten tayin edilecek mahallerde tesis edilecek (kurulacak) köylere yerleştirilecektir. Köylerin hıfz-ı sıhhaya muvafık (sağlığı korumaya uygun) ve ziraat ve umrana (tarım ve bayındırlığa) müsait mahallerde tesisine dikkat olunacaktır.

Madde 5: - Menatık-ı iskâniyede (yerleşme bölgelerinde) köy teşkiline müsait arazi-i haliyye ve mehlule ve mîrîye (sahipsiz topraklar ve kullananın mirasçı bırakmadan ölümüyle devlete kalan topraklar ve devlet toprağı) bulunmadığı hâlde emlak-i mîrîyeden bulunan (devlet mülklerinden olan çiftlik ve köylerin bu cihete tahsisi (ayrılması) caizdir.

Madde 6: - Ermeni iskân edilecek kura ve kasabatla (köyler ve kasabalarla), yeniden tesis edilecek (kurulacak) Ermeni köyleri hududunun, Bağdat şimendiferiyle iltisak (bağlantı) hatlarından ve diğer hutut-u hadidiyeden (demiryollarından) la-akall (en az) yirmi beş kilometre uzak bulunması şarttır.

Madde 7: - İlave suretiyle kura ve kasabata yerleştirilen Ermeniler ile yeni tesis edilen köyde iskân edilen ahalinin, sicill-i nüfusa (nüfus kaydına) esas olabilecek bir suret-i mazbuta ve muntazamada (sağlamlık ve düzenlilikle) hane itibariyle her ailenin isim, şöhret, sin (yaş), sanat, mahall-i vürud ve mahall-i iskânını (geldiği ve yerleştiği yeri) ve keza haneyi teşkil eden efrad-ı ailesinin (aile bireylerinin) esami ve esnanını mübeyyin (adları ve yaşlarını bildiren) bir defter tanzim edilecektir.

Madde 8: - Mahall-i mürettebesine (ayrılan yere) iskân edilen bir kimsenin, merbut (bağlı) olduğu komisyonun mezuniyeti (izni) olmaksızın ve zabıta-i mahalliyeden (yörenin güvenlik kuvvetinde) vesika-i mahsusa

istihsal etmeksizin (özel belge almaksızın) ahir mahalle (başka yere) gitmesi memnudur. (yasaktır).

Madde 9: - Mahall-i mürettebelerine vürud eden (gelen) ahalinin, suret-i katiyede (kesinlikle) iskânlarına kadar, iaşe (beslenme), muhtacinden bulunanların (muhtaç olanların) meskenlerinin dahi inşası (evlerinin yapımı bile), muhacirin tahsisatından (göçmenler ödeneğinden) sarf edilmek üzere Hükümet'e aittir.

Madde 10: - İaşe ve iskân hususatının temin ve tesri-i icrası (konularının sağlanması ve çabuklaştırılması) ve ahalinin muhafaza-i sıhhat ve terfih-i ahvaline müteallik hususatın ifası (ahalinin sağlığının korunması ve refahının sağlanmasıyla ilgili işlerinin yapılması) mahallerinin en büyük mülkiye memurları amir-i mesul olmak üzere, Muhacirin Komisyonları'na aittir. Muhacirin Komisyonu bulunmayan mahallerde, Muhacirin Nizamnamesi'ne tevfikan (uyularak) yeniden teşkili muktezidir (gereklidir).

Madde 11: - İaşe ve iskân hususatının temin ve tesri-i ifası için lüzumu kadar; sevk, iaşe, ve iskân memurlarının tayini (atanması), nezaretten istizan şartıyla (Bakanlıktan izin istemek koşuluyla) mutasarrıf ve valilere aittir.

Madde 12: - İskân icra edilen her aileye ahval-i sabıka-i iktisadiye (geçmişteki ekonomik durumları) ve ihtitacat-ı hazırası (şimdiki ihtitaçları) nazar-ı itibara alınarak miktar-ı münasip (uygun miktarda) arazi verilecektir.

Madde 13: - Arazinin tefrik ve tevzii (ayrılması ve dağıtımı) Muhacirin Komisyonları'na aittir.

Madde 14: - Tefrik edilen (ayrılan) arazinin hudut ve dönümü, tefrik ve tayin edilip muvakkat ilmühaber (geçici alındı kâğıdı) mukabilinde eshabına (sahiplerine) tevdi edildikten sonra, tapu ve emlak muamelatına esas olabilecek bir suret-i muntazamada (düzenli

bir biçimde) defter-i mahsusasına (özel defterine) kaydolunur.

Madde 15: - Muhtacinden bulunan erbab-ı zürra ve sanata (tarımla uğraşanlara ve sanatkârlara) miktar-ı münasip sermaye veyahut alat ve edevat (araç ve gereçler) verilecektir. Receb 333/17 Mayıs 331 (30 Mayıs 1915).

Tüm olumsuzluklara rağmen devlet, Ermenileri hâlen tebaası olarak görmüş ve göç sırasında ve sonrasında tüm ihtiyaçlarını en üst düzeyde gidermeye çalışmıştır. Mallarına ya da değerli eşyalarına el koymadığı gibi göç ettikleri yerlerde toprak tahsis etmiş, hâli vakti yerinde olmayanların iaşelerini karşıladığı gibi evlerinin inşasını da üstlenmiştir. Ancak Ermeniler ve Ruslar tüm bu uygulamaları inkâr ederek çeşitli iddialarda bulunmuşlardır. Bu iddiaların birinde Ermenilerin içinde bulunduğu zor durum anlatılmaktaydı.

Yarı aç yarı tok ahali için çok kısıtlı miktarda gıda ürünü vardı. Çocuklar ve kadınlar açlığa mahkûm edilmişti. Geriye kalan tüm ekinler yağmalanarak yok edilmişti. Albay Osipyants, Korgonov, Viladimirov ve Kobilevskiy yaklaşık 2000 adamla birlikte Sanain istasyonuna çekildi. Tiflis ve Erivan yolu Türkler tarafından kapatılmıştı. Komutan her müfrezeye ayrı, bağımsız gruplara ayrılma ve kendi kaderleriyle baş başa kalma emri vermişti. Birinci grubun başında Albay Korgonov vardı. Bu grup dağdaki Dilijan'a, ikinci grup Albay Osipyants ve Albay Kobilevskiy emrinde Şulaver köyüne, üçüncü grup Albay Viladimirov emrinde Alaverdi köyüne doğru yola çıktılar. Birinci grubun akıbeti tam olarak bilinmemektedir. İkinci grup ise Türkler tarafından Çanakçı köyünde yok edildi. Albay Kobilevskiy ve emrindeki askerler burada Türk süvarileriyle karşılaştılar.

Türkler bu köyleri tamamen boşaltarak sadece yaşlıları bırakmışlardı. Köyde iyi eğitim almış, nitelikli 150 Türk askeri vardı. Bunun üzerine albay köyün yakınındaki ormanlık araziye çekildi. Burada toplantı yaparak teslim olmayı ya da direnmeyi görüştüler. Sonunda teslim olmaya karar verdiler. Teslim olan Ermenilere, Türk askerî üniforması giydirildi ve ardından hepsi bir ahıra sokuldu. Ahırın kapısı arkalarından kilitlenerek ahır ateşe verildi. Son anda iki Ermeni ahırın kapısını kırarak kaçmaya çalıştı. Ancak onlar da Türkler tarafından kurşuna dizildi.

Albay Viladimirov emrindeki üçüncü grup ise Alaverdi köyüne geldi. Buradaki beşinci günde Türk paşası da Alaverdi'ye geldi. Albay Viladimirov, paşa ile konuşarak himayesindeki Ermenilerin Tiflis'e gönderilmesi konusunda anlaşmaya vardı. Ermenilerin yanlarında bulundurdukları tüm altın, para ve değerli eşyalar Türklere teslim edilecekti. Kadınlar, yaşlılar, çocuklar ve askerler vagonlara bindirildi. Ermeni Enformasyon Bürosu'nun bildirdiğine göre tren çok fazla uzaklaşamadan Aşağısaral'da durdu. Trende bulunan insanlar hunharca öldürülerek burada daha önceden açılmış 40 kuyuya gömüldü. Öldürülenlerin 600'e yakını çocuktu. Türk paşa bu insanların güven içinde Tiflis'e varacağını dair söz vermişti ve yanlarına refakat için askerlerini görevlendirmişti. Ancak sözünde durmayarak bize ihanet etti. Tek istediği bizim para, altın ve değerli eşyalarımızdı.[194]

Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanmış bazı eserlerde de tehcirin Ermenileri bölgelerden uzaklaştırmak için değil onları toplu olarak yok etmek amacıyla

194 Nersisyana, **a.g.e.**, s. 521.

gerçekleştirildiği iddia edilmektedir. Tıpkı Rus ve İngiliz yazarların iddia ettiği gibi.

Donald Bloxam'ım *The Great Game of Genocide* adlı eserinde bu durum kendini göstermektedir. Yazara göre, "Ermeni felaketinin" bütün açıklaması sadece sınır dışı edilmeleri değil, ayrıca zorbalığa uğramalarıydı. Bahsettiği Ermeni felaketi iki faktör üzerine kuruluydu; etnik temizlik, toplu göçe zorlanma ya da doğrudan fiziksel yok etme. Her ikisi de soykırımı uygulayabilmek için takılan lakaplardı. Yazar, ilerleyen satırlarda tehcirin ya da ona göre "soykırımın" kimler tarafından ve nasıl yapıldığına dair yorumlarda bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa, Türk jandarmaları ve içlerinde muhacirler ve hapishaneden serbest bırakılan suçluların da bulunduğu Müslüman gruplardan oluşan 30.000-34.000 kişilik bir teşkilattı. Örgüt, genç asker görevlilerle doldurulduğu ve askerî yönetim altındaydı. Ayrıca, İttihat ve Terakki Genel Komitesi'nden asker olmayan yüksek rütbeli kişileri de kapsıyordu. İçişleri Bakanı Talat'ın emriyle Şükrü Kaya liderliğindeki İskân-ı Asayir ve Muhacirin Müdüriyyeti tarafından Ermeni sınır dışı olayı gerçekleştirildi. Birçok Ermeni'nin sürgün sırasında öldürülmesi, gasp edilmesi ve evlerinden çıkartılması yasa dışı ve yarı askerî olan Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gerçekleştirildi.[195]

Ermeni tehciri konusunda yukarıda görüldüğü gibi yorum yapan yazar, Rusya Dışişleri Bakanı Vorontsov Daşkov'un, Osmanlı Ermenileri arasındaki ayaklanma planını önceden sezmiş olduğunu ve bu yüzden Oltu, Sarıkamış, Iğdır ve Kağızman'da Ermenileri askerî yönetim

195 Donald Bloxham, **The Great Game of Genocide,** New York, Oxford University Press, s. 67-96.

altına aldığını ve onlara kalacak yer dahi verdiğini ifade ederek Vorontsov Daşkov'dan ve Ermeni-Rus iş birliğinden övünçle bahsetmektedir. Unutulmamalıdır ki Ermenileri tehcire götüren sebeplerin en başında; bu çalışmanın önceki bölümlerinde de ele alındığı gibi, Rusların Ermenilere yardım ve yataklık yaparak onları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtması gelmekteydi.[196] ABD'li yazara göre Rusların Ermenilere yardım ederek onları haksız oldukları kanlı bir savaşın içine sokmaları çok normal iken, Osmanlı Devleti'nin kendini savunmak ve Ermenileri bu kanlı mücadelen uzak tutmak için gerçekleştirmek zorunda kaldığı tehcir "soykırım" idi. Batılı yazarların bu meseleye ne derecede "tarafsız" baktıkları kendi ifadelerinde bu şekilde yer buluyor.

Kağızman'daki Ermenilerin örgütlenerek Rus hizmetine girmiş olması Karakilise İhtiyat İkinci Süvari Tümeni Komutanı'nın 1914 yılında göndermiş olduğu raporda yer almaktadır. Rapora göre Ruslar burada 2.500 süvari ve 700 piyade ile 3 batarya top ve 100 kadar nakliye arabası bulunduruyordu. Rusya'ya giden Bayezidli Surin ve Haçik adlı Ermeniler ikişer bin Ermeni gönüllü askeriyle Bayezid'e ya da İran'a geçmek istiyorlardı. Bunların dışında, çoğunlukla Osmanlı Ermenisi olan 8.000'i aşkın kişi Kağızman'da toplandı. Dört gün sonra bunlara çok sayıda Ermeni katıldı ve rakam 15.000'e kadar çıktı. Bu gönüllü Ermenilere silah yardımı Rus hükûmeti tarafından yapılıyordu.[197]

196 Donald Bloxham, **a.g.e**. s. 95-96.

197 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 81, Belge No: 1811, Belge Tarihi: 25 Ekim 1914, 1982, s. 45. Kağızman olaylarıyla ilgili 2. Süvari Tümen Komutanı'nın raporu.

Tehcir ile ilgili rapor tutanlar sadece Ruslar ya da İngilizler değildi. Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul Büyükelçiliği ve Osmanlı Devleti sınırlarındaki diğer konsoloslukları da 1915 olaylarıyla ilgili çok sayıda rapor düzenlemişlerdi. Bu raporlarda ele alınan konularda çoğunlukla tehcir sırasında yaşanan zorluklar, ölen ya da öldürülen Ermenilerden bahsedilmekteydi.

Trabzon Amerikan Konsolosu Oscar S. Heizer'in İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği'ne gönderdiği 28 Temmuz 1915 tarihli raporunda bazı tehcir bölgeleriyle ilgili bilgiler verilmekteydi. Bu raporda yazılanlara göre, 26 Haziran 1915 tarihli bildiride ilan edildiği gibi 1 Temmuz Perşembe günü tüm sokaklar jandarmalarla donatıldı ve Ermeniler evlerinden çıkarılmaya başlandı. Erkek, kadın ve çocuklardan oluşan gruplar alabildikleri kadar eşyayı bohçalayıp sırtlarına vurarak yollara koyuldular. Jandarmalar yönetiminde önce 100 kişilik gruplar hâlinde Gümüşhane ve Erzurum istikametinde şehrin dışına çıkartıldılar. Gümüşhane'ye gönderilecek olan Ermeniler hemen şehrin dışında sayıları 2.000'i bulana kadar bekletilip daha sonra yola devam ettiler. Gönderilen Ermeniler arasında rahipler, tüccarlar, bankerler, avukatlar, terziler gibi varlıklı insanlar da vardı. Bunlara para karşılığında eşyalarını taşımak için araba ve binek hayvanı verileceği söylendi ancak, şehrin dışına çıkarıldıktan hemen sonra verilen bu arabalara el konularak şehre geri gönderildiler. Aynı raporda, Trabzon'da kalan yaklaşık 1.000 kadar Ermeni'nin 6 Temmuz günü sınır dışı edildiği, sınır dışı edilen insanların devlet karşıtı herhangi bir harekette bulunmadıkları ve suçlu olmadıkları, sınır dışı edilmelerinin tek nedeninin Ermeni olmak olduğunu iddia eden sert metinler yer

almaktaydı. Öte yandan, hasta Ermeniler bu sürgünden muaf tutularak, gidebilecek duruma gelene kadar hastanelere yerleştirildiler. Yaşlı erkekler ve kadınlar, hamile kadınlar ve çocuklar, hükûmete çalışanlar ve Katolik Ermeniler tehcirin dışında tutuldu. Ancak, daha sonraki bir kararla yaşlılar ve Katolikler Samsun'a doğru gönderildiler. Oscar S. Heizer raporun diğer bölümlerinde Gümüşhane yakınlarında çalışan ve askeriyenin inşaat taburunda görev yapan bir gençten ve bu genç çalışanın kendisine anlatmış olduğu birtakım hadiselerden bahsetmiştir. Bu hadiseye göre, yapılan görüşmeden yaklaşık 15 gün önce 180 kadar Ermeni diğer çalışanlardan ayrılarak kampın dışında bir yere götürüldü. Orada vurularak öldürüldüler ve cesetleri vuruldukları yere gömüldü. Ermenilere ait bazı kadın ve çocuk cesetleri Trabzon'daki İtalyan manastırının duvarından denize atıldı. Bulunan cesetler Yunan kadınları tarafından bulundukları yerlere gömüldü.[198]

Osmanlı Devleti Trabzon'daki Ermenileri sebepsiz yere göç ettirmiyordu. Rus, İngiliz ve Amerikalı yazarlar sadece tehcirin sonuçlarına yoğunlaşarak tehcirin sebeplerini göz ardı etmektedirler. 1914 yılından itibaren Osmanlı Genelkurmayı'na Trabzon'daki Ermenilerin çıkarmış olduğu karışıklıklarla ve Rusya'dan aldıkları askerî yardım ile ilgili raporlar gönderilmekteydi. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in gönderdiği raporda Ruslar tarafından silahlandırılmış 800 kişilik bir çete Batum'dan Artvin'e doğru yola çıkmıştı. Rusların bu

198 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 18, U.S. State Department Record Group. 59,867.4016/128.

Ermenilere bağımsızlık sözü vermesi üzerine Osmanlı ülkesinde güvenliği bozmak ve saldırı yapmak amacıyla kurduğu bu komitenin gönüllü miktarı Rumlardan ve Ermenilerden meydana gelmiş olarak 7.000'e çıkarılacaktı ve Türk ordusunun İran yönünden saldırıda bulunması durumunda bu birlikler kullanılacaktı. Vali Cemal Bey'in verdiği rakama göre Batum'da 15.000 Ermeni asker bulunmaktaydı. Bunlar 3 alay olup 264 numaralı Kirgolskiy ve 154 numaralı Revan ve 66 numaralı Sibirya alaylarından meydana gelmekteydi.[199]

Amerika Birleşik Devletleri Konsoloslarının, Osmanlı Devleti'nin tehcir için görevlendirdiği memurlar hakkında vermiş olduğu bilgilerde, bu memurlarla ilgili ciddi iddialar bulunmaktaydı. Bağdat Amerikan Konsolosluğu'ndan Washington'daki Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 11 Nisan 1919 tarihli rapor bu konuyla ilgiliydi.

1915 yılında Trabzon'dan tamamı sınır dışı edilen Ermeni topluluğun birçoğu Elcezire yolunda topluca öldürüldü. Eskişehir'den Trabzon'a İttihat ve Terakki Komitesi temsilcisi olarak gönderilen kişinin görevi Ermeni sınırdışı operasyonunun uygun bir şekilde sürdürülüp sürdürülmediğine bakmaktı. Trabzon Eyalet Komutanı Cemal Azmi Bey ve Yunan Başpiskopos'u, 15 yaş altı kız çocukları ile 10 yaş altı erkek çocuklarının Trabzon'daki evlerde bakılıp, eğitilmesini üstlendi. 3000'e yakın çocuk boş evlere yerleştirildi ve Ermeni

199 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No: 81, Belge No: 1809, Belge Tarihi: 08 Ekim 1914, 1982, s. 35. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'den gelen ve Rus hükûmetince Ermenilerden çeteler teşkil edilmekte olduğunu bildiren rapor.

öğretmenlerle bakıcılar, çocuklarla ilgilenmek için bu evlere konuldu. Bu evlerden birindeki 3 öğretmen Amerikan Misyon Okulu'ndandı.

Bu plan İttihat ve Terakki temsilcisine pek uymadı ve Müslümanlardan isteyenler olursa gelip bu evlere başvuru yapmak kaydıyla kız ya da erkek çocukları alıp gidebileceklerdi. Bu duyurudan sonra 10 gün içinde çok sayıda çocuk Müslümanlar tarafından bu bakım evlerinden alınarak götürüldü. Kendisi de en güzel 10 kız çocuğunu kendi memnuniyeti ve arkadaşlarının eğlencesi için seçip eve götürdü. Geri kalan çocuklardan birçoğu botlara doldurulup denizin ortasına atıldı. Ben, İtalyan Manastırı yakınlarında Yunan bir kadının yıkayıp gömdüğü 16 ceset gördüm.

Bu olaylardan birkaç hafta sonra İttihat ve Terakki görevlisi, Eskişehir'deki evine altın ve mücevherlerle döndü. Bu adamın insani hislerden uzak olduğunu ve eğer Ermeni kıyımında suç işleyenlerden ise, bu canavarın kaçamayacak olduğuna tüm samimiyetimle inanıyorum.[200]

Amerika Konsolosu Oscar S. Heizer Ermeni tehciriyle ilgili yukarıdakine benzer birçok rapor göndermişti. Raporlarda Ermeni halkın durumunu anlatan bilgiler vermişti. Bu raporlarda Osmanlı yönetimi tarafından halka dağıtılan bildiriden bahsederek tehcirin amacını aştığını anlatmaya çalışan ifadeler kullanmıştı. Yerel yönetimler tarafından Ermenilere, bildiri tarihinden itibaren 5 gün

200 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 18, U.S. State Department Record Group. 59,867.4016/411.

içinde yani 1 Temmuz 1915 Perşembe gününe kadar Trabzon'daki tüm Ermeni halkının, erkekler, kadınlar ve çocuklar dâhil olmak üzere, tüm taşınmaz mal varlıklarını devlete devretmek mecburiyetinde oldukları ve savaş sonuna kadar Elcezire ya da Musul'da kalacakları, geri döndüklerinde ise mallarının kendilerine iade edileceği bildirilmişti.[201] Heizer bu beyanname ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştı;

Yayınlanan bu beyannamenin insanlar üzerindeki dehşet ve umutsuzluk etkisini anlatmak imkânsız. Güçlü, onurlu ve varlıklı insanların kız ve erkek çocuklarını İranlı ve Türk komşularına bırakırken, çocuklar gibi ağladıklarını görmek yürek burkuyor. Dr. Crawford'un evinde kalan ve aklını kaybetmiş bir Ermeni kadın tanıyorum. Civarda buna benzer iki durum daha rapor edilmiştir. Birçoğu kendini zehirleyerek bu duruma bir son vermek istiyor.

Ulaşılabilir hiçbir ulaşım aracı yok. Tüm atlar, vagonlar ve araçlara askerî amaçlar için el konulmuştur. Bu insanlar için gitmenin tek yolu yürümek ve bu da 60 gün ve belki daha uzun bir yolculuk anlamına geliyor. Bu mevsimdeki sıcaklık ve toz, kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkeklerin böyle bir yolculuğa çıkmasını imkânsızlaştırıyor. Güçlü bir insan bile gerekli kıyafetler ve yiyecek olmadan böyle bir yolculuktan muhtemelen sağ çıkamaz.[202]

Bununla birlikte Oscar Heizer, şifreli kodları kullanma izni olmadığından elçiliğe bu konu hakkında açık bir

201 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 1, **U.S. State Record Group 59, 867.4016/85.**

202 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 1, **U.S. State Record Group 59, 867.4016/85.**

telgraf göndermenin iyi bir fikir olmadığını düşünerek şifre kullanma ayrıcalığı olan Austro-Hungarian isimli bir meslektaşı ile görüşüp, ondan acilen her ikisinin de İstanbul'da bazı önlemler almalarının, mümkünse bu isteğin geri çevrilmemesinin ya da en azından değiştirilmesinin sağlanmasını ve yaşlı erkekler, kadınlar ve çocukların, onların kesin yok oluşu anlamına gelen böyle bir yolculuktan bağışlanması konusunda candan fikir birliğinde olduklarını anlatan bir rapor göndermelerinin faydalı olabileceğini düşünmekteydi. Bu yüzden yönetici komutanı çağırarak bazı istisnai durumlar yaratılıp yaratılamayacağını sormuştu. Komutan, ekteki bildiriyi okuyup bildiride yazanları takip etmek zorunda olduğunu söyleyerek gene de İstanbul'a, resmî görevli Ermenilerle ilgili bir istisna yapılıp yapılamayacağını soran bir telgraf göndermişti. Bu resmî görevlilerin içinde iki konsolosluk görevlisi Ermeni ve bir sekreter bulunmaktaydı. Heizer, 27 Haziran Pazar tarihli, Trabzon'da yayınlanan devlet resmî kuruluşlarının bulunduğu bir meşveret kopyasından da bahsetmekteydi. Bu meşveret, Ermeniler ve Yunanlar tarafından Eraness'teki Türk imamın ailesine yapılanların abartılı bir şekilde anlatıldığı bir makale içeriyordu. Doğru olsun ya da olmasın bu hassas durumda yayınlanması talihsiz bir şeydi. Ülkenin bu bölümünde kuşkuları ve tüm hikâyeyi üzerine atacak kadar sayıda Yunanlının bulunmadığını savunuyordu.[203]

İzmir Amerikan Konsolosluğu'ndan Washington'a 8 Kasım 1915 tarihinde gönderilen raporda ismi belirtilmeyen bir görgü tanığının ifadelerini içeren mektuba

203 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 1, **U.S. State Record Group 59, 867.4016/85.**

yer veriliyordu. Mektupta anlatılana göre birçok Ermeni erkek elleri bağlanmış vaziyette baltalarla doğranmıştı. Öldürülenlerin, hayatta kalanlardan daha şanslı olduğunu ifade eden raporda, sayıları 1.000'i bulan yaşlı kadın ve erkeklerle çocuklar, ölene kadar yemeksiz, barınaksız ve susuz bırakılıyordu. Aslında varılacak bir yer de bulunmamaktaydı. İnsanlar dinlenmeksizin sadece yürütülüyordu. Can verenlerin büyük bir kısmı haftalarca ve aylarca yiyecek ve barınak tedarik edilmeksizin yürütülmüştü. 800.000 ile 1.000.000 arası Ermeni bu yavaş düzenin ve korkunç ıstırabın içine sürüklenmekteydi. Şiddetin azalması gerekirken vahşet arttı ve tehcir sona erdiğinde 2.000.000 kişi bundan etkilenmiş olacaktı.[204]

Trabzon Amerikan Konsolosu Oscar S. Heizer tarafından dönemin İstanbul Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderilen 30 Haziran 1915 tarihli yazıda özellikle Bayburt ve Erzurum'dan yakın zamanda sınır dışı edilen Ermenilerin içinde ifade ettiğine göre bulundukları durum ile ilgili bilgi veren ve bir görgü tanığı tarafından gönderilen yazıdan bazı kısımlar yer almaktaydı.[205]

204 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 69, U.S. State Deparment Record Group 59,867.4016/243.

205 Henry Morgenthau 1856-1946 yılları arasında yaşamıştır. 1913-1916 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde Amerikan Büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Amerikan vatandaşlığına kabul edilmiş, Alman bir Yahudi aileden gelen başarılı bir avukattır. 1913'teki Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson seçimlerinde Amerika Büyükelçisi olarak görevlendirilmiştir. İstanbul'da Genç Türk liderleriyle ve İçişleri Bakanı Talat Bey ile kişisel iletişim kurmuştur. 1915 yılında başlayan Ermeni olaylarının tanığıdır. Savaş nedeniyle var olan iletişim zorluklarına rağmen Trabzon'da Oscar Heizer, Mamûretü'l-Aziz'de ya da Harput'ta Leslie A. Davis ve Aleppo'da Jesse B. Jackson düzenli olarak gönderdikleri yazılarla kendisini sürekli durumdan

Raporda Erzurum'dan henüz dönen bir Türk arabacının gözyaşları içinde ifade ettiğine göre, çok iyi tanınan bir Ermeni tüccardan ve 150 Ermeni kadın ve çocuğun acınacak hâldeki durumundan bahsediliyordu. Birçoğu neredeyse çıplak ve hepsi açlık çekmekteydi, çok sayıda çocuk bu yüzden sürekli ağlıyordu. Bahsi geçen Türk arabacı, Ermenilerin durumuna çok üzülerek, cebindeki son ekmek parasını da onlara vermişti. Daha fazlasını yapamamaktan duyduğu utanç nedeniyle hızla oradan uzaklaşmıştı. Bir başka görgü tanığı jandarmanın ifadesine göre; sınır dışı edilen insanlar amaçsızca ormanlarda ve dağlarda dolaştırılıyordu. Onurları kıyafetleriyle birlikte çalınmıştı. Meydana gelen olayların fakında olan Ermeniler eğer buradan sınır dışı edilirlerse daha öncekilerle aynı durumda kalacaklarına tamamıyla inanmaktaydılar. Devletin, varış yerini Gümüşhane olarak değiştirmesine yönelik çalışmaları olmasına rağmen tehcir edilen Ermeniler muhtemelen Elcezire ya da Musul'a gönderilecekti. Fakat tehcir edilecek Ermeni grubundaki yaşlılar, kadın ve çocuklarla ilgili bir istisnai durum yaratılması için Vali'den söz alınmıştı. Bayburt ve Erzurum'u terk etmek zorunda bırakılan Ermeni topluluğun karşılaştığı olumsuz ve zor şartlardan sonra aynı talihsizliği Trabzon'dan gönderilen

haberdar etmişlerdir. 1916 yılında Amerika'ya geri dönen Henry Morgenthau, savaşın geri kalan yıllarında kendini Ermenilere fon sağlamak için adamıştır. 1918 yılında "Büyükelçi Morgenthau'nun Hikâyeleri" isimli bir kitap yayımlayarak Türkiye'deki anılarını anlatmıştır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman etkisi ve rolünü vurgulamıştır. "Bir ulusun katili" isimli bölümde ise sınır dışı olaylarını ve zulmü anlatmıştır. Büyükelçi Morgenthau, ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt idaresi sırasında Hazine Sekreterliği yapmış olan Henry Morgenthau Jr.'ın da babasıdır.

Ermeni halkın da yaşamaması için Vali ile yapılan görüşmeler sonunda, sadece yürümek için çok yaşlı olan Ermenilerle yakın zamanda doğum yapacak olan hamile kadınlar, çocuklar ve Türk hükûmeti adına çalışan Ermeniler bu istisnai durumdan faydalanabilecekti. Ancak, diğerleri en kısa sürede şehri terk etmek zorundaydı.[206]

Samsun'daki Amerikan Konsolosluk Servisi'nden yazılan 10 Temmuz 1915 tarihli yazıda Müslümanlaştırılan Ermeniler ve Müslümanlaşmayı kabul etmediği için sınır dışı edilen Ermenilerin durumları hakkında bilgiler verilmektedir. Rapora göre, 10 Temmuz gününe kadar 150 Ermeni aile Müslümanlaşmayı kabul etti, etmeyen yaklaşık 5.000 kadar Ermeni ise Samsun'dan sınır dışı edildi. Bir mutasarrıfa göre, Müslümanlaşmayı kabul edenler dahi burada kalamayacaktı ve Trabzon, Giresun, Merzifon, Bafra, Fatsa vs. gitmek zorunda bırakılacaklardı. Bununla birlikte, giden Ermenilerden birçoğu fikir değiştirerek buradaki 150 aile gibi Müslüman olmayı kabul etti, ancak buna rağmen, gönderilen Ermenilerin geri getirilemeyeceği, zaten gönderilen Ermeni erkeklerin birçoğunun köylüler tarafından öldürüldüğü gibi Türk köylüsünü suçlayan iddialar bulunmaktaydı.[207]

Müslüman olmayı reddettikleri için Samsun kız okulundan alınan 63 Ermeni kızın Müslüman yapılmaya çalışıldığı, Müslüman olmayı reddedenlerin ise Amasya taraflarına gönderildiği ve buna engel olmak

206 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 5, U.S. State Department Record Group 59,867.4016/93.

207 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 32, Morgenthau Papers, Reel 7/619.

isteyen 3 Amerikalı (Bayan Gage, Bayan Willard ve Dr. White)'nın gönderilen kızların peşinden Amasya'ya kadar gidişi, Samsun Amerikan Konsolosluk Servisi'nin 26 Ağustos 1919 tarihli raporunda anlatılmıştır. Amerikalıların, Ermeni kızlar Samsun'a ulaşana kadar kendilerinin de Samsun'a ulaşması için yaptıkları görüşmeler ve bir mutasarrıfın tehcir ile ilgili anlattıkları da aynı raporda yer almaktadır. Buna göre;

Arditti isimli bir mutasarrıf tarafından verilen bilgiler aşağıdadır.

- *Samsun ve Merzifon'daki herkes Amasya'ya ulaştı. Sonra tüm erkekler alınarak bir kısmı Amasya, Tokat ve Turhal arasında öldürüldü. Tokat'a ulaşanların hepsi buradan başka yere yönlendirilerek öldürüldü. Kadınlar ve çocuklar Şarkışla'ya alınarak buradan da Malatya'ya gönderildi ve Fırat Nehri'ne atıldı.*
- *Tokat'ta da yukarıdakilerin aynıları yapıldı. Tek fark, güzel kadınlar ve tüm çocuklar Türk evlerine alındı.*
- *Erbaa, Niksar ve Mesudiye'de ise erkekler gece bağlanarak Kelkit Irmağı'na atıldı. Diğerleri ise Tokat yakınlarında öldürüldü. Kadınlar ve çocuklar Şarkışla üzerinden Malatya'ya gönderildi ve aynı felaket.*
- *Şarkışla, Gemerek, Aziziye, Görün, Darende'deki herkes yürüyerek Malatya'ya gönderildi ve aynı felaket.*
- *Sivas, Divrik, Kangal'daki Ermenilerin tümü yayan olarak Malatya'ya gönderildi ve erkekler yolda öldürüldü. Geri kalanı Malatya'ya ulaşınca aynı felaket yaşandı.*
- *Eğin, Arabgir, Keban, Harput, Malatya'da da aynı felaket.*
- *Karahisar, Suşehri, Zara, Çavik'teki Ermenilerin hepsi öldürüldü.*

- *Erzincan'daki Ermeni topluluğun bir kısmı öldürüldü, geri kalanlar ise Fırat Nehri'ne atıldı.*[208]

Sürgün edilen Ermenilerin geride bıraktığı çocuklarına yardım eden Amerikalılarla ilgili bilgi veren raporlar da bulunmaktaydı. 3 Temmuz 1915 tarihli rapora göre yetkililer, Katolik Ermeniler hariç, Ermenilerden hükûmet çalışanı, yaşlılar, dullar ve hamile kadınları hızla topladı ve Gümüşhane taraflarına gönderdi. Sürgün edilen aileler tarafından bırakılan çocuklar Dr. Crawford tarafından hazır bulunan Amerikan okuluna nakledildi. Tamamı, başkanlığını Vali ve başkan yardımcılığını Yunan başkentinin yaptığı yerel bir komisyon tarafından organize edilen okula yerleştirildi. Aileleri gönderilir gönderilmez 15 yaşına kadar olan kız çocukları ve 10 yaşına kadar olan erkek çocukları, bu okula yerleştirildi. Bu yaşın üzerindeki çocuklar ise aileleriyle gönderildi.[209]

Sürgün edilen Ermenilerin geride bıraktığı çocuklarıyla ilgili yukarıdakine benzer birçok rapor tutulmuştu. 28, 30 Haziran ve 3 Temmuz tarihinde Büyükelçiliğe gönderilen rapora ek olarak gönderilmiş bir diğer raporda Trabzon'daki Ermenilerin, Gümüşhane üzerinden içerilere doğru gönderilmesi ile ilgili bilgiler verilmekteydi. Bu bilgilere göre, Trabzon'daki Ermeni sayısı 36.000 olarak tahmin edilmekteydi. Trabzon merkez ve çevre köylerde 10.000 kadar Ermeni bulunmaktaydı. Bu 10.000 Ermeni'den 5.200'ü gönderilmişti. Ailelerinin

208 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 31, U.S. State Deparment Record Group 59,867.4016/220.

209 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 31, U.S. State Deparment Record Group **59,867.4016/94.**

isteği doğrultusunda, çocuklar geride bırakılmış ve şehrin farklı yerlerindeki büyük evlere yerleştirilmişlerdi. Türkler tarafından kimsesizler yurdu olarak adlandırılan bu evlerde yaklaşık 3.000 çocuk bulunmaktaydı. 15 yaşına kadar olan kız çocukları ile 10 yaşına kadar olan erkek çocukları bu evlerde tutulmaktaydı. Belirtilen yaş sınırının üzerindekiler ise aileleri ile birlikte gitmeye mecbur bırakıldılar. Belli bir miktar kadın ve genç kız bebeklere ve çocuklara bakmak üzere bu evlerde tutulmaktaydı. Bu kurumlar jandarmalar tarafından korunmakta ve her kurumun başında bir Türk müdür ya da yönetici bulunmaktaydı. Aileleri gönderilen 300 çocuk ise aileleri tarafından Dr. Crawford'a bırakılmıştı. Bu çocuklardan bazıları çok küçük ve birkaçı bebekti. Bazı aileler çocuklarının ihtiyaçlarının karşılanması ve iyi bakılması için para ve mücevher bırakmışlardı. Bu, hükûmet tarafından gönderilen bildiriye uygun olmayan bir durumdu. Komutan tarafından Dr. Crawford'a, yetkililer tarafından hazırlanan şartlara uygun davranması için uyarıda bulunuldu. Bırakılan çocuklar gerekli ayarlamalar yapılana kadar sadece birkaç gün buralarda tutuldu. Ayrıca yetkililer Dr. Crawford'a bildiriye aykırı olarak kendisine bırakılan bütün para ve eşyaları geri vermesini bildirdi. Raporun sonunda ise, gönderilen insanlara yapılan muamelelerle ilgili çok rahatsız edici haberler bulunduğu, eğer bunların yarısı bile gerçekleşirse şok edici bir durum yaratacağı yorumu yapılmaktaydı.[210]

Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ndeki Büyükelçiliğinin ve Konsolosluklarının tutmuş olduğu

210 Ara Sarafian, **United States Official Documents on the Armenian Genocide,** Watertown, Mass, Armenian Review, 1994. Belge No: 31, U.S. State Deparment Record Group, 59,867.4016/94.

raporlarda Ermeni tehciri ile ilgili çeşitli eleştiriler ve suçlamalar Osmanlı Devleti'ni ağır itham altında bırakmaktadır. Ancak, tehcir öncesinde ve sırasında Amerikalı bazı devlet görevlilerinin ve misyonerlerin Ermenilerle ilgili çalışmalarını rapor eden Osmanlı devlet görevlilerinin ifadeleri, bahsedilen bu olayların Amerikalıların iddia ettiği şekilde meydana gelmediğini göstermektedir.

15 Ocak 1896 yılında Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'na, Osmanlı ülkesinde ikamet eden misyonerlerin tahrikleri ve sonuçları ile ilgili verilen notada ABD'nin, Ermenileri tıpkı Rusların yaptığı gibi kışkırttıkları ifade edilmekteydi. Rapora göre Amerikan misyonerleri, Gregoryen mezhebindeki Ermenileri Protestanlığa bağlayarak bunlara dinî ve politik iktidar kazandırma çabası içerisinde olduğu vurgulanmaktaydı. Bir başka raporda ise Amerikalı misyoner George Knapp, Bitlis Ermenilerini kışkırtmak için bazı Ermenilere para vererek kiliselere baskınlar düzenlemelerini istiyor ve Ermeni halkı isyana teşvik ediyordu. Antep'teki Amerika Mektebi'nin müdürü Fuller ile memurlarının Ermeni olaylarına katıldıkları ile ilgili raporda da Fuller ve doktoru Shepard ile arkadaşlarının ele geçirilen mektuplarında Ermenileri isyana teşvik ettikleri anlaşılmıştı.[211]

ABD Konsolosluklarının tuttukları raporlarda genellikle Osmanlı Devleti'nin tehcir sırasında uyguladığı sertlikler dile getiriliyor olmasına rağmen Mersin ABD Konsolosu'nun 22 Eylül 1915'te gönderdiği raporda böyle bir durumun var olmadığı anlaşılıyordu. Bu rapora göre

211 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2007, s. 8, 13, 19.

tehcir edilen Ermeniler konusunda hükûmet son derece düzenli hareket ediyordu. Şiddet ve intizamsızlığa kesinlikle fırsat verilmiyor ve muhtaç durumda olanlara yardım ediliyordu. Ayrıca Adana'daki Amerikan Hastanesi doktorlarının Ermeni hastalara bakmalarına Vali tarafından izin verilmişti.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne

Mersin ve Mamûretülaziz Amerika konsolosluklarından Dersaadet Amerika Sefareti'ne mevrud iki mazrufin suret-i mütercemeleri beray-ı malumat takdim olunur.

Asaletli Morgenthau Cenabları'na

Efendim,

Geçen hafta Adana'ya gittim ve teb'id edilen Ermenilerin ne azim miktara baliğ olduğunu bizzat müşahede ettim. Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhı şimalden gelenlerle beraber matrud Ermeniler ile dolu. Bunlardan birkaç bini de bilet alacak kadar para tedarik ederek tren ile seyahatlerine devam etmektedirler. Bunların maruz kaldıkları sefalet ve mezalimi ta'dat etmek bi-lüzumdur. Fakat, diğer cihetten hükûmet bu işi son derece intizam ile idare etmekte ve katiyen şiddet ve intizamsızlığa mahal vermemektedir. Seferberliğe hazırlanmaları için de hükûmet lüzumu kadar bilet verdi. Muhtaç bulunanlara muavenet edilmektedir. Bittab 'kısm-ı a'zamı hükûmetin bu muavenetine mazhar olamamaktadırlar. Adana'da Amerikan Hastanesi'nin doktorları matrud Ermeni hastalarına bakmaktadırlar ve Vali buna müsaade eylemektedir.[212]

212 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2007, s. 201-202.

SONUÇ

Ermeniler eski çağlarda yaşadıkları bölgeleri Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak ikiye ayırıyorlardı. Büyük Ermenistan, batıda Fırat Nehri'nden doğuda Kür Nehri'ne kadar olan bölgeyi ifade etmekteydi. Ermeniler bu bölgelerde hiçbir zaman bağımsız ve milli devletler kuramayarak küçük prenslikler hâlinde başka devletlere tabi olarak dağınık bir şekilde yaşamışlardı.

Türkler ilk kez 11. yüzyıldan itibaren Ermenilerin yaşadıkları bölgeye gelmeye başlayarak 1018 yılında Çağrı Bey'in, Van Gölü çevresinde bulunan küçük bir Ermeni prensliğinin topraklarına Türk göçmenlerini yerleştirmesiyle ilk Türk-Ermeni ilişkileri başlamıştır. 1047 yılından itibaren Ermeni şehirleri birbiri ardına Türk kontrolüne girmiş ancak Türklerin tüm Ermenistan'ı hâkimiyetleri altına almaları 1071'de yapılan Malazgirt Savaşı'ndan sonra gerçekleşebilmiştir.

Osmanlı döneminde ise İstanbul'un fethi, Ermeniler için yeni bir dönemi başlatmıştır. Fetihle birlikte Rumlardan sonra geniş hak ve özgürlükler elde eden ikinci millet Ermeniler olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler Batı'nın fikirlerini takip ederek onların

tecrübelerinden faydalanmaya başlamış siyasi alanda etkili olmuşlardır. Siyasi alandaki tek hedefleri etnik tabana dayalı bağımsız devlet kurmak olan Ermeniler tek başlarına başarılı olamayacaklarını fark edince amaçlarına ulaşmanın tek yolunun Rusya gibi güçlü bir devletin desteğini almak olduğunu düşündüler. Rusya bu durumu Osmanlı Devleti'ni yıpratmak için iyi bir fırsat olarak gördü ve Ermeni sorununu uluslararası siyasetin gündemine getirdi. Rusya bu sayede meselenin siyasi boyutunu uluslararası alana taşımış oldu. Ermeni Reformu'nun gerçekleştirilebilmesi için Ermeni temsilcilerden oluşan komisyonlar aracılığıyla Avrupa'nın önemli merkezlerinde propaganda faaliyetleri yürüttü.

18. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın Karadeniz ve Hazar Denizi'ne doğru yayılmaya başlaması Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni halkın Rus yanlısı duygularını açıkça ortaya çıkararak her savaşta Rusya'nın tarafında yer alma sonucunu doğurdu. Özellikle Kafkasya'nın Rus topraklarına katılmasından itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler konumlarını kendi elleriyle tehlikeye attılar.

Osmanlı topraklarında gelişen Ermeni milliyetçiliğini körükleyen en önemli olgu ise Ermeni kilisesi idi. Kilisenin, Ermeni milliyetçiliğine bu kadar önem vermesinin temel nedeni Ermeni milletinin kiliseye olan bağlılığını kaybetmek istememesiydi. Ermeni cemaatinin talepleri karşısında değişen güç ve itibarını korumak isteyerek, yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan fikir ve hareketlerin öncüsü olma yoluna gitmiştir. Kilise bunu yaparken tüm süreç boyunca Rus "dostlarının"

tavsiye ve yönlendirmelerinden yola çıkarak hareket etmiştir. Karşılıklı çıkarlar üzerine kurulan bu iş birliğinde, Rusya'nın güneye ulaşmasına yardım edecek olan Ermeniler, bu yardım karşılığında Doğu Anadolu'da bağımsız Ermeni devletini kurma fırsatı bulacaklardı. Rusya, o dönemdeki en önemli politikasını hayata geçirmek için Ermenilere, ihtiyaç duydukları her konuda sınırsız yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımları karşılığında onları isyana teşvik edip Anadolu'da kanlı bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz Rusya ve Ermeniler, planları çerçevesinde bağımsız bir "Ermenistan" kurmak için harekete geçtiler. Osmanlı topraklarındaki ve dışarıdaki Ermeniler Rusya tarafından silahlandırılıp, Osmanlı Devleti'ni kısa sürede saf dışı etmek üzere faaliyetlerini artırdılar. Bir taraftan komiteler, diğer taraftan da içerideki ve dışarıdaki kiliseler "Bağımsız Ermenistan"ın kurulması için en uygun zaman olduğu kanaatine varmışlardı. Savaş öncesinde Rusya'nın ve Ermeni komiteleri ile kilise ve okullarının çetelerle yürüttükleri propaganda, teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetleri savaş başlar başlamaz hemen uygulamaya koyuldu. Ermeni komiteleri ve çeteleri Osmanlı ordusundan silah ve cephanelerle birlikte firar ederek, tüm köy ve kasabalarda kıyımlar gerçekleştirmeye başladılar. Teşkilatlanmalarını tamamladıktan sonra Zeytun'da, Kayseri'de, Bitlis'te, Sivas'ta, Trabzon'da, Ankara'da, Adana'da, Urfa'da, İzmit'te, Bursa'da, Musa Dağı'nda ayaklanmalar gerçekleştirerek çok sayıda Müslümanın canını aldılar. Buna rağmen hem Avrupalı devletler hem

de Rusya daima Osmanlı Hükûmeti'ni suçlayarak Ermenilerin sistematik kıyımdan geçirildiğini iddia ettiler.

Olayın bir diğer boyutu ise Ermeni reform projesi idi. Görünürde Ruslar, "Ermeni Reform Projesi" ile Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat gerçekleştirmek amacındaydılar. Fakat gerçekte çok daha fazlasını istiyorlardı. Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği ıslahat girişimlerini yeterli görmeyen Rusya'ya göre "Ermenilerin ellerine kılıç almalarının zamanı gelmişti." Ruslar için önemli olan reformlar değil isyanlardı.

Diğer bir konu Ermeni nüfusu meselesiydi. Ermenilere göre "haklı mücadelelerini" meşru zemine oturtmak için nüfus konusunu kendi lehlerine çevirmeliydiler. Bu yüzden nüfuslarının düşük olduğu bölgelerde nüfuslarını artırmak için bazı girişimlerde bulunmaları gerekmekteydi. Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde dengeyi tersine çevirebilmek için bazı baskı araçlarına başvurdular. Bu baskıyı kurabilmenin en etkili yolu dışarıdan destek almaktı. Kendilerine bu desteği verebilecek tek devlet Rusya idi. Onların planlarına göre, Ermeniler güçlü bir devletin desteğini alarak Müslümanları yaşadıkları bölgelerden çıkartacak ve Müslümanlardan boşalan bu bölgelere kendileri yerleşecekti.

Bununla birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere birçok hürriyet verilmişti. İmparatorluğunun hiçbir bölgesinde nüfus açısından üstün olmayan Ermenilere Osmanlı yönetiminden kaynaklanan bir baskı mevcut değildi. Buna rağmen hem Batılı devletler hem de Rusya, Ermenilerin Mayıs 1915'ten itibaren "toplu kıyıma" maruz kaldıklarını savundular.

Ermenilerin tehcir edilmesinin esas nedeni Rus ordusuyla birlikte hareket ederek, Osmanlı orduları ile çatışmaya girip Müslüman köylerine saldırması idi. Osmanlı Devleti Dâhiliye Nezareti tarafından alınan, Doğu Anadolu ve Kilikya köylerinde oturan Ermenilerin güney illere göç ettirilmesi kararı bu nedenden kaynaklanmakta idi. Osmanlı yönetimi Ermeni isyanlarını engelleyebilmek için son çare olarak 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kanununu çıkardı.

Osmanlı Devleti tehcir kanunu ile çok ağır maddi külfetin altına girmiştir. Mali yönden zor durumda olan devlet tehcir sebebiyle yüklü miktarda para harcamak ve cephede savaşması gereken askerleri, göç ettirilen Ermenileri korumak için kullanmak zorunda kalmıştır. Böyle olmasına rağmen Rus ve dünya kamuoyu, tehcir kanununu uyguladığı için Osmanlı Devleti'ni sürekli eleştirmiş, yapılanın tehcir değil "toplu kıyım" olduğunu savunmuştur. Dönemin Rus kaynaklarında da bu tür eleştiri ve suçlamalara sıkça rastlanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni sorunu geçmişten başlayıp çığ gibi büyüyerek günümüze kadar gelmiştir. Ermeni asıllı bilim adamları büyük bir azim ve gayret ile Doğu Anadolu'nun Ermenilerin gerçek ana yurdu olduğunu ve Türklerin bu bölgeyi Ermenilerden zorla aldıklarını, Osmanlı Devleti'nin sistematik katliamlarla onları buralardan göçe zorladığını ve 1915'te nihai amaca ulaşmak için planlı bir "soykırım" uyguladığı şeklinde iddialarda bulunmaktadırlar. Yüzyıllardır peşin hüküm ile Türk halkını ve onun tarihteki yerini değerlendirmeye alışmış bir çevrede Ermeni suçlamaları kolaylıkla yayılarak günümüze kadar intikal etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas cephesinde mücadele veren Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars ve Erzurum gibi önemli Osmanlı vilayetlerinin Rusların eline geçmesini sağlayan Ermenilere yönelik, Osmanlı Devleti'nin bazı yaptırımlarda bulunması normal kabul edilmelidir. Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı planlayan Rusya, İngiltere, Fransa gibi devletler tarafından kışkırtılan Ermenilere vadedilen "Bağımsız Ermeni Devleti" kurma fikri, en az Ermeniler kadar, savunmasız pek çok Türk'ün de yaşamını yitirmesine yol açmıştır.

EVE DÖNÜŞ

KATHE EHRHOLD

1937
Dresden-Leipzig

Çeviren: Erdem Kuş

İÇİNDEKİLER

1- Barışta Van şehri 179
2- Yaklaşan fırtına 183
3- İlk patlama 186
4- Yeni dönem 188
5- Van'da Ruslar 189
6- Durumumuz 191
7- Vuruş 192
8- Van'a elveda 194
9- Olmayan yollarda 196
10- Tekrar Van'da 203
11- Türkler geliyor 205
12- Ruslar ikinci defa Van'da 207
13- Rusya yolunda 211
14- Rus topraklarında 215
15- Tiflis 217
16- Rus hapishanesinde 218
17- Hasta servisinde 222
18- Misafirperlik 226
19- Rusya'nın ortasındayız 228
20- Viladivostok ve Japonya 229
21- Çin'de 231
22- Okyanuslardan eve doğru 234
Sonsöz 238

1- Barışta Van şehri

Alman Yardım Birliği'nin çalışma noktalarına Van Gölü'nde bulunan Van şehri de dâhildi. Van, Anadolu'nun kuzeyindedir ve 1915'e kadar Türk yönetim bölgesi olan Van vilayetinin merkezidir.

Şehri, tarifi güç antik bir sihir çevreliyordu. Ermeniler ve Kürtler, o zamanlarda Kraliçe Seba ve Nemrut, Van'ı kurduğu rivayet edilen ve asma bahçeleriyle ünlü yarı efsanevi Asur hükümdarı Semiramis ile ilgili kendilerine efsaneler anlatıyorlardı. Şehrin eski Ermenice ismi en azından buna işaret etmekteydi.

Büyük İskender döneminde dahi bu şehrin var olduğu kesin gibidir. Van'ın içinde ve çevresinde bulunan kaya yapıtları ve harabeler, eski dünyaya kadar uzanan bir dünya tarihi içeriyor. Mesela, şehrin doğu kısmının yaslandığı kayalıkların içindeki mağaralarda bin satırdan fazla çivi yazısı, her bir zorbalığın yıkımına rağmen olduğu gibi duruyor. Kserkses, hükümdarlığının şöhretini buraya kazıtmıştır. Yazıt sütunlarının tam ortasında kralı, yerde yatan bir isyancının üzerine basarken görüyoruz. Diğerinde ise dokuz kişi boyunlarından birbirlerine bağlılar ve yedisi eğilmiş elleri arkalarından bağlı vaziyette kralın önünde duruyor, üzerlerinde ise en yüksek tanrılığın sembolü asılı.

Van, 1.700 metre seviyede Toroslar ve Ermenistan dağlık arazisi arasında münhat bir seviyede yer alır. Zamansız bir sessizlik ve münzevilik için yaratılmış gibidir. Fakat buna rağmen Doğu Anadolu'nun diğer şehirlerinden çok daha esaslı tarihî vakaların sahnesi olmuştur.

Koyu mavi renkte kocaman Van Gölü'nün sessiz ve derin suları üzerinde yükseklere tırmanan sıradağların resmi dört bir yana yansımakta. Aralarında karla kaplı 300-400 metre yükseklikte Süphan ve Nemrut devlerine Van şehrinden kolayca ulaşılabiliyor. Göl, deniz seviyesinin 1.600 metre üzerindedir ve yüzölçümü aşağı yukarı Mecklenburg'a eşittir.

Yerli olan her Ermeni, Van'ı yaradılışın tacı olarak biliyor. Savaşa kadar burası Ermeni halkının en çok sevdiği yer, Roma'sı ve Paris'i idi. Ren Nehri Alman için, Vierwaldstaetter Gölü İsviçreli için ne ise Van Gölü de Ermeni için aynısıydı. Gerçekten de Asya Türkiyesi'nin Van'dan başka hiçbir yeri bu halkın trajik tarihi ile bu denli iç içe değildir. Bu yüzdendir ki bu şehir ve bu bölge en has, en çarpıtılmamış Ermeni milliyetinin merkezi ve savaş zamanına kadar her Ermeni milliyetçi gayretin çıkış ve odak noktası olmuştur.

Milli bir ateşçik burada hep yanardı. Gregoryen kiliselerinin kubbeleri üzerinde camilerin minareleri sivri iğneler gibi meydan okuyarak yükselmeselerdi, müezzinin günde beş defa namaza çağrı sesi karasevdalı âlimlerin eski Ermeni ilahilerini bastırmasaydı ve işte bir Türk-İslam hükümdarlığı kalesi dâhilinde ırkların, halkların ve dinlerin farklılıklarının ülkenin başka bir yerindekinden çok daha sıcak ve çok daha derince, aynı kazanın içinde kaynadığı gerçeği unutulabilirdi.

İlk bakışta Van, alışıldık Şark şehrinin görüntüsünü veriyordu. İç kısmında hükûmet konakları ve biz Avrupalılara daima bir panayır gibi gelen alışveriş yeri. Şehrin etrafında geniş üzüm bağlarının yumuşaklığı içinde saklı dut, şeftali ve yüksek akçakavakların arasında aşağı yukarı 20.000'lik nüfusun yerleşim bölgeleri. Kum sarısına çalan düz dam çoğunlukla pişirilmemiş kerpiçten tek katlı bu evlerin içerisi de dışardan göründüğü gibi mütevazıdır.

Van'a yerleşen ve diğer Küçük Asya şehirleri ile kıyaslama şansına sahip olan herkes Van'ın gerçekten de özel ve ilerici olduğunu görebilirdi. İsteyen herkes, Rusya üzerinden Avrupa kültürüne dair aydınlık veya karanlık ne varsa Küçük Asya'da bulabilirdi. Bunun birinci nedeni buradaki insanların zihnen hareketli, kavramaya yetkin, hatta öğrenme hırslısı mizaçları idi. Buna ilaveten, yoğun şekilde yayılan ve çoğunlukla Ermeni okullarında ve Ermeni siyasetinin gizli mekânlarında güdülen Rus propagandasıydı. Ayrıca, Avrupalı konsolosluklar; Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslukları, on yıllardır süregelen Amerikan, Fransız ve Alman misyonerlik faaliyetleri şehre belirli bir Batılı hava vermek için çabalıyorlardı. Bu durum halkın ticarete ve siyasete ilgisinde, en çok da Van'da zirvesini bulan Ermeni-Gürcü maarifçiliğinde hissediliyordu. Batı dünyasının dinî ve dünyevi fikir akımları şehrimize giriş yolları buluyor ve bir süre serpildikten sonra sessizce kayboluyordu. Bazı Darvinci kıvılcımların bu insanlarımızın kafalarında yarattığı trajikomik heyecanı hatırlıyoruz. Seyyahın birisi bunları buraya üflemiş ve sorgulanmadan kabullenilmişlerdi. Yetimhanelerimizin en kuytu köşelerine kadar savrulup dağılmışlardı. "Düşünsenize maymundan

gelmişiz, ne diyorsunuz? Şunu dinleyin! Eğer ellerimizi küçük bir masa üzerine koyarsak dedemiz mezarından çıkıp gelecekmiş!" Şükür ki 'yangın' çıkmamış ve böyle bir bilgeliğin izleri çabuk yok olmuştu.

Misyoner tutum tabii ki geniş ölçüde halkın karakteri tarafından da belirleniyordu. Burada sadece hızla yayılıp sonra sönen bir yangın çıkarmamak için yavaşça ve muntazam çalışmak gereği ortadaydı. Alman faaliyetleri Van'da 1901'den itibaren, önce Amerikalılarla (American board) iş birliği içinde 1905'ten sonra kendi Alman idaresi altında başladı. 250 çocukla önce erkek çocukları sonra da kız çocukları için birer yetimhane, zanaat yerleri ve şehirli çocuklar için de düşünülmüş sekiz sınıflı bir okul. Burada üst sınıflardan elverişli erkek veya kız öğrenciler öğretme konusunda kendilerini deneyebiliyor ve köylerde kullanılıyorlardı. Sonrası ise bir poliklinik, kapsamlı, organize bir köy-eğitim çalışması ve bizim için en güzel ve vaatkâr olan bölgede Hristiyanlaştırma çalışmalarıydı. Şehrin sonundaki, aydınlık pencereleri ve geniş toprak rengindeki duvarlarıyla büyük ve sakin görünen binalarımız, gerçekten de çoğu evsiz yurtsuz için bir ev, sonsuz ahiret içinse bir yol gösterici idi. En derin sefaletten çıkardığımız bir yetim, evimize geldiğinde "Cennet burası mı?" diye sormuştu.

Çalışma imkânları üzerine zaman boyunca çok şey yazıldı. Ev idaresinden tutun, yara sarma üzerine, ta ki İsa'nın kutlu haberini evlere, yollara, okullara ve kiliselere kadar yaymaya dek. Başarılar ve yenilgiler, uğraşların meyveleri ve kazançlar üzerine çok şey yazıldı. Ama uğraşlarımızın değeri veya değersizliğine dair son söz hakkı, insanlarda değil sadece Allah'tadır.

2- Yaklaşan fırtına

Bizi mutlu eden işimizde kardeşçe bağlar içinde 1914 yılına girdik. Ermeniler geleceğe her zamankinden daha umutlu bakıyordu. Yine başarılmıştı. Bu sefer Rusya ve Almanya'nın zahmetleriyle Genç Türk yönetimine, Ermenilerin, Türkler ve Kürtlerle yasal eş haklara sahip olmalarını sağlayacak reform planını imzalatması sağlanmıştı. Üzerlerine askerî görev zorunluluğu yüklenmişti ama yönetim tarafından korunmaları garanti altına alınmış, nüfus sayısına göre yönetim memuriyetlerine, mahkemelere ve polis idaresine kabulleri teminat altına alınmıştı. Bir Hollandalı ve bir Norveçliden oluşan iki tarafsız başmüfettiş reformları uygulayacaklardı. Bizleri Van'da ziyaret eden bu iki kişinin, aşırı kesim sonucu kel kalmış toprağı yeniden yeşillendirmek için beraberlerinde sandıklarca orman tohumlarını getirdiklerini söylediklerini hatırlıyoruz. Bin defa hüsrana uğramış ve bin defa yeniden canlanan siyasi optimizmleriyle Ermeniler, mutlu olmaktan da öte olmuşlardı. Onlara insanca var olmayı, inançların, yaşamanın, memleketin ve mülkün emniyetini sağlayacak ve kadınlarının ırzına geçilmesine karşı onları koruyacak yeni bir dönemin tan kızıllığı sonunda beliriyordu sanki. Daha fazlasını istemiyorlardı ki. Bugünden yarına aniden zihinlerimizde yönetime karşı sıcak duyguların hatta vatan sevgisinin uyanması beklenemezdi. Halktaki yaralar çok derindi. Fakat belli bir sükûnet içinde Osmanlı Devleti'ne ait olmaya tahammül edilebilirdi. Bazı ateşli siyasetçinin kafasında beliren Türkiye'den kopma planı gittikçe soluklaşıyordu.

Tüm bu yeni oluşan huzurun ve pembe gelecek planlarının içine Birinci Dünya Savaşı haberi bomba etkisiyle

düştü. Bunun Türkiye' deki ilk sonucu daha en başta can sıkıcı olmaya başlayan başmüfettişlerin evlerine yollanmaları olmuştu.

Şubat 1914 reform planlarının rafa kaldırıldığı ve Türkiye'nin Hristiyanlığı tamamen yok etmek olan eski iç politikasına geri dönmesinin önünde bir engel kalmadığı belli olmuştu. 1914 Ekim sonunda Türkiye'nin kendisi de savaşa katılmış, Kasım ayında "kutsal savaş", "İslam için savaş" ilan edilmişti ki bunun Alman dostluğu veya Alman yardımseverliği ile ilgisi yoktu. Ermenilerin daha doğmamış umut dolu sevinçleri bitmişti. Yerini inancın, yaşamanın, mülkün, memleketin ve halkın her an ölüm tehdidi altında olduğu alışıldık bezdirici korkuya bırakmıştı. Yanılmamıştı da.

Seferberliğin hemen başında Ermeniler yağmalanmaya başlamışlardı. Her Türk, savaş vergisi adı altında istediği Ermeni evine girebilir ve ceza almadan istediği her şeyi alabilirdi. Ermeni'nin ayağının altından halının, koltuğundan yastığının nasıl çekilip alındığını ve kilerinden kurutulmuş meyve, et ve buğdaylarına nasıl el konulduğunu kendi gözlerimizle gördük. Askerlik hizmetine tabi Ermeniler orduya çağrılmışlardı veya Rus sınırındaki Türk ordusuna erzak taşımakla görevlendirilmişlerdi. Deve, at, eşek veya katır gibi iş hayvanları bulunamadığından (demiryolu o zamanlarda yoktu) insanlar yükleri sırtlarında yaya taşımak zorundaydılar. Kötü yollar ve soğuk yüzünden bazıları varacakları yere ancak 2-3 haftada varabiliyorlardı. Yolda paraları alınıyor, yorgunluktan bitkin düşen olursa Türk jandarmaları tarafından ya tekrar doğrulana kadar dövülüyor ya da yol kenarında ölüme

terk ediliyorlardı. Ermenilerin ortaya çıkan her makul fırsatı kullanıp yurt dışına kaçmaya çabalamaları veya ustaca saklanmış silahları yer yer bu memurlara karşı kullanmaları kınanabilir mi? Ama böyle bir eylemin cevabı önceden belliydi. Böyle bir "isyancının" köyü bunun için yakılır, kadınlar tecavüze uğrar, çocuklar ve gençler öldürülür veya sürüklenip Türk evlerine gönderilirdi. Bu tür bir uygulamanın sebebi o köyün sakinlerine bildirilmezdi. Böyle olaylar yüzünden kızgın bazı genç Ermenilerin gizli veya açıktan direnç içinde askerî görevden kaçınmaları veya askerî hizmetteyseler firari olmaları bizleri şaşırtmamalıydı.

Kıvılcımlar gün geçtikçe çoğalıyordu. Mesela makamı boşalan valinin yerini tanınmış bir Ermeni düşmanı, aynı zamanda o dönem ismi çok anılan Alman-Türk ilişkileri temsilcisi Enver Paşa'nın kayınbiraderlerinden birisi almıştı. Bahsi geçen kişi zarif ve Almanya'da pişmiş bir adamdı. Tavırlarında güler yüzlüydü ama neredeyse kaplanvari bir Ermeni düşmanlığıyla donanmıştı. Onun teşebbüsüyle Van'daki Ermeni gizli siyasetinin en tanınmış önderlerinden birisi ve çok yetenekli parlamento üyesi sinsice hapse attırılmıştı.

Ermenilerin artan nefret ateşini Ruslar sürekli körüklüyor ve önde gelen siyasi Ermeni çevrelerinde daha yoğun ve daha tahrik edici faaliyetler yürütüyordu. Rusların gayesi, Van bölgesindeki halkı kaynayana kadar tahrik etmek ve sonrasında Türkiye'ye kuzeydoğusundan girme sebebini sunacak bir ayaklanmaya yönlendirmekti. Ah keşke halk bunu görseydi veya bu hedefi çözenlere inansalardı!

3- İlk patlama

Ufak, önemsiz bir olay barut fıçısını patlatmaya yeterdi. Tam da yetimhanelerimizin pencereleri önünde oldu bu. Dışarıda evli bir kızımız, çoğu köylü gibi yaklaşan tehlikenin farkındalığıyla bize doğru kaçmak istedi ve zorlu bir Türk askerinin elinden kurtuldu. Asker, kızın üzerine ateş etmeye başladı. Ermenilerin daha önceden hazırladığı ve iyice gizlediği mevzilerden anında karşılık geldi. Taze ilkbahar yeşilleri içinde parlayan Van saatler içinde kanlı bir iç savaşın sahnesi hâline gelmişti. Bizim için bir büyü gibiydi. Bir gecede Ermeni mahalleleri nişancı mevzileriyle, karargâhlarıyla, mühimmat depolarıyla, askerî hastaneleriyle modern bir savaş alanına dönüşmüştü. Etraftaki köylüler ürkütülmüş kuşlar gibi pılı pırtılarıyla Amerikan ve Alman misyoner merkezlerine doğru koşuyorlardı. Eğer Türk ordusundan veya savunmasız köyleri fırtına gibi sarmak için beslenmiş Kürt eşkıyalarından kurtulmuşlarsa tabii.

Biz ve Amerikan misyonu Türk hükûmetinden silahsız sığınmacıları kabul etmeye yönelik izni almayı zamanında başarmıştık. Bunun için minnettardık. Bunu sonuna kadar kullandık. Üç büyük binamızda bulunan mutfak ve misafir odalarında 230 kişilik cemaatimizin yanı sıra 2.000 kişiyi daha almayı başarmıştık. Her biri ateşten kurtulmuşçasına zavallıydılar. Erkekler ve kadınlar günlerce korkmuş, umutsuz, öfkeli, şuurlarını ve akıllarını yitirmiş gibi bize sığındılar.

Dengeyi sağlayabilmek için belli bir günlük plan ve iş dağılımı içeren bir tür ortaklık organize etmekten başka çaremiz yoktu. Misafirlerimiz için bir poliklinik ayarlandı.

Buraya her gün 70 civarında insan her türlü şikâyet sebebiyle uğruyordu. Köy ortamından dolayı neredeyse tedavi edilemeyecek düzeyde ihmal edilmiş yaralar, çıbanlar, kötü durumda göz ve kulaklar ve parmaklardaki kangren yüzünden simsiyah olmuş ayaklar. Bu sefalete biraz olsun su serpmek için hasta bakıcılığı ile görevli eğitimli hemşiremiz U. gece yarısına kadar çalışıyordu. Ve bu insanlar nasıl da severek geliyorlardı buraya! Sadece en ana ilaçlarımız olan saf suyun ve sağlam bir sabunun mucizevi etkisini kafa sallayarak, hayretler içinde izleyerek ama huzur içinde kendi üzerlerinde hissetmek için olsa bile. Veya sadece bir süreliğine olsa bile sevgi dolu bir hizmet görmek için.

Köylülerin beraberlerinde getirdikleri yiyecekler kısa sürede bitmişti. Şehirdeki varlıklı Ermeniler köylerden gelen hemşerilerine yardım etmeyi taahhüt etmişlerdi. Gizli yollardan ve arka kapılardan binalarımıza pirinç ve buğday çuvalları, koyun eti ve bir seferinde besili bir öküz yollandı. "Gökten ekmek" yine zamanında geliyordu. Büyük ailemiz hakkında söylenenler ise "herkesi yedirip doyurdu" idi.

Bize bu sıkıntı ve yaşam kaygısı ile dolu günlerde mutluluk veren şey, seyrek ulaşılabilse de zor yollarla ve küçük gruplar içinde köylülere Tanrı'nın kelamını iletmek idi. Büyük avlularımızda ibadet toplantıları düzenliyorduk ve teker teker kişilere ulaşmak fırsatını buluyorduk. Bu toplantılar esnasında mermilerin sesi yönetici misyonerimizin sesini bastırıp şarkılarımıza garip bir şekilde eşlik ediyordu. Ama buna alışmıştık ve rahatsız etmiyordu artık. Binalarımıza ve içindekilere bir şey

olmazdı. Bir vaka hariç. Sığınmacı çocuklardan birisi yasağı göz ardı edip dikkatsizce pencere önünde dururken kör bir kurşun isabet etmiş ve ölmüştü. Açık konuşmak gerekirse hayatımızı çatımızda dalgalanan siyah beyaz kırmızı bayrağa borçluyduk. O zamanlarda Türkiye ile olan silah kardeşliğinin parlayan işaretiydi bu. Dört hafta boyunca köy halkına misafirperverlik edebilmiştik.

4- Yeni dönem

İki taraf da amansız çatışmaya devam ediyordu. Korku dolu ama cesur birkaç Ermeni savaşçısının, sayıca üstün olan Türk askerleri karşısında çekileceği günü bekliyorduk. Fakat beklenmeyen bir şey oldu. Mayıs'ın 14'ünü 15'ine bağlayan gecede Rusların yaklaşmakta olduğu haberi şehri heyecanlandırmıştı. Türkler ise son saatlere kadar ümitsizce ateş etti. Neden yenemediği anlaşılamıyordu. Sabaha doğru kaçtılar. Evlerini, ahırlardaki atlarını ve eşeklerini öylece bırakıp hayatlarını kurtararak kaçtılar. 16 Mayıs sabahı Türk ordusunun ve kaçabilen tüm Türk ahalisinin, daha ortada bir Rus yokken, geceleyin şehri terk ettikleri haberi ile uyandık. O sabah sakindi. Ürkütücü derecede sakin. Sanki olayların bu hiç beklenmedik dönüşümü karşısında her şey nefesini tutmuştu. Ama içime yayılan o garip duyguyu çok iyi hatırlıyorum. Bu yaklaşan barış değil fırtına öncesi sessizlikti. Gönderildiğimiz halktan kopma sinyallerini yavaş yavaş alıyorduk.

Van'daki Ermeni halkın tansiyonu yavaşça düştü. Derin ve rahat bir nefes alındı ve insan doğası gereği gittikçe çoğalan sevinç çığlıklarına dönüşüverdi. Yabancı ama tanıdık yollarda insanlar birbirlerine sarılıyor, unutulmuş, ağır ağır uzaklara yayılan melodileriyle eski halk ezgileri

o uzun uykularından uyanarak mayıs yeşilliğinde şehrin üzerine yayılıyordu ve Ermenilerin özgürlüğe dair milli duyguları bir kartal gibi güneşe doğru uçuyordu. Halkın onca sevinç çığlıkları arasında hasretle beklediğimiz tek bir ses, onlara bu nimeti bağışlayan Tanrı'ya yürekten teşekkürün sessiz sesiydi.

"Özgürlüğün" ilk üç gününde, birikmiş hırs, umutsuzluk ve tabii intikam arzusunun önü açıldığında, geri kalan yaşlı, hasta, kaçamayan Türk kadınlar üzerine bir perde çekmek istedik. O zaman içimizde minnetin anlamı yeni bir selamet kapısı olarak açıldı. Karşı taraftan gelecek olanın önünün alınması ve hatta kesilmesi olarak aklımızda derinleşti.

5- Van'da Ruslar

19 Mayıs'ta gerçekten de Ruslar Van'a girdiler. Öncü birlik, sevinç gösterisiyle karşılanan ana orduya katılmış Rus vatandaşlarından oluşan Ermeni-Rus kolordusuydu. "Van'ın kurtarıcısı ve koruyucusu" olarak Çar'ın muhteşem elit birliği Birinci Kazak Alayı seçilmişti. Bir resim gibi renkli giysiler içinde bu güzel, kuvvetli erkek figürleri, galip ve hükümdar doğmuş hissini de verebiliyorlardı.

Rusların tamamen kansız ve zararsız geçen işgalinden birkaç gün sonra bazı Ermeni ve Rus gazetelerinde büyük sözlerle "Van'ın zaferle alınması" haberini okuduğumuzda hafif bir gülümsemeden kendimizi alamadık. Savaş haberlerine karşı şüphe bende o günlerde oluştu.

Ruslarla birlikte şehre tekrar düzen geldiği inkâr edilemezdi. Üç günlük anarşi son bulmuştu ve belli bir sükût ve itidal hakimiyet kazandı. Haftalardır ve hatta aylardır kesintiye uğrayan ticaret ve gündelik hareketlilik tekrar

başladı. Geride bırakılmış Türk mallarına el koymuş olmaları ve kabaran yeni Rus para pınarlarından akan paralar sonucu Ermenilerin ellerine öyle imkânlar verilmişti ki birkaç hafta içinde belli bir refah seviyesi oluşabilmişti. Şimdiyi yaşamanın mutluluğu ve sevinç dolu bir umutla kanatlanmış Ermeni'nin doğasında olan yıkıntılardan yeniden inşa edilen basireti, çalışma sevgisi ve gayreti ile kendine tekrar yeni bir uğraş bulmuştu. Yollardaki enkaz temizlenmiş, çatışmalarda zarar görmüş umumi binalar yeniden inşa edilmiş ve birkaç kerpiç ev tamir edilmişti. Yeni binalar sanki bir gecede topraktan fırlamışlardı. Yeni kurulan bakkallarda Rus malları sergilenmiş, Avrupa usulü yeni eğlence mekânları görülmeye başlanmıştı. Özetle, sanki oriental bir Rus metropol oluşmaktaydı. Van'da altın çağ başlamıştı.

Bu arada İstanbul sarayında, Van'daki Rus işgali hakkında farklı sonuçlar çıkarılıyordu. Enver Paşa; o zamanların bükülmez iradeli yegâne gücü birkaç gün sonra "Ermeni halkını kökten yok etme emrini" yazdı. Aniden ya da yeni oluşan bir Hristiyan nefretinden dolayı değil ama şeytani bir soğukkanlılıkla, son ayrıntısına kadar düşünülmüş, çoktan beri hazırlanmış ve sadece bekleyen bir zincirin son halkası olarak. Böylece Van'daki olaylar Türk yönetimi için "Ermeni harekâtını" ilk andan itibaren acımasızca hayata geçirmek için sabırsızlıkla beklenen bir vesile olmuştu. Kim o dönemden sonra Ermeni tarihini takip etmiş veya Ermeni yazgısı hakkında biraz olsun bir şeyler duymuş ise bu planın ne kadar muntazam ve hayal edilebilecek her şeyi geride bırakarak uygulanmış olduğunu görür.

6- Durumumuz

Rusların şehre girişinden sonra evlerimizdeki hayat sakin bir seyir almıştı. Ruslar hiçbir şekilde işimize engel olmuyordu. Tam tersine arkadaş gibi davranarak Alman oluşumuzu bilerek ve isteyerek görmezlikten geliyorlardı; bununla birlikte istasyon yöneticimiz ve ailesi İsviçre vatandaşıydılar. Evlerimizden misafir hiçbir zaman eksik olmadı. Azalan Ermeni köylüler yerlerini Ruslar tarafından orada burada yakalanan Türk savaş esiri kadınlara bırakıyordu. Ricalarımız üzerine Ruslardan bu zavallılara bir çatı sunma iznini alabilmiştik. En azından onları vahşi hayvan kaderinden kurtarabilmiştik. Kapsamlı yardım edemedik çünkü bize geldiklerinde çoğu öylesine korkmuş ve bedenen ve ruhen o kadar erimişlerdi ki, gözlerimizin önünde ve avlularımızda hastalıktan ve parçalanmış kalplerden dolayı ölüp gittiler. Galiplerin keyfine terk edilmiş Türk halkının bu kadınlarını hatırlamak zamanların en karanlık anısıdır.

Yetim kızlarımızın bazıları kocalarının ve babalarının peşlerine düşerek Van'a gelen Rus-Ermeni aileleri tarafından hizmete alınmış veya himaye ediliyorlardı. Alman düzen ve temizliğinde eğitim görmüş kızlarımız her yerde saygı görür ve kabul edilirlerdi. Kızlarımıza yetimhane dışında hatta kendi halkları arasında bir yuva fırsatı verilmesini minnetle karşıladık.

Almanya'dan gelen paralar her geçen gün azalıyor ve daha dolaylı yollardan ulaşıyordu. Biz ve bizim gibiler için gelecek daha da kötüleşiyor ve belirsizleşiyordu. Vatanımızla doğrudan iletişimimiz aylardan beri kopuktu. Mektuplar ve telgraflar bize ulaşmıyordu. İtilaf

Devletleri'nin telgrafları ve Amerikalı çalışanların mektuplarındaki mesajlar bizi dış dünyadan haberdar eden tek şeydi. Ama Alman halkına olan kan bağımız, içimizde önceden olmadığı kadar güçlü ve gizemli kıpırdanıyordu. Buna benzer şeyleri o vakitlerde günlüğüme yazmıştım. Kardeş bağlar içinde yıllarca birlikte çalıştığımız ve yaşadığımız biz misyon insanlarının; Amerikalıların, İsviçrelilerin, Almanların arasına bizi birbirimizden ayıracak duvarlar yükselmeye meylediyordu. Birlikteliğin bağlarını koparmamak, bir arada tutabilmek ve insani yasaların hizmetine sokmak için bilinçli ve iyimser bir irade ortaya koymak gerekiyordu. Milli duygularımızı güçlendirecek tek şey 1914 yılının yazında İran'ın Tebriz şehrinden gelip, acilen bir sonraki Türk limanına doğru ordu hizmetine girmek için yolda olan ve bitkin atları yüzünden evlerimizde iki günlüğüne mola vermek zorunda kalan 6 Alman olmuştu. Ağustos 1914'teki Alman ruhunun bu küçük dalgası yüreklerimizin çarpmasına yetmişti. Dörtnala sürüp giden Alman kardeşlerimizin son toz bulutları arkalarında yok olduğunda misyon görevimizde ilk defa birlikte titreyip endişe duyduk ve kazanmasını istediğimiz halkımız için sonsuz bir vatan hasreti hissettik. İyice yalnız kalmıştık.

7- Vuruş

3 Ağustos 1915 sabahı, mevsimine uygun, sıcak ve bunaltıcı başladı. Hiçbir şey değişmemiş gibiydi. Sadece, bize sürekli gelip giden ve bazen sevgili masa misafirimiz olan biraz Almanca konuşan 4-5 Rus subayının alışılmadık erken saatlerde çıkıp gelmeleri, daha ciddi

ve huzursuz görünmeleri ve sonunda korkunç haberi vermeleri dışında! Kumanda generali Van'ın 24 saat içinde boşaltılmasını emrediyordu. Bir Türk alayı şehre yaklaşmaktaymış. Açık bir karşılaşma istenilmediği için kül olmuş şehri düşmana bırakma kararı alınmıştı. Yola çıkmaya hazır Kazak alayı koruması altında Rusya'ya kadar güvenli yolculuk sözü verilmişti. Biz 5 misyon görevlisine; yani İsviçreli olan istasyon yöneticisiyle kızına ve karısına ve imparatorluk Almanı iki misyon rahibesine atlar ve subayların yük arabasında yer sunuldu. Üçüncü Alman arkadaşımız Türk ordusunda hasta bakıcılığı yapıyordu ve Türk ordusuyla birlikte şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Geriye kalan 43 çocuğumuz ya Kazak atları üstünde ya da gemilerle Van Gölü üzerinden Rus sınırına götürüleceklerdi.

Durumumuza baktığımızda bu haberi sükûnetle karşıladık. Bir şekilde bunu beklemiş, kendimizi görev ve halktan ayrılmaya sürekli hazır tutmuştuk. Memleketi ve anavatanı bir hedef gibi göz önünde tutuyorduk. Mutluluğu tekrar elinden alınmış, sonuna kadar hüsrana uğramış şehrimizin Ermeni halkını düşündükçe yüreğimiz ağırlaşıyor ve endişeyle doluyordu. Yine yollarda tek başına veya aileleriyle, büyük gruplar hâlinde 10.000 kişi, yeni elde ettikleri küçük ve acilen toparladıkları varlıklarıyla temiz barklarını arkada bırakıp çok sevdikleri vatanlarından, Rusya'ya doğru belirsiz bir geleceğe yola çıkmışlardı. Van Ermeni göçmenlerinin sadece çok küçük bölümünün Rusya'da kendilerine bir vatan bulabildikleri şimdiden söylenebilir. Birçoğu, günlerce yaya süren yolculuğun eziyeti altında ya da yolda çıkan salgınlar yüzünden öldü ve en zavallılarına bile sınırı geçmek yasaklandı.

Sınıra yakın yerde kamplarda toplandılar ve kaderlerine terk edildiler. Rusya'da yeterince yardıma muhtaç insanın olduğu söylendi. Yenisine gerek yoktu! Kelimenin tam anlamıyla yolda düşüp kaldılar ve helak oldular. Eskiden beri kardeş bu halkın, bu arı Hristiyan topluluğunun kaderinde ne kadar da sonsuz trajedi var. Tehlikeli konumu ile iki kıta ve kültür dünyası arasında, toprak delisi Batı ve ileri hücum eden Doğu arasında âdeta tampon devlet olmak gibi. Ermeni efsanesinde Kudüs'e İsa'yı görmeye giden Yunanlılar (Yuhan. 12,20-21) önemlidir. O Yunanlılar Ermeni imiş ve Efendi onlara, dilekleri üzerine 12 havarisinden birini ülkeleri için tayin etmiş. O da Thaddeus'muş (Matth. 10,3). Sanki Efendimizin bu hikâyedeki, meyve verebilmesi için ölmesi gereken buğday tanesi kelamı, gerçek Hristiyanlığın bu parolası, Ermeni halkının tarihinin her döneminde kaderinin bir baş prensibi olarak tabir edilegelmekte.

8- Van'a elveda

Telaş içinde kendimizin ve bakımını üstlendiklerimizin en gerekli eşyalarını toparladık. Yetim çocuklarımızın sonuncularını da Rusya'nın Ermeni ailelerine teslim edebileceğimizi umuyorduk. Kendimiz içinse, ülkelerimiz İsviçre ve Almanya için pasaport alabilmeyi. Çıkabilecek pasaport sorunlarında Van'daki Rus subaylarının güvenini kazanmış olmamızdan ve misyoner uğraşılarımızdan dolayı yardım sözü almıştık. Mallarımızın çoğunu geride bırakmak bizi üzmemişti. Zaten değerli şeyler değillerdi. Misyonerlik hayatında bu gibi şeyler zaten hesaba katılırdı. Misyon hayatı "yokmuşçasına sahip

olmayı" anavatandakinden daha iyi öğretiyor. Ve işte evlerimizin kapıları önünde gelecekteki şeyleri bekliyorduk. Rus kampına eşlik etmek için eyerli atlar üzerinde gelen Rus subayları dakiktiler. Ayrılışımız orada başlayacaktı. Çocuklar olmadan yolculuğa devam etmek zorunda olduğumuzu son anda söylediler. Belki daha sonra çocuklar için gölden karşıya geçirecek bir gemi bulunur denildi. Ama onları kül olmuş şehirde açlığa terk etmek niyetinde olduklarını anlamıştık. Yalvarmaların ve önerilerin hiçbiri bu kararı değiştirmedi. Askerler çabuk olunmasını istiyorlardı. Ne yapacaktık? İçimizden biri çocuklarla birlikte kalacaktı. Kura bana çıktı. Tanrı emri altında olduğum hissini hayatım boyunca bu ölçüde çok ender yaşadım. Misyon yöneticimiz olan S., her ihtimale karşı misyon parasının bir bölümünü, 100 lirayı (aşağı yukarı 2000 mark) bana verdi. Ondan sonra yollarımız ayrıldı. Son anda hasta bakıcımıza çocukcağızı ile birlikte hasta bir anne getirildi. Rahibemiz onu, hastalar için nakil imkânı olmadığından küçük Amerikan iki tekerleklilerimiz üzerinde o büyük yolculuğa çıkardı. Sürüşünü bizzat kendisi üstlendi ve teslimini gerekli yerde başarıyla yaptı.

Ne haldeydim? Yüreğim, hayır daralmamıştı. Bundan ziyade bir sevinç ve güçle dolmuştu. Tamamıyla terk edilmiş 40 civarı yurtsuz 4-18 yaş arası kaderdaş çocuk ile sıkıca Tanrı'nın avuçlarına sığınmak ve güvenle yol gösterişini ve iradesini izlemek tabii ki harikulade bir şeydi. Çocuklarımız avunmuşlardı. Üzerlerinde dolaşan tehlikenin farkında değillerdi. Bizlerden biri yanlarında olduğu müddetçe bir şey olmayacağına inanıyorlardı. Terk etmeyeceğimiz onlar için şeksiz şüphesizdi ve öyleydi de.

"Warschuhi"lerinin (öğretmen) artık "Mairik"leri (anne) olması küçükler için başlangıçta eğlenceliydi, cesaretim ve neşem sayesinde kimse korkmuyordu. Onlardan istenilmemesine rağmen bana "anne" dediklerinde bizi saran şahane bağ artık apaçık ortadaydı. Gerçekten bir aile, bir camia olmuştuk.

Bizimkiler gitmişlerdi. Dağınıklığı toparlamakla o kadar meşguldüm ki düşünmeye ve kaygılanmaya zaman yoktu. Orada burada geri çekilen askerlerin yaktığı evlerin dumanı yükseliyordu. Askerlerin ayak sesleri ve atların nal sesleri giderek kayboldu. Van sessizdi ve daha da sessiz oldu. Ve birden avlular tekrar dolmaya başladı. Çeşit çeşit insan gelmeye başladı. Yaşlı, hasta, küçük. Aralarında, kaçış hakkı onlardan esirgenmiş, sanki bir yerlerde unutulmuş, toruncuğuyla birlikte çok ihtiyar bir kadın Alman evlerinde sığınma arıyordu. Bütün trajediye rağmen umutlandırıcıydı.

9- Olmayan yollarda

Tamamıyla sefil bir topluluktuk kayıktaki. Geceleyin beklemekten şaşırmış 43 çocuktan başka, şehri terk etmenin son fırsatından bir şekilde haber almış ve oldukları gibi göle koşmuş bir dizi kadın ve çocuk daha gelmişti. Durumu kötü olan aracımız bu yüzden daha da kötüleşmişti. Burası Van Gölü limanının en kötüsüydü. Kaptanlar ve Rus askerleri hiç de umut verici değillerdi. Kürek çekerek mavilerin içine daldılar. Gemimizin yelkenleri yırtılmış kullanılamaz hâle gelmişti ve sonradan anlaşıldığı gibi hiçbir erkek yelkenlilerden anlamıyordu. Herkese karşı sorumluluk yükü olan ben, aslında en

kötüleriydim. Kalbimde sadece bir ses pınar gibi kaynıyor, umutlanmak ve dayanmak için güç veriyor ve benden diğerlerine doğru akıyordu: "Sonsuza kadar sizinleyim!"

Biz 50 kişiydik ve kayık çok küçüktü. Doğuya özgü tüm araçlarda olduğu gibi oturma imkânı olmadığı için yerde uzanarak, oturarak ve çömelerek birbirimize sokulmak zorundaydık. Hiç rahat değildi. Yolluklarımız elimizden alındığı için çocukların ceplerindeki birkaç ekmek kurusu dışında yiyecek bir şeyimiz yoktu ve tabii göl tuzlu olduğu için içecek bir şeyimiz de. Gecenin boğucu sıcaklığı bastırıyor, taşıtımızı ilerletecek tek bir esinti hissedilmiyordu. Saatler art arda geçiyordu. Akşam, gece ve ertesi gün gelmiş geçmişti ve gölün sonu hâlâ görünmüyordu. Toplamda 2 gece ve bir buçuk gün su üzerindeydik. Saatlerce kanayan burnum yüzünden tüm gücümü yitirmek üzereydim. Sonunda ufukta kara belirdi ve aniden tüm eziyetler unutuldu. İçimizde umut açan güneş gibi belirdi. Nihayet kıyıdan bir köye ulaşabilecek, yemek yiyip içebilecek ve tazelenmiş olarak devam edebilecektik. Bizimkilerle bir araya gelebilecektik ve her şey iyi olacaktı. Çocuklarımızın neşeli şarkılarını duymaya başlamıştık bile. Tam o sırada kıyıdan gelen silah sesleri duyduk. Sürekli daha yakın ve netti. Hedefin gemimiz ve hayatlarımız olduğunu anladık. Belli ki Türk askerleri, kaçabilecek Ermeni ve Ruslara, Rusya'ya geçişi engellemek için sınırı tutuyorlardı. (Sonradan öğrendik ki gerçekten de öyleymiş.) Türkçe "Almanlar var" diye bağırışım kaybolup gitti. Emredilmiş gibi kendimizi yüz üstü yere attık. Küçükler kafalarını büyüklerin etekleri altına soktular. Çok sessizdik. Yol boyunca boş konuşmalarıyla canımızı

sıkan bir kadın seslendi. Derin bir hiddetten gelen kışkırtıcı, neredeyse tehdit eden bir sesle: "Alman kadın dua etsene!" Dua etmeye gerek yoktu, zaten ederdim ama şimdi herkesin duyabileceği şekilde kendinden şöyle bahseden Tanrı'ya seslendim: "Ben yardımda ustayım." (Jes. 63,1) Bugün biliyorum ki dışarıdaki binlerce kardeşimiz senelerce her gün Tanrı'ya bu tür dualar yolluyorlardı ve daha büyük şeyler yaşıyor ve ondan bekliyorlardı. Biliyordum ki herkes büyük şeyler yapabilen Tanrı'ya doğaüstü müdahalesi için yakarmalıydı. Çünkü bu kendi yaşantımıza diğerlerinin etkilerini bilmemize rağmen daha çok etki ediyordu. Birkaç dakika geçmiş olacak ki silah sesleri durmuş gibiydi. Kafamı biraz kaldırmaya cesaret edip baktım ve yoğun bir sisin etrafımızı kuşattığını gördüm. Öyle yoğundu ki ne kendi ellerimizi ne de yanımızdakini görebiliyorduk. Tanrı etrafımıza bizi ölümcül kurşunlardan uzak tutan ve huzur veren bir duvar örmüştü. Üzerimize, çok konuşan kadınları ve somurtkan askerleri de bir süreliğine yakalayan kutsal bir sükûnet çökmüştü. Tanrı tam aramızdaydı. Sefil gemimiz, kudretinin tapınağı ve mucizesi olmuştu. Tabii ki de insan mantığıyla, bunun, Van Gölü'nde bu saatlerde sıklıkla ortaya çıkan, bilindik bir sis olduğu söylenebilir. Ama tam da o anda gölün o bölümünde bu kadar zor durumda olduğumuzu görüp müdahale eden Tanrı'dan başkası değildi.

Dünyada her şey sonludur. Suskun şükranlarımız da yavaşça uçtu ve yerini bir sonraki soruya bıraktı. Şimdi ne olacaktı? Tabii ki tekrar geri dönüp atış mesafesinden çıkmak ve geldiğimiz yere Van'a geri dönmek gerekecekti. Dümen geri çevrildi. Yine olduğu gibi yavaşça, rüzgârsız ve yelkensiz bir şekilde geri dönüş yolunu tuttuk.

Bir müddet sonra gemi tayfasının öncekinden farklı göründüklerini hissettim. Gizlenmiş ve pusuda gibiydiler. Bir şeyler yürütüyorlardı ama ne? Yine bir günlük ekmeksiz ve susuz yolculuktan sonra hesaplarımıza göre Van'dan 10 kilometre uzaklıkta kıyıya doğru kürek çekmeye başladılar. Kayığı kıyıya sürüp kürekleri suya bıraktılar ve hemen karaya atladılar. Hızlı adımlarla yürümeye koyuldular ve bir yandan bize doğru yönelerek Rusya'ya gideceklerini, buradan rahatça ulaşılabileceğini söylediler. "Siz gelemezsiniz. Tanrı sizinle ne yapacaksa onu yapsın" diyerek uzaklaştılar. Durumun ne olduğunu anlamadan gitmişlerdi bile. Tarifsiz bir yakarma ve ağlama kopuverdi. Şark kadınlarını hiç ağıt yakarken görmemiş birisi durumu göz önüne getirmekte zorlanabilir. Ölü kızcağızı yerinden dışarı çıkardığında İsa'nın halkı O'nun ne yaptığını biliyordu.

Yapabileceğim ilk şey daha önceden bizde yardımcı öğretmenlik yapmış 18 yaşındaki Manug'dan, uzaklaşanlara dâhil olmasını istemek ve en azından onun hayatını güvenceye almak oldu. Cevabı harikaydı. "Burada seninle kalıyorum, sen ve Tanrı var. Bu benim için onların yolundan daha güvenlidir." Bu cevap benim için çok teselli edici olmuştu ve Tanrı'nın yardımlarının devamının bir teminatı idi. Bu durum dış görüntüme de yansımış olmalı ki kadınlar ve çocukların bağırış, çağırış ve inlemeleri gittikçe azaldı. Bu arada yüzümün her ifadesinin, himayemiz altındakiler için, içinde bulunduğumuz durumun zorluk derecesinin bir ölçütü olduğunu anladım. Çocukları tarafından ciddiye alınan her anne böyle hissederdi herhâlde. Yönetmekle sorumlu olan her kişi açısından olaylar karşısında ayakta durmak için çifte nedendi!

Bizi üç gün boyunca su üzerinde hayatta tutan sığınağımızdan ayrıldık ve tekrar tehlikeli olan karaya çıktık. Yaşı biraz daha büyük olan çocuklar neredeyse tamamıyla yanmış etraf köylerde yiyecek aramaya koyulmuşlardı ama en çok da su arıyorlardı. Şarklının çocukluğundan beri kanında su kaynağı sezinleme yetisi vardır. Su zaten tadıyla, berraklığıyla ve soğukluk derecesiyle Doğu'da büyük bir rol oynamaktaydı. Kutsal Kitap'taki ruhani gerçeklerin sık sık su ile betimlenmeleri tesadüf değildir. Biz kadınlar ise seyrek otlar arasında yiyecek aradık ve bazılarının bulduğu çay yapraklarından, yorgun zihnimizi açacak güçlü bir içecek hazırladık. Çocuklar doymuş ve neşeli bir biçimde geri döndüler ve beraberlerinde gerçekten de ekmek ve kuru meyve getirdiler. Tanrı tarafından yine ödüllendirilmiştik ve cesaretle yola çıkmaya hazırdık.

Van'ın tek hedef olduğu hepimiz için belliydi ama yolda her türlü Türk ve Kürt yağmacı grupları ile karşılaşmanın mümkün olduğunu hesaba katmalıydık. Bu yüzden kestiğimiz şemsiye kumaşından, beyaz bir havludan ve kadınların birisinin yöresel kıyafetinin kırmızı kuşağından bir Alman bayrağı diktik. Karşımıza çıkabilecek Türk birliklerine karşı koruma olabilecekti. Son defasında bize pek de hoş olmayan bir biçimde kardeşliğimizi vurgulamışlardı.

Bütün bunlar arasında ne mi hissediyorduk? Sakinlik ve iyimserlik. Ama doğuştan gelen bir serinkanlılıkla değildi. Eğer buna sahip olsak bile yeterli olmayacaktı. Burada çok daha büyük güçler etki etmeliydi. Dolaysız Tanrı'nın kuvveti. Tam anlamıyla en yücenin şemsiyesi altında duruyor, Her şeye kadir olanın gölgesi altına sığınıyorduk.

Çölde yolu bilmeyen İsrail halkının da gündüzleri bulutların, geceleri ateş sütunlarının rehber olduğu zaman böyle hissetmiş olabileceği üzerinde konuşuyorduk. Beş saatlik sessizce yürüyüşümüzün ardından gün üzerine aniden çöküp yolcuyu basan karanlık başladı. Bozkırda gece için mola verdik. O zamanlarda sahip olduğum ve çocukların gönüllü taşıdığı İran halısı onlar için yatak ve yorgan oldu. Doğu'nun gece yüzü üzerimizde berrak berrak parlıyordu. Gecenin ışıltısını ve tutabilecekmiş gibi yakındaki yıldızların güzelliğini tahmin edebilmek için görmek lazım. Tek tük, kocaman ve sessiz, sanki vadinin tesadüfi bekçileri gibi, Ermeni dağlığının karlı bölgelerindeki 300-400 metre yüksekliğindeki dağlar istirahat yerimizi çevreliyordu. Çocuklar uykularında gülümseyerek düzenli nefes alıp veriyorlardı. Gemideki rahatsız geçen geceler, tüm korku, telaş derin bir uykuda kaybolmuştu. Manug, 18 yaşındaki Makruhi ve ben geceleyin nöbet tuttuk. Doğanın ulu güzelliği ve hiçbir insan sesinin, hiçbir gece kuşunun hiçbir vahşi hayvan ulumasının bozamadığı sessizliği içinde telaffuz edilemez bir huzurla usulca oturduk. Zaman durmuştu sanki. Gün ağarırken çocukları uyandırdık. Tazelenmiş ve capcanlı bir şekilde fırladılar. Harap olmuş küçük köyün dünkü talanından artakalanlarla karnımızı doyurduk ve yolumuza tekrar devam ettik. Doğu'ya özgü olan çok başarılı yol bulma yetisi bizi yönlendirdi. Patikası olmayan bozkırdan Türk-Rus ordu yoluna ne kadar yaklaştıysak savaş ve beraberindeki yıkım ve sıkıntı da bize o kadar yaklaşıyordu. Buradan geçmiş bir ordudan kalan eyerler, çantalar, at leşleri ve daha diğer belirtiler yönlendiricilerimiz oldular. Bazen tıkanık

kuyuların bulanık sularından içiyorduk çünkü yakıcı bir sıcak vardı. Kuru otun bulunduğu yerlerde suyu kaynatıp güneş örtümü kullanarak filtreliyorduk. Birkaç gün sonra anladık ki içimizden sadece iki kişi ölümcül olmayan tifoya yakalanmıştı. Bu, Tanrı'nın bize hediye ettiği yardımların ve himayesinin sayısız kanıtlarından birisiydi. Saatlerce hiçbir insana rastlamadık. Ta ki öğleden sonra dörde kadar. Mavi uzaklarda Van Kalesi'nin çatıları belirdiğinde uğursuzluk getiren bir karga gibi üzerimize gelen yaşlı ve şaşkın bir adam bağırarak ve el kol hareketleriyle bizi durdurmaya çalıştı. Küçük Asya'nın korkulan halkı ve sanki meslekleri eşkıyalık olan Kürtler şehre girmişlerdi. Hiçbir şey ve kimse onların karşısında güvende değilmiş ve Ruslar da varmış. Kendisini zor kurtarmış. Bağırışlarını duymamak ve sessizce yolumuza devam ettik. Efsaneye göre Semiramis tarafından yaptırılan kaleye bayrağımızı açarak girdik. Tek bir ses, ateş ya da rüzgâr yoktu. Her şey ölü gibiydi. Kül olmuş evlerden yorgun ve cılız dumanlar yükseliyordu. Şehrin yollarındaki berbat tablo ordu yolundakinin aynısıydı! Ayak seslerimiz birkaç canlı varlığı saklandıkları yerden çıkarmıştı. Birkaç deli ve birkaç yaşlı, şüpheci bakışlar arasında bir şeyler kekeleyerek şaşkınlıkla bizi izlediler. Gözlerinin önünden geçip giden dünyaya ve tüm yok oluşa rağmen hayatlarını bir ganimet gibi kazanmış zavallılardı bunlar. Yanmış kül olmuş bir şehirde hangi sefil insanın dolaşabileceğini tahmin etmek zor oluyor. Onlar gerçekten de çobansız koyun gibiydiler!

Yol daha uzundu. Çünkü evlerimiz, gölden yola çıkarsak şehrin en sonuncularındandı. 17 saattir yürümekten ayaklarımız ağrıyordu. Zihinlerimiz bitkin düşmüş

ve çoktandır hiç kimse tek bir söz etmemişti. Ama en sonunda evlerimizin zarar görmemiş çatıları şehrin dumanları arasından göründüğünde bizi eski vatanın bir parçasına tekrar kavuşmanın huzur verici güveni sarmıştı. Yüzler gülmeye, gözler parlamaya, ayaklar hızlanmaya başlamıştı. Devam edemeyenler için diğerlerinin elleri ve gücü sona kadar ulaşmak ve yardım adına hazırdı.

10- Tekrar Van'da

Avlumuzu saran büyük duvarların kapısını açıp eşiğinden geçmek gerçek olmuştu. Evdeydik. Ama terk ettiğimizden farklı bir resim önümüzdeydi. Alman misyon evlerinin tipik düzen ve temizliği yok olmuştu. Her tarafta biz gittikten sonra evlerimize girmeye cesaret eden Rus askerlerinin yıkım izleri vardı. Biz çıkmadan önce yerleşen yeni insanlar çoğalmıştı. Evin her köşesinden, önce kuşkulu ama sonra rahatlamış bir ifadeyle çıkıp gelenler vardı. Genellikle yaşlı, şehri boşaltmaya dair Rus manevrasına kanaat getirmemiş veya kaçmak için yeterince cesaret edemeyen insanlardı. Ama tüm taraflarda ateş başladığında kendilerinden öncekiler gibi onlar da Alman evlerine sığınmış ve Doğulu umarsızlığıyla buraya yerleşmişlerdi. Çok söz etmeksizin anlaşılır bir biçimde bizimle ilgilendiler. Kimse nereden ve nereye diye sormadı. "Almanların" tekrar gelmeleri kendilerini umarsızlığa bırakmak için yetmişti.

Geri çekilen Ruslar avlulardan ziyade evlerimizin içinde berbat bir biçimde ikamet etmişlerdi. Çocukların giysi odalarından yeni kumaşları çıkarıp merdiven ve döşemelerin üzerine yaymışlardı. Yukarı odalarda

tuttuğumuz kaynatılmış meyve depolarımız yerlere saçılmış ve yağlı boya kutumun içindeki büyük tüpler büyük bir zevkle ezilmişlerdi. Yakmak istedikleri ateş tutmamış, biraz kabarmış, kendi içinde çökmüş ve sönmüştü. Yerlerin kömürleşmesi bunu gösteriyordu. Büyük bodrumlarımızın girişini bulamamışlardı. Orada Bakü'den gelen temizlenmiş plastik kaplar içinde, büyük kazanlarda yılda bir defalığına Şark usulü hazırladığımız ve kendi yağında muhafaza ettiğimiz pişirilmiş koyun etini muhafaza ediyorduk. Yılda 25 kesimlik hayvana ihtiyacımız vardı. Büyük balçık kaplar çocuklarımızın günlük yiyeceği olan kaynamış peynir içindi. Yağmacıların gözleri Tanrı tarafından bağlanmıştı. Geçen günlerin eziyetini unutturan yeterli bir masa kurabildik. Yeni ev sakinlerimizi de tereddütsüzce ağırlayabilirdik. Sözcüklere sığacak gibi değildi. Çocukların ne kadar neşeli ve keyif içinde oluşları ve neredeyse dizginlenemez bir çalışma hevesi içine girdikleri bir mucize gibi geliyordu. İçinde bulunduğumuz inanılmaz durum karşısında yürekleri merhametle dolmuştu. Sadece Manug ve Makruhi durumu netlikle görebiliyorlardı ve benim için o günlerde inanılmaz birer yardımcı oldular. Tüm dünyadan kopuktuk ve er ya da geç açlıktan ölmeye mahkûmduk. Ev yıldırım hızıyla tüm pisliğinden arındırıldı ve eski bildik temiz hâline geri döndürüldü. Çocuklar itaat ve hizmette birbirleriyle yarışıyordu. Hiç söylemeden en inanılmaz yemekleri hazırlıyorlardı; tabii kısa zaman içinde kendime gelmiştim. Avrupalılar bedensel zahmetleri Doğululardan daha ağır çekiyorlar. Asıl ev yürütme görevini verdiğim Makruhi yeni ev halkını birlikteliğe dâhil etmeyi şahane beceriyordu. Birbirine mükemmel

şekilde kenetlenmiş bir ev halkı oluşturmuştuk. Sabah ve akşam ayinlerinde Tanrı'nın adını anmak büyük bir zevkti. Kalplerimiz yeni sürülmüş tarlanın toprağı gibiydiler. Tanrı aramızda ancak bu denli görünürdü.

Çıkabilecek sürprizlere hazır olabilmek için her yaş grubundan oğlanlar ilk günde kendi organize ettikleri şekilde, çıkabilecek sürprizlere hazır olabilmek için çatıda gece ve gündüz nöbet tutuyorlardı. Oğlanlar her yerde ve her zaman kendilerinden emin içgüdüleriyle tüm sorunların üstesinden gelebiliyorlardı. Bir Türk birliğinin er ya da geç Van'ı saracağını düşünmüşlerdi. Bu durum bizi, evimizi kurşunlardan korumak için savaş başladığından bu yana yapmak zorunda kaldığımız gibi Türk ve Alman bayrağı açma fikrine yöneltti.

11- Türkler geliyor

İsabetli bir karar vermiştik. Çünkü sabahleyin çatı nöbetçilerimiz küçük bir Türk öncü grubunun evimize doğru ilerlediği haberini verdi ve hemen ardından kapı çalındı. Manug, evin erkek temsilcisi ve ben kapıyı açtık. Komuta eden subayın; daha önce de değindiğim gibi o zamanın Türkiye Silahlı Kuvvetler Kumandanı Enver Paşa'nın kayınbiraderi, vilayetimiz valisi (idare başkanı) olduğunu hemen anladık. Vali ve eşiyle zamanında karşılıklı ziyaretlerde bulunmuştuk. Bunları hemen hatırlaması, durumu ben ve yanımdakiler için olumlu etkilemişti. Fanatik bir Ermeni düşmanı olan o, beni Şarklı ve Avrupalı nezaketle selamladı ve şehirde olanlarla ilgili neler bildiğimizi sordu. Karşısında duranın kim olduğunu anladığında Manug'un bembeyaz kesildiğini hatırlıyorum. Büyük

ihtimalle bu Ermeni nefreti öncelikli olarak parlayan bir azim ve iktidar hırsından kaynaklanıyordu. Olaylar şöyle gelişti: 20 civarındaki Türk askeri, komutanları ile birlikte Rus Konsolosluğu'nda kalıyorlarmış ve yemeklerini bizde yeme ricasında bulunmak istiyorlarmış. Vali için gündüzleri de kalabileceği bir oda hazırladık. Kendini kusursuz ve sevecen gösteren, kendi halkımın bu Türk müttefikine belli bir güven göstermekte o zamanlarda zorlanmadım. Bu tavrım çocukları ve evin diğer fertlerini de etkiledi ve giderek artan ölüm korkusunu silip süpürdü. Samimiyetle yaşlı insanlarla konuştu ve onlara bir önceki mevkidaşı, Ermeniler için iyilik isteyen ve anlayış gösteren babası ile olan hatıralarından bahsetti. Gerçekten de bana gayet dikkatli ve ölçülü bir ifadeyle, birkaç ay önce hasta bakıcılığı görevi için Van'da hastane hizmetine giren sevgili çalışanımız Rahibe M.'nin acı haberini vermesi hatırlanmaya değer. Türklerle birlikte Van'dan Bitlis'e kaçmış ve orada tifoya yenilmişti.

Türk askerleri ilk andan itibaren bizim için de vardılar. Kuyularımızı onardılar. Şehrin yanmış evlerinin kilerlerinden bize yiyecek getirdiler ve evimizi beklediler. Buna ilaveten beklenen Türk ordusu gelir gelmez kıyıya yollanmamızın sorumluluğunun üstlenilmesi sözünü verdiler. Türklerin misafirliği o denli dostane gelişti ki sadece bizim rahatımız için gelmiş oldukları bile zannedilebilirdi. Ne yazık ki bu soluklanma çok kısa sürdü. Dördüncü günün sabahında çatıda görevlerini fedakârlıkla yerine getirmeye devam eden oğlanlar şu haberi verdiler: "Biraz önce Türkler atlarla şehirden çıktılar." Ardından bir sonraki haberci kolbaşıları ağzından şu sözcükler dö-

küldü: "Bir Rus ordusu yaklaşıyor. Hızlı bir şekilde uzaklaşmalıyız. Sizi beraberimizde götürmemiz imkânsız. Allah yardımcınız olsun."

12- Ruslar ikinci defa Van'da

Bu haberi alır almaz çatıdaki gözcülerimiz bir haber daha getirdiler. "Bir toz bulutu şehre yaklaşıyor." Sadece bayrakları kaldırmak için zaman vardı ki Rus atlıları gelivermişlerdi ve kapımızı gümbürdettiler. Yine ben ve Manug açtık kapıyı ama bu sefer tamamen başka bir manzara hâkimdi. Bir miktar asker paldır küldür içeri daldılar ve talepkâr ve amirane bakışlarla avlularımızı doldurdular. Şu konuşma gelişti;

Ruslar: "Bu nasıl bir ev?"

Biz: "Burası bir Emeni yetimhanesi, Ermeniler Rusların koruması altındalar."

Ruslar: "Bu evi kim idare ediyor?"

Biz: "Ben." Cevap olarak yankılanan gülüşmeler!

Ruslar: "Siz Ermeni değilsiniz."

Biz: "Hayır Avrupalıyım." Uzun, sorgulayan bakışlar.

Ve birden zapt edilemez bir çığlık: "Bu bir Alman."

Beni çok kızdırmış olan tutumlarını bugün daha ılımlı yargılıyorum. Her sağlam Rus askeri savaşta bir defa olsun bir Alman'la karşılaşmak ve muharebe etmek ister. Onlar şerefli düşmanlardır. Sınıra yakın Türklerle olan hafif çekişmeler Kazak insanına heyecan vermiyor ve tehlike barındırmıyordu. Bu durum şereflerine dokunuyordu. Çar Kazak ordularını harcamak istemiyordu. Henüz savaşın birinci yılıydı. Ve işte karşımızda duran Kazaklar da dâhil önceden hiçbir Alman'la karşılaşmamışlardı. Nihayet en

azından bir Alman kadını. Bu keyif neredeyse anlaşılabilir. Bize hakkında gerçekten de ne söyleyebileceğimizi bilmediğimiz Türk savaş hareketlerini sordular ve evde Türk silahları aradılar ki bu Rus dönemi esnasında kendi evimiz içinde birkaç defa tekrarlandı. Bu durum evimizin içini ve mahremimizi etraflıca keşfetmek için iyi bir vesileydi. İlkinde gerçekten de tehlikeli olabilirdi. Rusları evi görmeye çıkardığımızda bahçede bir Türk tüfeği gördüm. Ama işaretlerle bir çocuğa haber verildi ve fark edilmeden duvardan dışarı atıldı.

Aynı günde büyük bir Rus ordusu Van'a girdi ve şehrin kapıları önünde konakladı. İkinci Kazak Alayı, nam-ı diğer Sarı Kazaklar! Bunun üzerine bizi yoklamak isteyen birkaç subayın ziyaretini kabul ettik. Öyle olduğunu zannediyorum çünkü hiçbir dilde anlaşamadık. Biraz Rusça bilen Manug'u konuşmalara dâhil etmediler. Diğer Avrupa dillerini bilmiyorlar ya da kullanmıyorlardı ve ben Rusça bilmiyordum. Birinin söylediği tek tük Almanca sözden nihayet bir anlam uydurabildim ki her şeyi anlatabileceğim bir Alman askerî doktor yollanacakmış. Kaderimizin devamının bu adamın huyuna ve zihniyetine bağlı olduğunu biliyorduk.

Sözü verilen aracı, veteriner Dr. B. geldi. Bir Alman-Rus idi. Sert duran fakat sonradan anlaşıldığı üzere dürüst ve adil düşünen bir insan dostu idi. Aramızdaki güven Van'dan çıkıp Van'a geri dönen sıra dışı yolculuğumuzu anlattığımızda tereddütsüz inanmasıyla gerçekleşti ve bana siyasi şüphelerin üzerinde olduğunu kanıtladı. Resmî görevi bize, kendimizi Rusların tutsağı olarak görmek zorunda olduğumuzu açıklamaktı.

Bir doktor için evde yapılacak yığınla şey vardı. Manug ve bir çocuk tifoya yakalanmış olabilirdi. Eve Doğulu bir doktorun girip çıktığını duyan çocuklar ve ev halkı her türlü ufak tefek şikâyetlerle çıkıp geldiler. Doktor bunları ciddiye alarak özenle tedavi etti. Kendisi ise şehirde birkaç hasta toplamış ve tedavi için bize getirmişti. Her gün geliyordu. Çok fazla konuşmamasına rağmen varlığı bile yatıştırıcıydı ve iyi geliyordu. O bizim için Tanrı tarafından gönderilen koruyucu bir melekti. Öyle birisine de ihtiyacımız vardı çünkü tehlike etrafımızı saran hava gibi her yerdeydi. Önce karargâh izni ile şehirde devriye gezen askerler zorluyordu bizi. Üçer ve daha fazla gruplar hâlinde sabahın erken saatlerinde avlulara girip ulaşılabilecek her şeyi arıyorlar ve geziniyorlardı. Odalarımızın içine kadar giriyorlar, bazen halıları masa altından çekip çıkartıyor, bazen kanepeden bir yastık yürütüyor ya da mobilyalarımızın çekmecelerinden eşyalar çalıyorlardı; biz ise buna karşı hiçbir şey yapamıyorduk. Doktor B. buna dayanmamız gerektiğini söylüyordu. Boş bir şehirdeki boş askerlere çok görmemek gerekirmiş bunları. Sonuçta sadece bir süreliğine bizde bulunmalarına sevinmeliymişiz. Fakat her an bir arama tehlikesi ihtimali bizi tedirgin ediyordu. Hayatımız yine tehdit altındaydı ve biz ev içinde çiftli gruplar hâlinde dolaşabiliyorduk. Subayların çoğalan ziyaretleri ise kontrolümüz dışında olduğu için çok daha rahatsızlık vericiydi. Onların herhangi bir meşguliyetleri yoktu. Şehri talan etmek onlara göre değildi. Bu yüzden günü geçirmek için biraz değişiklik arıyorlardı. Anlaşıldığı gibi bu değişikliği evimizde buluyorlardı. Bir kafe olarak gördükleri evimizin rahat ve Avrupa usulü döşenmiş odalarında kendilerini iyi hisse-

diyorlardı. Pişkin sevecenlikle bizden çay yapmamızı istiyor çörekleri kendileri getiriyorlardı. Günün birinde onlara evde çay kalmadığını söylediğimizde yığınla çay ve şeker getirdiler. Aralarında Dr. B. olmasaydı en azından aynı saatlerde evde bulunmasaydı dayanılmaz bir durum olurdu. Bu şekilde tam 3 hafta geçti. Gündüzleri çok ağır ve korku dolu iken gecenin sessiz saatleri büyük bir huzur yaratıyordu. Orada gelecek gün için içinden güç akan pınarlar açılıyordu ve Paulus'un sözlerine göre korkmamıza gerek yoktu. Her şeye rağmen dik durabilirdik.

Günün birinde Dr. B. bize Rus ordusunun yola çıkmaya hazırlandığını büyük bir telaş içinde bildirdi. Türklerle bir çatışma olacakmış ve dört saat içinde evi terk etmemiz gerekmiş. Beni, çocukları ve Kürt tutsakları bir hasta sevkiyatıyla Rusya'ya göndereceklermiş. Kendisi ve iki diğer subay bize toparlanmada yardım teklif ettiler. Dinlemek zorundaydık. Yine zihnimizi ikinci defa hemen yola düşmek için toplamak, yolculuk için hazırlanmak ve geride kalacaklara talimat vermek gerekiyordu. Sahip olduklarımızdan ve işimizden ayrı düşmüştük. Birlikte kalacağımızı duyan çocuklar birincisinde de olduğu gibi bundan pek emin değildiler. Yaşlılar ve seyahat edemeyecekler için tek hükümdarları kendileri olacaklardı. Yeterince erzakı olan bir evde bulunmayı hiç de üzücü görmüyordu bu cahiller. Devamını hiç düşünmüyorlardı. Cesaretimizi toplayarak yola çıkacaktık ki son saniyede bir atlı geldi. Sadece Alman kadının Rusya'ya sevk edilmesi emredilmişti. Ermeni çocuklar tek başlarına burada kalmak zorundaydılar ve emir hemen yerine getirilecekti. Bunun arkasındaki niyet belliydi. Önceden olduğu

gibi çocuklar boşaltılmış şehirde açlığa terk edileceklerdi. Çocuklar haberi öğrenmemişlerdi. Ben Dr. B. ile ne yapacağımızı konuştum. Yine ne yapılması gerektiğini biliyordu. Van'da rüşvetle yer altına sakladığı büyük kumaş yumaklarını alıp Rus sınırının ötesine götürme iznini alan zengin Ermeni K. bekleniyordu. Hemen, kendisinin de imzalayacağı ve teslim edeceği bir mektup yazmamı istedi. Mektupta Ermeni çocukları da arabada birlikte götürmesini ve Tiflis'te Ermeni ruhbanlara ve Ermeni ailelere teslim etmesini isteyecektim. Dr. B. de, misyon rahibemiz S. ve kardeşimiz A.'nın da orada olduklarını ve çocukların himaye edilmesinde yardımcı olacaklarını düşünüyordu. Ermeni K. çocukları beraberinde götürdü. Çocuklar sınırı sağ salim geçtiler. Tiflis'te barınak buldular. Dr. B.'nin yaptığı bir başka iyilik ise 18 yaşındaki Matruhi'nin bana olan bağını anladığında benimle birlikte Rusya'ya gelmesini ve aynı kaderi paylaşmamızı sağlaması oldu. Yapılabilecek şey en fazla buydu.

Çocuklardan ani ayrılış yürek parçalayıcı ve onlar için anlaşılmazdı. Üzgün ve şaşkın bakışları onlarda gördüğüm son şey oldu. Dr. B. ve subaylar bu vedayı siyasi tarafsızlığımın bir mührü olarak mütalaa ettiler. Bunu savunacaklarına ve generali de bu konuda ikna edeceklerine dair söz verdiler. Hazır tutulan bir ikmal arabasında Makruhi'yle birlikte çocukları, evi, işi ve insanları terk ettim. Ömrümün bir bölümü kapanmıştı.

13- Rusya yolunda

Bizi önce Rus karargâhına götürdüler. Dâhil olacağımız sevkiyat hazır olana kadar bir gün daha kalacağımız

bir çadır verdiler. Burada da Dr. B yanımızdaydı. Bizi akşam yemeğine davet etti. Sarkıntılıklardan korudu ama zor günlerin gelebileceğini bizden saklamadı. Kendisinin ve Kazak alayı subaylarının bizi Rusya'ya götürecek yolculuğumuzun önünü açmak için ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını söyledi. Ağır hasta Rusların ve savaş esiri Kürtlerin bulunduğu bir konvoyda yerimizi aldık. Makruhi ve ben hep aynı ikmal arabasında seyahat ettik. Her zaman atlı bir subay yanımızdaydı. Arabacılar sıklıkla değişiyordu. Sevkiyatın tek kadın yolcusu ile imparatorluk doğumlu yolcularını taşımak zevkini herkes tatmak istiyordu herhâlde. Bir keresinde fena halde sarhoş bir arabacı bizi güzel bir kavisle dışarı doğru fırlattı. Olayı birkaç derin sıyrık ve diş kaybıyla atlattık. Günde 10 saat süren yavaş ilerleyişimiz ilk üç gününde "Bolk"a sevecenlikle alınmamızla son buluyordu. Başlarında bir subay ve 50 kişiden oluşan Van'dan Kuzey İran'a ve oradan Rus sınırına kadar olan bölgeyi işgal etmiş bu kamplar böyle adlandırılıyorlardı. Ordu koruması altında bulunan masum yabancılar olarak bize çok saygın davranılıyordu. Van ve Urmiye Gölü arasında geçen üç günlük yol bizim için dertsiz ve enteresandı. Çok güzel doğa manzaralarıyla tanışıyor ve tüm bilincimizle bunun tadını çıkarıyorduk. Dördüncü günden sonra durumumuz değişti. Van'da da söylendiği gibi kumanda generali T.'nin karargâhına geldik. Buraya kadar her şey yolundaydı. Burada bize işgal bölgesinden Rus bölgesine kadar geçiş izni verilecek ve siyasi zararsızlığımız resmen belgelenecekti. Van subaylarının kefalet yazıları bunun evraklarıydı. General hakkında iyi şeyler duymuştuk. Yazık ki

burada yoktu. Yardımcısının en kötü türden bir Alman düşmanı olduğunu hemen fark ettik. Ondan iyi şeyler beklenemezdi. Daha önce hiç karşılaşmadığımız bir ses tonuyla ifademizi almaya başladı. Bir yığın meraklı asker gülerek bizi dinledi. Rus bir Ermeni bize tercümanlık edecekti. Bu işimizi zorlaştırıyordu çünkü Türk Ermenicesi ve Rus Ermenicesi birbirinden farklıydılar. İyi yürekli bir asker, "Subay Almanca biliyor" diye fısıldadı. Bunun üzerine Almanca veya Fransızca konuşma izni istedim ama nafile. Şüpheye yer bırakmaksızın Van subaylarının yazdıkları mektuplara değer vermediklerini, beni bir savaş ajanı ve büyük ihtimal Türk olan arkadaşımı bu yolda söz dinleyen suç ortağım olarak gördüklerini söylediler. Askerî eşlikle birlikte en kısa yoldan Rusya'ya götürülecek ve sonrasını bekleyecektik.

29 Ağustos'tan 20 Eylül'e kadar ikimizi çeşitli arabalarda, her zaman dolu silahlarıyla birlikte bir veya iki asker eşliğinde savaşa özgün bir biçimde Van'ın güneydoğusundan Urmiye Gölü'ne doğru kuzey yönündeki bölgede Rus sınırına kadar oradan oraya taşıdılar. Bu haftaların her gün değişen yaşantılarından bıkmıştım. Gün boyunca nezaret altında tutulduğumuz ve her hareketimiz kontrol edildiği, azarlandığı veya hemen yasaklandığı için günlük tutamıyordum. Sadece bazen geceleri dua kitapçığıma çadırın yırtıklarından içeri giren ay ışığı altında kısa notlar alabiliyordum. Sonradan yazdıklarım İngiltere üzerinden eve dönüşümde elimden alındı.

O günlerin akışı şöyleydi: Sabahları araçlara bindiriliyorduk ve saatlerce ölü gibi sessiz bozkırlarda, derelerden ve tepelerden geçerek bilinmeyen hedeflere doğru

ilerliyorduk. Öğlenin geç saatlerinde bir "kampta" indiriliyorduk. Bize genellikle bir çadırla toprak üzerinde bir yer gösteriyorlardı ve berbat karavanadan yemek sunuluyordu. Yabancı askerler merakla ve bağrışlar arasında etrafımızı sarıyordu. Ne söylediklerini anlamamak iyiydi. Böylece iç huzurumuzu korumak daha kolay oluyordu. Sürekli üzerimize hücum eden yeni olaylar karşısında korunmak için bu vazgeçilemeyecek kadar önemliydi. Gerçekten de bir muamele yelpazesinden geçiyorduk. Gereksiz, alaylı, kaba, meraklı, iyimser, neşeli, nazik ses tonları sürekli değişiyordu. Bir keresinde usulünce geçtiğimiz kamplardan birisinde bu geçişimiz bir eğlence akşamına dönüştü ki bu daha da düşündürücüydü. Bizim ajan şüphelisi olduğumuza inanmayan nöbetçi subay böyle yabani bir ortamda bulunabilecek her türlü damak zevkini sermiş ve bizimle birlikte yemek yemişti. Bir kavalye gibi davranıp bize ağır Rus şarkılarından çalıp söyledi.

Hafızamda en çok da Choi civarında bir Tatar kervanında yaşadığımız akşam ve gece kaldı. Bu akşamın korkunçluğuna dair his bir gün öncesinden beri tüm vücudumuzda kendini hissettirdi. Bizi iki serseri Rus arabacı ile çok küçük, çadırı olmayan bir arabaya yerleştirmişlerdi. Çok hızlı bir tempo tutmuşlardı. Uçuruma benzeyen kayalıklarda, giysilerine bakıldığında Tatar oldukları anlaşılan birkaç karanlık insan figürünü almak için duruyorlardı. Arabanın köşelerine doğru itildik; dolayısıyla karşılıklı iletişimimiz imkânsızlaşmıştı. Dünyadan uzaklaşmış gibi hissediyorduk. Her şeyi dışarıdan seyirci gibi izler gibiydik. Aklımda kalan şey, istediğim hâlde bile endişelenmemem gerektiğiydi. İçten içe şimdiye kadar her

gördüğümüz yardımın bir sonrakinin kefaleti olduğuna inanışımıza kenetlendik. Akşama doğru kervansaraya ulaştık. Kervansaraylar ıssızda, herkese açık, yolculara geceleri barakalarda kalacak yerler sunan büyük mola mekânlarıdır. Bizimkisi kötülerin biriktiği bir havuz gibiydi. Tam tamına bir eşkıya yuvası. Gelir gelmez etrafımızda para arayışı içinde, biz Avrupalılar'da bulunacağının kokusunu alan vahşi herifler birikmişti. Rus arabacımız takdire değer sorumluluk göstermeye başlamıştı. İşaretlerle bir yere kımıldamadan arabada kalmamızı ima etti ve üzerimize birkaç battaniye attı. Kendisi ise arabanın başında bekledi. Hiç kıpırdamadan geceyi geçirdik. Garip sesler bizi korkuttu ama bir şey olmadı. Günün ilk ışıklarında derin bir nefes alarak korkutucu inimizi terk ettik. Tanrı yine üzerimize kanat germişti.

Not defterimden 1916'da bir gün ve bir gece "Bolk"a dönüştürülmüş bir Ermeni manastırında kaldığımızı görüyorum. Burada Rus sınırına ya ulaşamamış ya da bedensel yorgunluktan veya hastalıktan dolayı yere uzanmış yatan bir sürü Ermeni mültecisi vardı. Ya da bilerek geride bırakılmışlardı. Aralarında koleradan şüphelenilenler veya tifo hastaları vardı. Evdeki eczanemizden geriye kalanları aldığımıza seviniyorduk. Bu zavallılara geçici bile olsa yardım edebilecek, onların acısını biraz hafifletebilecektik. Bu köylüler arasında eski dostlar da bulduk. Tekrar görüşmemiz iki tarafı da sevindirdi.

14- Rus topraklarında

Günün birinde tabiatın değiştiğini fark ettik. Bu zamana kadar uçsuz bucaksız bozkırlardan geçirildiğimiz

yerler, mavi gökyüzü, uzaktaki devasa kel dağlar arka plana kaymaya başladılar. Köyler belirmeye başladı; tarlalar, meralar, hayvanlar, ilk demiryolları. Djulfa'ya, Rusya'nın ilk veya son da diyebileceğimiz tren istasyonuna yaklaşıyorduk. Bununla birlikte tekrar Avrupalı kültür bölgesine girmiş olmuştuk. Haftalar sonra ilk defa doğru dürüst bir ev gördük. Almanca konuşan ve yüreği Almanca atan Binbaşı V.W.'ya teslim ettiler. O ise telgraf yoluyla, geleceğimizden haberdar, bizim için bir oda hazırlatmıştı. Bir hafta önce Van'dan misyon arkadaşlarımızın konaklamak zorunda kaldıkları odanın aynısıydı. Önceden de anlatmıştım, Van'ı terk eden Rus ordusunun bir birliğinde karayolundan Rusya'ya yola koyulmuşlardı ama orduyla birlikte; bizim gölde yaşadıklarımız gibi, geri dönmüş ve Van'a uğramadan, bizden birkaç hafta önce aynı bölgeden geçmişlerdi. Djulfa'da İsviçre vatandaşlıkları kontrol edilmişti. Ama biz ikimizin işi onlarınki gibi çabuk bitmedi. Kumanda karargâhındaki o günden beri ajan şüphelisi kusuru bulaşmıştı bize. Bu neredeyse yarı yarıya davası görülmüş ve yargılanmış olmamız demekti. Bay V.W.'nin Tiflis üzerinden beklediği hakkımızdaki bilgiler birkaç gün gecikti. Bu esnada mahkûm tutuluyorduk. Birkaç defa korumalarla dışarı çıkmamıza, kontrol altında alışveriş yapmamıza ve evin bodrum katında özgürce gezmemize izin verildi. Gezintilerimizin birinde komik bir olayı hatırlıyorum. Makruhi dedi ki: "Baksana Rusların ne kadar komik köpekleri var!" O bir domuzdu. Makruhi'nin ömründe gördüğü ilk domuz!

Zaman bizim için kolay geçmiyordu. Bu boşluğu, bizi bekleyen askerden biraz Rusça öğrenerek geçirdik.

Bizimkilerin yola çıkmak için Tiflis'te bizi beklediklerinden emindik. Gerçekten de hayatları tehlikeye girene kadar beklemişlerdi. İsviçre ve Amerikan konsolosluklarında yerimizi öğrenebilmek için adımlar atmışlar ve yardım yolları araştırmışlardı. Ama sonunda ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardı.

Bay V.W.'nin her şeye karar verecek cevabı bildirmek için odamıza girdiğinde yüzünde büyük bir ciddiyet vardı: "Tiflis'e gitmelisiniz. Sizi yalnızca Tanrı'ya teslim edebilirim." Bizi karanlık bir şeyin beklediğini gizlediğinin farkına varmıştık. Trene kadar bize eşlik etti ve korumaları altında seyahat edeceğimiz polislere bize iyi ve olabildiğince nazik davranılmasını emretmiş olmalıydı. Çünkü uzun süren yolculukta kabinde yalnız oturabildiğimizi ve sadece duraklarda gözetlendiğimizi fark ettik.

15- Tiflis

20 saatlik bir yolculuktan sonra Tiflis'e indik. Polisler değişti ve bizi bir faytonla şehrin içerisinden geçirdiler. Nereye gidiyorduk? İçimizdeki korku kendini yeniledi. Bizimkilerden birinin yüzü olabilir diye ve belki başka bir mucize gerçekleşebilir diye yoldaki insanları titizlikle izlemeye karar verdim. Ve gerçekten de birden yoldan bir ses Ermenice ismimi bağırdı. Ben de cevap vererek: "Evet yardım edin!" Araba hızla devam etti ve bir polis karakolunun önünde durdu. Fransızca kısa ve özlü bir ifadeden sonra birkaç gün içinde hazırlanmamız gerektiği bildirildi. İkimizin ifadeleri ayrı alındı. Ama önceden anlaştığımız gibi ikimiz de her soruya en kısa ve doğru biçimde cevap verdiğimizden dolayı ifadelerimiz hep aynıydı. Bu

yüzden hiç ayrılmadık. Bavullarımızdan kontrol edilmiş eşyalarımızı aldık. Tekrar fotoğraflarımız çekildi. Parmak izlerimiz alındı ve devam ettik. Burada değinmek isterim ki ismimi duyduğum Ermenice sesin Tiflis'e kaçmış, burada bizimkilerle bir araya gelmiş ve bizler hakkındaki endişelerinden haberdar olmuş, tanıdığımız bir Van Ermenisi'ne ait olduğudur.

O andan itibaren serbest bırakılmamız ve Rusya'dan çıkabilmemiz için Rusya'daki Alman ilişkilerini düzenleyen Amerikan ve İsviçre konsolosluğuyla görüşmeler başladı.

16- Rus hapishanesinde

Rus hapishanesi "Kuleye" götürüldük. Yine tekrar ifade! En iyi yanı görevli memurun görüşme esnasında benimle Almanca konuşmasıydı. Bu yüzden de bana İncil'in siyasi açıdan sakıncası olmadığını söyleyerek hücreme alabileceğimi onaylıyordu. (Hücreye bir kitap alma izni vardı.) Ama kadın bir hapishane gardiyanı tarafından yapılan üst araması en korkunç biçimiyle hatırımda kaldı. Basitçe ağzımız dilimiz tutuldu. Bu dehşet verici prosedür esnasında güzel bir Fransızcayla bana hitap eden, odanın önünde aşağı yukarı dolaşan bir mahkûmun sesini işittim: "Neden böyle üzgünsün? Hapishanede olmak utanç verici değildir. Ben altı senedir buradayım ve hâlâ neşeliyim. Ayrıca siz Almansınız." Bu konuşma en asil dünya görüşünü yansıtmasa bile en azından iyi niyetle söylenmişti. Amacına da ulaşıp bize iyi geldi. Makruhi ve ben; cesaretle kendi giysilerimiz içinde, hapishane giysilerinden muaf tutulmuştuk. "Siyasi suçlular" barakalarına doğru ilerledik. Tekrarlıyorum, geçici bir mahkûmiyet

içinde değildik, toplama kampında ya da Almanlar için hazırlanmış odada ama bildiğin Rus kadın hapishanesindeydik.

Bununla birlikte sekiz hafta sürecek olan hapis süreci üzerinde yazmak sonradan herhangi bir acı vermiyordu. Hiçbir keder veya kötülük yoktur bu zamana dair. Tabii ki tekrar yaşamak istemeyiz ve itiraf etmem gerekir ki bu Rus hapishanesi en az hatırlamak istediklerimdendir. Bizim için tek anlamı son haftaların oradan oraya savrulmalarına kısa bir ara vermesiydi.

Bir barakanın uzun ve dar bir odasına yerleştirilmiştik. İki tahta yatak içinde zayıf bir saman çuvalı ve örtünmek için büyük bir battaniye, bir tahta iskemle, bir masa, içme ve yıkama suyu için bir kap ve yıkama ve yemek için bir çanak vardı. Odanın parmaklıklı tek penceresi "boş zamanlarda" belli bir adım hızında adımlanması zorunlu olan çirkin bir bahçeye açılıyordu. Sonradan bize daha fazla yürüme imkânı sağlandı.

Barakamızın ikinci odasında Ermeni bir doktorun genç Rus karısı vardı. Devleti tehlikeye sokan faaliyetler yüzünden çok defa hapse düşmüştü. Bunun için gurur duyduğunu söylemeyi ihmal etmiyordu. Görevlilere karşı çok küstahtı ve aslında onlar hapishanenin en bıkkın varlıklarıydılar. Tutsakların keyfinin elinde bir oyuncak gibiydiler ve kurtulmanın yolunu bulamıyorlardı. Komşumuz yeni gelenlere bayağı sevinmişti. Sular seller gibi Fransızca konuşuyor ve ilk yarım saatimizde bile hapishanede haklarımızı nasıl elde edebileceğimize dair bir yığın davranış biçimi anlatıyordu. Ama nasihatlerini ciddiye almayacaktım. "Uslu" duracaktık. Bu bizleri Hristiyanlar

olarak tanıtacak en yegâne şeydi. Yani komşumuzu kendimizden olabildiğince uzak tutmaktan başka yapacak hiçbir şey yoktu. Bu arada Makruhi'yi çok belirgin adalet duygusu nedeniyle gardiyanlara ve aslında hapishaneye karşı asgariden de olsa saygıya yöneltmek zordu.

Günün akışı nasıl mıydı? Sabahın ilk ışınlarında; eğer uyumuşsak uyandırılıyorduk. İlk başlarda böcekler bizi rahatsız ediyorlardı ama sonradan yok edildiler. Gardiyanlar anahtar sesleri arasında geliyor, ellerimizde yemek kaplarımız, onların eşliğinde barakalar arasından "çay mutfağına" (İçler acısı bir oda için çok asil bir kelime!) gitmek üzere bekliyorduk. Orada musluklu büyük kazanlardan çay dolduruluyor ve günlük ekmek istihkakları dağıtılıyordu. Ama ne yazık ki ekmek o kadar az pişmiş ve unu o kadar kabaca öğütülmüş ve elenmişti ki kabuğu dışında kelimenin tam anlamıyla yenilmeyecek hâldeydi. Yiyen hasta oluyor yemeyen de neredeyse açlıktan ölüyordu. Biz sonunculardandık. Sonradan bu vaziyet düzelmişti. Sabah ve öğle yemeği alma (değişerek sıcak suda pirinç ve lahana) hapishanenin diğer kadınları ile bir araya gelindiği ve farklı şeylerin göründüğü ve işitildiği, günün en enteresan tek değişik şeyiydi. Dilimi kimse anlamadığı için bu alışverişin parçası olamıyordum. Diğerleriyse bir o kadar beni süzüyor ve bana doğru konuşuyorlardı. Aralarından birkaçıyla böylece usul usul bir bağ oluştu ve tekrar görüşmek için sevinir olmuştuk. Hasta olup ortalıkta görünmez olduğumda nöbetçiler selam götürüp getirdiler. Öğle öncesi uzun ve yavaştı. İkimiz de sabah duamızı ediyor ve öğleye kadar olan zamanı iple çekiyorduk. Gardiyanlardan birinden bize tığ ipliği getirtmesini

başarmıştık. Sonradan öğrendim ki intihar aracı olabileceği için tığ yasakmış. Denetimden kaçırabildiğim bir firkete iğnesini bükerek tığ yaptık. En azından el işi yapabiliyorduk. Nöbetçi önceleri güldü ama sonra küçük eserlerimiz için bize cesaret verdi. Ama mürekkep ve yazı kalemi getiremezdi. Bunun yerine Ermenice tercüman bulunabildiğinde pencereden konuşma izni vermişlerdi. Aramızdaki eğitimli tutsaklar sonradan biraz kurnazlıkla bizim bulunduğumuz barakaları bulabiliyorlardı. Başlarda her birinin neden hapishanede bulunduklarını çok bilmek istiyordum ama sonradan istememeye başladım. Biz burada beraber olmak zorundaydık ve diğerinin hayatını elimizden geldiğince hafifletmek için birlikte olmak zorundaydık. Bunu ben diğerlerinden çok daha iyi vaziyette olmama rağmen kendi üzerimde hissettim. Bir seferinde acı verici bir şekilde telaffuz edildi: "Eve dönünce burada olman senin için bir şeref olacak." Burası "İsa'nın kutlu haberi" için iyi bir mekândı ama bu Rus hapishanesinde ne papaz ne de herhangi bir dinî etkinlik vardı. Sadece her hücrede hiç de güzel olmayan, parmağıyla tehdit eder gibi korku veren bir İsa resmi vardı.

Kadın gardiyanların güzel, anaç kalpleri vardı. Hapiste doğan bir bebek herkes tarafından sevilmişti. Gardiyanlar onun için her türlü yün ve tığ işini yaptılar. Bir keresinde de sevip oynayabilmemiz için hücremize kadar getirerek kollarıma verdiler. Her akşam erkek gardiyanlar kontrol için geliyorlardı. Karşılarında cevap duruşunda durmak zorundaydık ve her seferinde aynı şey oluyordu, komşumuz Sonya ayağa kalkmıyor, sonunda bağlanıyordu. Sonya'nın tam tersi bize "uslu" durduğumuz için tamam deniliyordu.

17- Hasta servisinde

Penceremiz önünde günün birinde kimler duruyordu? Misyon ailesi S. ile birlikte Tiflis'e sürüklenmiş sevgili arkadaşım Rahibe A. Tiflis'te bir süreliğine özgürce hareket edebilmiş ama günün birinde Almanlığı hakkında konuşunca apar topar hapse götürülmüştü. Onun durumu bizimkinden çok daha kötüydü. Hücrede Makruhi ve benim gibi tek başına kalmıyordu. Çok sayıda kötü türden kadınla birlikte aynı odaya tıkılmıştı. Ancak yerde uyuyacak bir yer bulabiliyormuş.

Üçüncü gününden sonra (benim on dördüncü) Tiflis'teki hapishane hastanesine götürüldük. Gerçekten de hastaydık. Rahibe A.'nın mide hastalığı tekrarlamış. Bende ise tifonun ilk belirtileri teşhis edilmişti. İtina ile kontrol altına alındık ve her türlü ilaç ile bize bakıldı. Bunu Gürcü hapishane doktoru (orada öyle çağrılan) "Grusunier"e borçluyduk. Ruslar tarafından işgal edilmiş ve mensubu olduğu aşireti hakkında bir zamanlar hep halkın yanında ve Ruslara karşı oldukları söyleniyordu. Doktorluğu dışında da bize çok faydalı oldu. "Kale" olarak adlandırılan birinci hapishaneden ikinci hapishaneye gidişim özellikle hatırımda kaldı. Açık bir faytonda elleri bağlı Ermeni bir erkek tutsakla beraber şehrin içinden geçirildik. Kendisi ve hepimiz için Tanrı'nın kapalı kapılar ardından da her şeyi taşınabilecek hâle getirdiğini ve var olduğunu zikrettik. Ama o içimize işleyen durdurulamayacak bir hiddetle: "Tanrı'dan bahsetmeyin, o da benim gibi bağlı! Ruslar ondan daha kuvvetli." deyiverdi.

Farklı hastalıkları olan dokuz kadınla birlikte yukarıdaki hasta odasına yerleştirildik. Komşumuz Sonya'yı

da burada bulduk. Hasta değildi ama bin türlü ustalıkla çok daha rahat olan buraya gelmeyi becermişti. Kırılmayacak kadar iyi neşesi ve neredeyse utanmaz ataklığıyla canlandırıcı bir unsurdu. Böyle yerlerde kendini evde gibi hissediyordu. Burada birbirimize daha da yakınlaştık. Haftalar sonra kendimi daha iyi hissettiğimde birlikte "dama" oynadık. Tahta bir kâğıt üzerine kareler çizmiş, figürler olarak, yuvarladığı ekmeği basarak taş yapmış ve nereden bulmuşsa mürekkeple boyamıştı. Sonradan çok iyi birisi olduğunu anladım. Nerede yardım edebilecekse ediyordu ve hapishaneyi terk edişimde çok akıcı Fransızcasıyla yazdığı mektupla Makruhi'me çok iyi bir hizmette bulunmuştu.

Hastane odası tabii ki hapishaneden daha iyiydi. Sert tahta yataklar yerine telli demir yataklar vardı. Kopuk olsalar bile daha esnek bir yatış sağlıyordu. Yemek de daha iyiydi. Neredeyse tam bir hasta yemeği. Arkadaşlık ise yaşatıcıydı. Herkes ziyaretçilerinin getirdiklerini birbirlerine pay ediyordu. Bir sabah yatağımın kenarında Alman usulü kayganayla karşılaştığımı hatırlıyorum. Mideme girmese bile yüreğimi sevindirdi. Misyon kardeşlerimizin bizi ziyaret edememesi Sonya'nın sert şikâyet mektupları yazması için iyi bir nedendi ama onları hiç yollamadım. Ayrıca herkes bir Alman kadın, hatta bir erkeği görmek istediği için buna yardımcı oluyorlardı. Şaşılacak gibi ama biz hasta kadınlarla kadınlar değil erkek bakıcılar ilgileniyordu. Burada da o tehditkâr rengârenk İsa resmi vardı. Rus kadınlar her akşam önünde eğiliyor ve eşliğinde dualar mırıldanıyorlardı. Bizim bunu yapmamamız yaşlı ve aksi bir kadın için Rusların Almanlarla

savaşının haklılığını sesli ve güçlü bir biçimde savunmak için bir nedendi: "Böyle dua etmeyen tanrıtanımaz bir halk yok edilmelidir." Bunu bana gülerek anlattılar.

Hastanede Rahibe A. ile olan mutlu birliktelik on iki gün sonra sona erdi. Bir gün sebepsiz yere alındı ve Almanya'ya gönderilmek üzere birinci hapise geri götürüldüğü söylendi. Ama gerçek farklıydı. Diğer mahkûmlarla birlikte güney Kafkasya'da Aleksandrapol'e götürüldü. Orada çok acı çekti, en çok da manevi olarak. Tiflis'teki benden çok daha fazla. Orada kadın başına çok yalnızdı. Vücudunun içinde canlanan Tanrı'nın teselli edici sözlerinden başka yanında hiç kimse ve hiçbir şey yoktu. Ezberlediklerinin nimetini en çok o günlerde gördüğünü çok defa anlattı. Tabii ki, sadece daha önceden kafalarda olan şey kalplere düşer ve akla gelir!

Bu arada Makruhi isteği üzerine benimle birlikte hastaneye gelebildi ve bana bakıyordu. Bunun benim için ne kadar önemli olduğunu kimse tahmin edemez. Yıllardır süregelen birlikteliğimiz onu içsel olarak bana daha çok yaklaştırmıştı. Çok duyarlı ve ev işlerinde çok hamarattı. O günlerde söze gerek kalmadan neye ihtiyacımın olduğunu sezinliyordu. Ana dilimi kullanmama fırsat vermek için kekeleye kekeleye bildiği birkaç Almanca kelimeyi bir araya getirmeye uğraşıyordu Yabancı dil öğrenmek konusunda yetenekli değildi. Bir kardeş gibiydi ve enerjik bir kişilik olduğu için başkalarının bana musallat olmasını benim yapabildiğimden daha iyi engelliyordu. Hâlâ başkalarından uzak duruyor ve benim onların arasında olmamı hiç de hoş karşılamıyordu. "Onları tanımıyorsun, hepsi kötü" diyordu. Hayır kötü değillerdi. İçlerinden o

kadar çok sevgi yayılıyordu ki, sadece yanlış yere yönlendirilmiş karanlık yerlerde tutulan varlıklardı. Tanrı'nın İsa'daki gücünden ve bağışlayıcılığından hiçbir şey duymamışlardı. Sadece içgüdülerine kulak veriyorlardı. Aramızdaki ilişki böyle bir seviyeye gelmişti. Ermenice ve Fransızca tercümelerle anlaşıyorduk ve ben zamanın nasıl geçtiğinin farkına bile varamıyordum. Bedenim güçsüz, bir yandan yorgunluk, yarın bir gün taburcu olacağımı duyduğumda çok etkilendim. Şu anda hiç de iyi olmayacaktı. Doktorum da zamanlamayı yerinde bulmuyordu. Her şeye çok alışmıştım. Ara sıra yatağımın üstünde dolaşan sıçana bile. Ama en çok Makruhi yüzünden zorlanıyordum. Ben tahliye oluyordum o değil. O an, yorulmak bilmeyen Sonya yardım etti. Hemen, anlattığım gibi bir yazı yazmaya koyuldu. Makruhi'nin benimle aynı günde evli kız kardeşinin yaşadığı R. şehrine gönderilmesini istemiştik. Sonuncusu değil ama ilk ricamız kabul gördü. Benden üç hafta sonra tekrar o çirkin hapse gönderildikten sonra serbest bırakıldı. Sonradan bana yazdığına göre üç hafta boyunca yalnızlıktan gözleri bozulana dek ağlamış. Sonraları R. şehrinde evlenmişti, şimdi iki çocuğa sahipmiş ve geçen seneye kadar da birbirimizle mektuplaşıyorduk. Şimdiki vaziyet oraya Rusça mektup yollamayı imkânsız kılıyor.

Hapishaneden ayrılışım hepimiz için zordu. Tam manasıyla koparılış. Resmî tahliyede paramı ve girişimde bıraktığım eşyalarımı iade ettiler. İki polis bana özgürlüğe eşlik ettiler; yani önce ülke dışına çıkarılmam üzerinde görüşülecek makama kadar. Burada iyi yürekli polislerin merhametine rağmen son parçasını faytonda

katettiğimiz yolun yorgunluğundan olsa gerek görüşmelerin seyrini hatta hangi dilde olduğunu bile hatırlamıyorum, takip edemedim. Ama görevli memurun bana gönüllü olarak çay ve kurabiye getirdiğini ve bolca iyi niyetle söylenmiş kelimelerle elime, içinde Vladivostok treninin kalkışına kadar şehrin hiçbir otelinde, hiçbir özel yerde geceleyemeyeceğim yasağını koyan bir kâğıt sıkıştırdığını hatırlıyorum. Ama geceliği 2 kopek'e, (o zamanlarda 2 fenik) tahliye edilenler için ayrılmış misafirhanede kalabilirmişim. Batakhanede yani. Bu habere inanamadım, gece nerede kalacağımı hâlâ çözememiştim. Ve yine mucizevi bir şey oldu. İçeri bir bayan girdi, bir süre beni izledi, bana doğru yürüdü ve görevli memurdan azar işitmeden kulağıma Almanca bir şeyler fısıldadı: "Eminim ki Alman'sınız, eminim ki gözaltındaydınız, belki Sibirya kamplarında ama Tiflisli değilsiniz yoksa tanırdım. Korkmayın size yardım edeceğim." Bunun üzerine Rusça olarak uzunca, içeriği beni ilgilendirdiği yönde, seyahat edemeyecek olduğum sürece bu kadının evinde kalabileceğime dair bir konuşma başladı. Tanrı ona seslenmeden bizi yine düşünmüştü ve bir yol göstermişti.

18- Misafirperverlik

Bizi önümüzdeki haftalarda misafir edecek ev Tiflis'teki Alman-Protestan kilisesinin vefat etmiş müzik şefinin karısına aitti. Çok dindar bir kadındı. Onunla birlikteliğimiz bir hediye idi. Eşine doğuştan Alman değil teşhisi konulmuş ve Birinci Dünya Savaşı'nın ilk senesinde Sibirya'ya sürülmüştü. Kızı ve kızının beş çocuğuyla birlikte yaşıyordu. Beni o büroda bulan ve beraberinde

götüren de kızıydı. Küçük bir evdi. Misafir odası veya fazladan bir yatak yoktu. Beş çocuk annesi, yatağını benimle paylaşmıştı. Hiç tanımadık, yabancı, tifosu bile daha iyileşmemiş benimle. Bu misafirperverliğin kelimenin tam anlamıyla en saf hâli, ağırlayanın, karşılığında bir ücreti veya bir karşılığı bile düşünmemesi durumuydu. "Severek misafir eder" cümlesi, kelimelere gerek kalmadan nasıl olağan biçimiyle tasvir edilir burada gördüm.

Bu evde ve ihtiyaçlarımızı karşılayan Alman-Protestan ahalisinin diğer fertlerinden de çok iyilik gördüm. Tabii ki sürekli polis denetimi altında tutuluyordum. Van'daki misyon kardeşlerimiz S. ailesinin bizleri uzun süre bekledikten sonra pasaportlarını aldıklarını ve kısa bir süreden beri Petersburg-İsveç üzerinden ülkelerine, İsviçre'ye doğru yola çıktıklarını ve ayrıca Van'daki tüm çocuklarımızın Tiflis'te yurt edinebildiklerini ve her şeyin Dr. B. ve Ermeni K.'nın planlayıp umut ettikleri şekilde son bulduğunu öğrendik. Çocukları ziyaret etmek olmazdı. Her şeyi daha da zorlaştırırdık. Ayrıca onları tehlikeye sokabilirdim çünkü şehirde dolaşmak bize yasaktı. Ev sahibi ile olan bağımız en küçük oğlanlarına vaftiz anneliği etmem dolayısıyla bir ömür boyunca bağlanmış olmuştu. Birkaç gün sonra sevgili arkadaşım Rahibe A. çıkıp geldi. Yabancı konsolosluklar sayesinde Aleksandropol Hapishanesi'nden kurtarılmış ve o da benim gibi sınır dışı edilmişti. Tiflis'teki jandarmadan doğrudan buraya yollanmıştı ve ülkeyi birlikte terk etmemiz planlanmıştı. Bulunduğu yerin Ruslar için bile ne kadar karışık olduğu, bulmak için yolladıkları 15 rublelik telgraflardan belli oluyordu. Kars'ta, Erivan'da ve

Nahcivan'da aramışlardı. Ta ki Aleksandropol'de olduğunu keşfedene kadar. Ama gökteki Tanrı, çocuğunun nerede olduğunu daima biliyordu ve onunlaydı. Bunu o da hissetmişti. Ev sahiplerimiz darlıkta olmalarına rağmen şimdi ikinci bir yatak hazırlıyorlardı.

19- Rusya'nın ortasından

Yola çıkmamız için 14 gün sonra emir geldi. Rusya'da Almanları temsil eden ve işlerini düzenleyen Amerikan Konsolosluğu bize yardımcı oldu. Para yardımı teklifinde bulundu. Büyük bir tasarruf sağlayan, polis eşliği olmadan seyahat edebilmemizi sağladı ve Vladivostok'taki Amerikan Konsolosluğu'na ulaşmamızda aracı oldu. Aralık 1915'in başında Tiflis'i terk ettik. Protestan mensuplar uzun yol için yiyecek temin ettiler. 16 gün yolda olacaktık. Moskova'dan Vladivostok'a geçiş o zamanlarda durdurulmuştu. Beş defa inip binmek zorunda kalmıştık. Ryazan, Samara, İrkutsk, Çelyabinsk ve Mançurya'da Rusça bilmeden iniş binişlerde ne yapacaktık? Sandığımızdan daha geçti. Öncelikle uluslararası tek dil olan paranın dili bize yardımcı oldu. Elimizdeki para gideceğimiz yerin ismini söylemek ve her hamala iyi bir para vererek bagajımızı ve bizi de alıp doğru trene bindirmesine yetiyordu. Fransızcanın yardımıyla, Varşova'dan, Almanlar yüzünden kaçmış bir Ortodoks papazın ailesiyle tanıştık. Kaderlerimizin aynı olduğundan ve Rahibe A.'nın al yanaklarına ve şeker külahımıza âşık olan küçük tatlı oğulcukları yüzünden bir araya gelmiştik. Mançurya'ya kadar, yollarımız ayrılana dek endişe duymadan seyahat edebilirdik.

Rus trenleri günler süren yolculuklar için ayarlanmışlardır. Geceleri rahat uyuyabilir, gündüzleri de rahat oturabilirsiniz. Bahşiş vermek, yol boyunca konuşmamız yasak olan ve bizi zaten tehlikeye atacak ana dilimizi konuşmak için bütün bir kompartımanı kendimize ayıracak kadar işe yarıyordu. Ama ne yazık ki kışın ortasında olduğumuz ve pencereler tamamıyla donduğu için dışarıdaki görüntüyü izlemek imkânsızdı. Baykal Denizi boyunca hareket ettiğimiz istasyonlarda sunulan sıcak balıklardan anlamıştık. O zamanlarda Rusya'da trenlerin seyrek duraklarında, önünüzdeki saatlerde içecek bir şeyler hazırlayabilmeniz için büyük kazanlar içinde kaynar su bulundurulurdu.

20- Vladivostok ve Japonya

Vladivostok'ta geleceğimizden haberdar olan Amerikan Konsolosluğu'na gitmek için kızaklara bindik. Soğuğu tüm örtülerimize rağmen tenimizde hissediyorduk. Orada sadece Alman sivil tutsaklarla ilgilenmek için, Almanca konuşan bir memur vardı. Konsolosluk bizim için doğrudan sınır dışı emrini çıkarttı ve aynı günde de bir Rus buharlısında yolladı. Yolculuk hedefi Japonya. Oradan da güzergâhını şimdiden hazırladıkları Amerika'ya. Japon eşliğinde güzel ve enteresan yolculuğun tadını çıkarttık. Keyifli bir biçimde valizlerimizle birlikte Tsuraga'da gemiyi terk edip tren garına doğru geçecek ve Yokohama'ya kadar Japon kara toprakları üzerinde 12 saatlik tren yolculuğunu adamakıllı içimize çekecekken, birden Japon polisi gür bir "dur" sesiyle karşımıza dikildi. "Siz Alman'sınız. Almanlar şu anda Japon topraklarına

basamaz." Yarım bir İngilizceyle ama sakin ve oturaklı bir dilde bize üç gün boyunca gemide kalmamız gerektiğini sonradan da Vladivostok'a geri dönmek zorunda olduğumuzu izah etti. Bir polis candan bir şekilde bize eşlik etti. Birlikte çok şey üzerine İngilizce sohbet ettik, en dışardan en içe kadar. Kibar el hareketi ile bize sunduğu kartviziti hâlâ durur. Kalben kendimizi Sibirya'ya hazırlıyorduk. Ta Vladivostok'tan ayrılışımızda söylenmişti ki sınır dışı edilmemize sevinebilirdik. Böyle durumlarda normal olanı Sibirya'ydı. Tanrı'nın da bizimle birlikte Sibirya'ya gideceğini ve orada da gece ve gündüz bizimle birlikte olacağını içime sindirene kadar kalbim huzur bulamadı. Rahibe A. Sibirya'nın mevzu dışı olduğuna çok inanıyordu. Japon liman manzarası çok çekiciydi. Bu küçük ama harıl harıl çalışan Japonlara hayranlık duymak gerekirdi. Kömür taşıyıcısı, meyve satıcısı, hizmetçi kadınlar veya her tür dereceden memur olsun, öyle gürültüsüz, neredeyse fark bile edemeyeceğiniz ve o kadar da emin hareketleri vardı ki. Kısa sürede çok şey yapıyorlardı.

Üçüncü günde planlandığı gibi Vladivostok'a geri döndük. Deniz fırtınalıydı, yüksek dalgalardan ve kabarmasından başka ne bir şey duyduk ne bir şey gördük. Son ana kadar kabinlerimizde kaldık. Vladivostok'ta Rus liman polisi bizi hemen karşıladı ve doğrudan hapse yolladı. Çok kızmıştım ve kalbimin yolunu her tür dilden açmaya koyuldum. Ama iki gün sonra Şanghay'a gidebileceğimiz söylendi. Böyle kararlaştırılmıştı. Ve yine 23'ünden 25'ine kadar tam Noel akşamında parmaklıklar arkasına kilitlenmiştik. Ama yine de olabildiğince sessizce yorganın altından Noel şarkılarımızı söyledik. Onlar bizi burada ele geçirmek isteyen iç sıkıntısından sonra

bizlere yeniden sunulan birer armağandı. Noel'i kalbimizde kutladık; manen evdeki ve Rusya'daki arkadaşlarımızla beraberdik.

Vladivostok Hapishanesi kale görünümündeydi. Bizi en üst kata sadece iki ayaklığı bulunan ve ikisi arasına yatak olsun diye akşamları battaniye gerilen bir hücreye yerleştirmişlerdi. Üç odayı da aynı anda sıcak tutmak zorunda olan bir soba hücreyi ısıtıyordu. Bir parça sıcaklığı sadece sobanın kendi tarafımızda olan kısmına doğru dönersek hissediyorduk. Ruslar gerçekten sözlerini tuttular. 25 Aralık'ta bizi bir kızakla aldılar ve dondurucu soğukta limana doğru götürüldük. Oradan Şanghay istikametine doğru bir buharlıya bindirildik. Para bozdurmada ne kadar kandırıldık bilemiyorum ama bu bizim için önemli değildi. Bir buzkıran, limandan açık denize doğru yolu açmak zorundaydı. Bu gemiler harika bir iş çıkarıyordu. Yol açıcı! Birilerini dardan alıp feraha çıkarmanın timsali! İklimsel değişiklik o kadar büyüktü ki kürklerle, kalın bez ayakkabılarla çıktığımız yolu sahip olduğumuz en hafif giysilerimiz içinde bitirdik. Yol arkadaşlarımız bu sefer ağırlıklı olarak ticaret için oradan oraya seyahat eden İngilizlerden oluşuyordu. Japon Denizi'nden Kore Yarımadası'nı geçerek çok güzel bir yolculuk geçirdik. Her zaman güverteye çıkabiliyorduk; bu bizim için büyük bir istirahat ve zevkti. Zira su üzerinde bulunmak karada olmaktan daha güvenliydi.

21- Çin'de

Şanghay Limanı'na girer girmez gözlerimizle arayıp bulduğumuz ilk şey vatanımızın bayrağıydı. Birkaç buharlıda ve asil Alman Başkonsolosluğu binası üzerinde

dalgalanıyordu. Kalbimiz neredeyse yerinden fırlayacaktı. Çünkü hapishane kapılarının sonsuza kadar arkamızda kapalı kalacağını ve dimdik eve doğru gidebileceğimizi düşünüyorduk. Evdekilere bir seneden sonra ilk mektupta şöyle yazmıştık: "Bedensel ve manevi olarak sağlıklı ve neşeliyiz. Bizim yaşadıklarımızın benzerini yaşayan diğerleri gibi hiçbir delilik veya sinirsel bozukluk yok. Tanrımıza güvenmeye, bizi alıp anavatana ve baba evine götüreceğine inanmaya devam ediyoruz. Geçmek zorunda olduğumuz İngiliz kontrolünden kolayca geçtik. Otelde bavullarımızı teslim ettik ve limanda sürülerle dizili duran rikşaların birine oturduk. Rikşalar iki tekerlekli tek kişilik ve bir Çinli tarafından çekilen araçlardır. Tam da Rus-Yahudi bir aile pansiyonuna denk geldik. Ama kısa süre sonra sadece soydaşlarımızın girip çıktığı bir Alman pansiyonunda, misafirleri genç tüccarlar ve Basel misyonundan bir misyon ailesi olan en harikasından konfor ve iyi bir ortam bulduk. 7 hafta boyunca Çin'deydik. Ülke ve insanları hakkında bilgi edinmek için zaman çok kısaydı. Her şeyle rehberlerimiz ilgilendi. Neredeyse sadece Avrupalı nüfusa sahip Şanghay'da Çinliler sadece Avrupalılarla olan ilişkileri sebebiyle gündeme geliyordu. Ama bir seferinde bu gerçek Çin şehrini görme fırsatını bulduk. Bizi en çok Rikşabon etkiledi. Her zaman hazır ve aşırı bir görev bilinciyle arabasıyla şehrin tüm cadde ve köşelerinde bekleyen kişiler böyle adlandırılıyordu. O zamanlarda Şanghay'da 10.000 rikşa sayılabilirdi. Arabaların sahipleri genellikle Almanlardı ve arabalarını kiralıyorlardı. Rekabet yüksek olduğu için kazançları da düşüktü. Ama Çinlinin gereksinimlerinin

ne kadar mütevazı olduğunu söylemeye gerek bile duymuyorum! Yeni kurulmuş Rikşabon Misyonu için çok az kişinin vakit ayırabildiğini öğrendik. Kendi gözlerimizle gördüğümüz bu ufacık Çin sefaletini ülkenin geneline uyarlayarak kalbimize alıp eve götürdük.

Chingkiang'da, eşi Alman misyoner olan İngiliz-Kanadalı bir misyonerin yetimhanesindeki birkaç günümüz tatlı bir anı olarak kaldı. Onlara ulaşabilmek için içeriye doğru yaptığımız altı saatlik bir demiryolu seyahati esnasında gerçek Çin hakkında daha fazla fikir sahibi olabildik. Zamanımızın çoğu Şanghay'daki Alman misyon görevlileriyle ve dostlarıyla birlikte geçti ve diğer ülkelerdeki misyoner deneyimleri tanımak için bu iyi bir vesile oldu. Misyon çevresinde Çin'de çalışan, bize tanıdık gelen "İncil Evi Rahibelerinin" veya "Alman Kadın Misyon Dua Kardeşliği" misyonerlerinin isimlerini duydukça kendimizi neredeyse evde hissettik. Eve dönüp dönmeyeceğimizi veya ne zaman döneceğimizi bilmediğimiz için bana sunulan Şanghay'daki Alman Realschule'de vekâleten öğretmenlik görevini kabul ettim. O dönemde Almanca öğretmen sıkıntısı çekiliyordu. Çünkü çoğu öğretmen ordu hizmetindeydi ve büyük bölümü Japon tutsağıydılar. Yurt dışı Almanlığının okul durumuna göz atabildiğimi hiç unutmak istemem ve aslında Çin üzerinden bu uzamış yol benim için bir hediye gibiydi. Bakışları kendi ülkenin ufkundan başka yere çevirmek o kadar iyileştiriciydi ki, bazen utandırıcı ve bazen de teselli edici oluyordu. Misyon hayatında da kendi yaptıklarına takılı kalmak, uzağı görmemek ve Tanrı camiasıyla birlikte iç içe olma bilincini kaybetmek tehlikesi mevcuttur.

22- Okyanuslardan eve doğru

Çin'de bulunuşumuzun doruk noktası, Alman Konsolosluğu'nun, bize giderleri imparatorluk tarafından karşılanıp Almanya'ya yollanacak toplamda 6 seferin ikincisi olan "Tsintau kadın nakliyesine" dâhil olabileceğimizi öğrenişimiz oldu. Şubat'ın 17'sinde denize açıldık. Şanghay-Sanfrancisco hattı üzerinde açığa alınmış bir buharlıydı ve Çin bandırası altında Amerikan personeli ile hareket ediyordu. Çoğunluğu Tsingtau'da savaşan subayların eşleri olan 27 Alman kadınını bir anda bir araya getiren şey büyük bir korku olmuştu. Şanghay'dan birkaç saat uzakta bir İngiliz kruvazörü telsizle bizi aniden durdurdu. Silahlı denizciler kayıklarla gelip yolcu listesine bir göz attıktan sonra sessiz sedasız gayet sakin ve yüzeysel bir biçimde ara güverteden gelişmemiş ülkelerin vatandaşı olan birkaç erkek çıkardılar. Aralarında 6 Macar subayı da vardı. Avustralya'ya tutsak olarak götürüleceklermiş. Amerikan gemi kumandası bile bu muameleye şaşırmıştı zira gemidekiler tarafsızdı. Biz misyoncular hemen bir araya geldik. Tsingtau'daki Berlin Misyonundan bir kadın misyoner, Çin'in iç bölgelerinden müteveffa Alman misyoner ve şarkı bestecisi Friedrich Traub'un eşi, Güney Karolinlerden birkaç misyoner ve biz. Zamanın ciddiyetine uygun olarak havamız tutuktu ve deniz çoğu zaman çok azgındı. Hemen hemen herkes, içinde bir savaş yarası taşıyordu ve çoğunun önünde belirsiz bir gelecek vardı. En neşeli ve güzel olan, her yerde olduğu gibi yine çocuklardı. Biri benimdi. Okul aracılığıyla Almanya'daki dede ve ninesine teslim edeceğim Şanghay'dan annesiz küçük bir oğlan çocuğuydu. Havai Adaları'nın tropik başkenti Honolulu

açıklarında kısa bir süreliğine demirledik. Sicim gibi yağan yağmura rağmen Honolululu bir Alman bizi merkez adada gezdirmek istedi. En azından şehrin palmiyeliklerinden, tropik bahçelerinden ve küçük köy evlerinden bir fikir edinmiş olduk. Ve hemen kıyıda ve deniz suyuyla beslenen muhteşem güzellikte ve sessizlikte okyanusun örtülü güzelliğini gözler önüne seren bir akvaryum seyrettik. Tanrı bizlere ne kadar da çok bereket sunmuştu!

San Francisco'da Alman Konsolosluğu memurları bizi limandan doğrudan tren garına götürdüler. Bizim için çok rahat bir pulman (yataklı) ayırmışlardı ve aynı günün akşamı New York'a doğru yola çıktık. Beş buçuk günde Kuzey Amerika'yı katettik. Kaliforniya, Arizona ve New Mexico'dan geçtik. Chicago'yu bile sıyırdık. Bu yolculuğu anlatmak zor olurdu. Her şey çok çabuk geçti; yolculuk boyunca çocuklarla ilgilenmek zorundaydık. Otelden çok, aileler için bir yuvaya benzediklerinden Kaliforniya'nın gar misafirhanelerini severek hatırlıyoruz. Cana yakın olan zarif "salon kızları" sükûnet içinde sabahları siyah, akşamları beyaz elbiseler içinde ve basit saç modelleriyle masa servisinde bulunuyorlardı. Bizleri yemeye teşvik ediyor ve çocuklarla ayrı bir şekilde ilgileniyorlardı. Böyle bir şeyi Amerika'da hiç beklemiyorduk. New York'ta bize bir günlüğüne istirahat tanındı. Alman Konsolosluğu gece ve gündüz konaklamaları için savaş boyunca orada kalmak zorunda olan "Lincoln" buharlısında bizim için kabinler ayırtmıştı. Gemi o zamanlar otel işlevi görüyordu ve öncelikle ülkelerine geri dönmeye cesaret edemeyen Alman erkeklerini ağırlıyordu. Alman mürettebat için böylece iş ve

hayatlarını kazanma imkânı sunuluyordu. Akşam saatlerinde New York'ta bilindik manzara olan gökdelenler ve bina deryasından başka bir şey göremedik. Lincoln'ün bulunduğu liman dış Alman mahallesi Hoboken'e aitti. Hepsi profesyonel müzisyen olan iyi bir gemi orkestrası eşliğinde (her zaman olduğu gibi geminin garsonları değil) Danimarkalı "Hellig Olav" buharlısında Atlantik Okyanusu'nda ikinci deniz yolculuğumuza çıktık. Birincisinden çok daha güzeldi. Eski model "Çin"e kıyasla çok iyi donanımlıydı ve denizin hırçınlıklarına çok daha iyi karşı koyabiliyordu. Bu yüzden havanın çok daha soğuk olmasına rağmen deniz manzarasını Büyük Okyanus'ta olduğundan daha çok seyredebiliyorduk. Ülkemize doğru ilerleyişimiz neşemizi de artırıyordu ve karşımıza çıkabilecek tek tehlike İngiltere olabilirdi. Korkumuz yersiz değildi. Gemimiz birkaç ay öncesine kadar olduğu gibi sadece uluslararası sularda durdurulmakla kalmayıp İngiliz sularında Orknen Adaları'na ve Kirkwall Limanı'na yönlendirilmişti. Burada gayet düzgün Almanca konuşan bir İngiliz kadın tarafından muntazam bir üst ve bagaj araması yapıldı. Kurnazca soruların ardından Çin misyonerleri değil de aslında Türkiye'den geldiğimizi öğrenmişlerdi. İngiltere'de tekrar hapse girmenin tedirginliği başladı. Fakat ardından Tanrı yine her şeyi "iyiye çevirdi".

Burada mayın tehlikesi çok büyüktü. Gecenin birinde tüm filikalar hazır duruma getirilmişti. Kelimenin tam anlamıyla "uyutularak" aralarından geçirilmiştik. İngiltere'den sonra bizimle birlikte Christiania'ya kadar giden Ermeni ülkedaşlarımız ile tanıştık. Buradan sonra kara yolundan Rusya'ya gitmek istiyorlardı. Christiania'da bir gece demirledik ve gelişimizi haber

vermek ve telgraf çekmek için karaya çıktık. Uzaklarda Kral Hako'nun saray kalesi parlıyordu. Norveçli kılavuzlar bizi mayın tarlalarından geçirdikten sonra yolculuğun son bölümüne ulaşmış olduk. Norveç'in çok kişi için bir özlem olduğunu hissedebiliyorduk.

Çabucak ulaştığımız Kopenhag, vatanımıza varmadan önceki bir bahçe gibiydi. İmparatorluk Deniz Kuvvetleri'nden Alman bir memur bizi bizzat ülkeye getirmek için gönderilmişti. Bizi misyon otellerinden birine yerleştirdi. Yardım edebileceği her durumda yardım etti. Akşamı Kopenhag Alman Cemiyeti pasörünün makamında geçirdik ve çok içten karşılandık. Bu Tanrı'mızın son aylarda gözlerimizin önünden geçirdiği manzaraların en canlı ve en son resmiydi. Sevinçten neredeyse duracak kalplerimizle yolculuğun sonuna gelmiştik. Warmemün'de Alman sınırını âdeta koruyan toprakları ilk defa gördük. Kiminin yolu burada ayrıldı ve herkes kendi yoluna devam etti. Tarih 2 Nisan 1916 idi. Etrafımız ve bedenimiz suskun bir hâl aldı ama daha da güçlüydük. Tanrı armağanı olan ve tekrar buluştuğumuz vatanımızı biraz olsun içimizde hissedebilmek için bu sessizlik çok gerekliydi. Her şey bizim için öyle bir zamanın geleceğinin sezinlemesiydi ki, dünyayı telaş içinde katettikten sonra bütün güzelliğiyle vatan olarak kabul ettiğimiz memlekete kavuşabilecektik. İşte o an geçmişteki tüm keder ve acılar unutulacaktı. Bulutlar gibi hafif ve uçucu olacaklardı bizim için. Sadece ve sadece bu yeni mutluluklar dolduracaktı içimizi.

İşte hissettiğimiz bu duygular bir gün kalıcı olacak dünyanın temsili olacaklar.

Sonsöz

Son sözleri Mayıs 1916 tarihli notlardan aldım. O zaman bütünlüğün dolaysız etkisi altındaydık ve bu sözlere birkaç şey eklemek istiyorum. Başkalarının sıra dışı hayat sekmeleri işitildiğinde veya okunduğunda ortaya sorular çıkıyor. Zihninizde anılar nasıl beliriyor? Bu yaşattıklarınız size neler öğretti? Hangisi kalıcı oldu? Cevap veriyoruz. Tabii ki derin etkilerin bir kısmı yok olup gitti ve bir iz bırakmadı. Bazıları ise kelimelere bile sığmıyor ve kendi içinde saklı kalmalı. Bazıları yıllar boyunca benliğimize karıştı ve artık teşhis edilemiyor. Aslında söylenecek çok az şey var, üçünün altını çizmek isterim.

Geriye bakıldığında o zamanın üzerinde büyük bir parlaklık var. Bayram günü gibi. Her şey gerçekten de o güne kadar yaşananların toplamının bir oyunu ve Tanrı mucizesinin bir deneyimiydi. "Ne kadar büyüksün!" O günlerde söylediğimiz şarkının en belirgin sesiydi. Bazen sanki "Tanrı'nın şahane ışıltısı" binlerce küçük ışınıyla küçük kalplerinize doğuyordu. Ah keşke o ışık bizden tekrar alınsa, tekrar soğuk sert ve ışıksız olsak. "Parlaklığınla yanımızda kal sevgili ışık" duası, sevemediğimiz zor, can sıkıcı, boş, acımasız ve bekleyiş içinde korku dolu günlerde nasıl da acilen gerekli oluyor. Hristiyanlar dünyaya ışık borçlular. Suçlu! Suç ortağıyız ve Tanrı affı üzerinden yaşıyoruz.

İkinci kalıcı şey, "huzur" kelimesinin genişletilmiş hâliydi. "Huzur" kelimesinin İbranice karşılığının en köklü hâliyle, tehlikenin tam ortasında her an düşmanca saldırılara maruz kalındığında sağ salim çıkma umudunun kelimenin asıl anlamı olduğunu seziyorum. Doğulu seni, "huzur senle olsun" diye selamladığında öncelikle kendini iyi hissetmeni, içeriden veya dışarıdan rahatsız edilmemeni diliyor ve senin kara bulutlar altında ve azgın denizin ortasında güvende olmanı istiyor. Huzur kötü havada bir

kuşun, en yüksek dorukta türküsünü çalarken sahip olduğu şey, fırtınada sessizliktir. Huzur, "uğursuz günde beni evinde örtüyor, çadırında beni gizlice saklıyor" (Pf. 27,5) kelamının özetidir.

Üçüncü olarak "Hidayet"in anlamının yeni bir ışık içinde çözülmüş olduğunu dile getirmek isterim. Biliyorduk ki Hristiyanlık demek İsa ile yaşamak demektir. Elimi tut ve yol göster bana. Fakat birden önden yürüyecek, yardım edecek ve fikir verecek hiçbir insanın olmadığı, güç verip kuvvetlendirecek kitapların olmadığı, hiçbir yerde düşünerek, kendi iradenle en iyi isteklerle ve planlarla bir yere ulaşamazken, hayatına kendin şekil vermek. Bizim için yeni olan buydu ve kalbimize "güdülmenin" başka bir anlamını kazıdı. Yüzmeyi öğrenirken de yaptığınız hareketler ve kullandığınız teknikler sonucunda değil de suyun sizi taşıyacağını bildiğiniz için yüzersiniz. Buna güvenirseniz hareket etmeden bile bir hayli mesafeyi yüzerek katedebilirsiniz. Kendini "bırakmak" demek, O'na tamamıyla teslim olmak demektir. "Rabb'e inanmak iyidir." (Pf. 118,8)

İnsanlar vardır ki, hayatlarında günlük olanı aşmış, olağanüstü kişileri farklı görürler. Onlar, bu imtiyazlı olduğunu düşündükleri kişilere hayatın daha kolay kılındığını zannediyorlar ve çabucak başka ölçekte değerlendirip başka seviyelere yerleştiriyorlar. Onlara demek istiyoruz ki, elbette savaşın ortasında hiç beklemeden ve bir şey yapmadan bir dünya seyahati yapmak ve Tanrı kanıtları üzerinde bin tehlikeden geçmek ve ölüm korkusu yaşamak sıra dışı bir şeydi. Gerçekten sıra dışı bir şeydir bir kereliğine bile olsun Tanrı mucizesini içeriden ve dışarıdan görme iznine sahip olmuş, güçsüzlere, zayıf, günah ve suçla dolulara, hiçbir şeyi kazanmamış ve hak etmemişlere dâhil olmak. Bazen böyle yapmak Tanrı'nın hoşuna gider. Akıl vereni kim?

Ama sıkıca inanabiliriz. Tanrı şüphe bırakmaksızın söylemiştir ki "mucizelerim" her gün tekrardan yaşanabilir. Olağanüstü olan Tanrı'nın müdahale ettiğinde bunun zamana ve olaylara bağımlı olmamasıdır. Hayatımızdaki olağan ve olağanüstü şeylerin sınırı nerededir? Büyük ve küçük hakkında gerçek olanı nereden biliyoruz? Gördüklerimiz ve kararlarımız dünyaya çok bağlı. Kurtuluş tam önümüzde. İsa eğer çarmıh ve diriliş ile içimize girebilseydi, ona kapıyı açsaydık hiçbir hayat fakir ve boş olmazdı. Manevi zenginlere yakarış ve kıskançlık yok olurdu. Dünyada Tanrı mucizesini içinde ve Tanrı'nın istediği boyutta etrafta hissetmenin tek bir ön koşulu var: "İnandığın sürece Tanrı mucizesini görebilirsin." (Yuh. 1,40)

Doğu'nun Hristiyan Alman Yardım Birliği'nin oluşumundan alıntılar

1895 yılında Sultan Abdülhamid'in Ermeni halkına uyguladığı toplu katliamların ve oluşan büyük kederin haberi Almanya'ya ulaştı ve yüreklerimizi derinden sarstı. Pastörümüz Ernst Lohmann sayesinde yardım toplanıp etkili bir kampanya düzenlendi. Bu kampanya 1896 yılında merkezi Frankfurt olan "Doğu'nun Hristiyan Sevgi Ameli Alman Yardım Birliği"ne dönüştü. Aynı yıl ilk Alman elçiler Küçük Asya'ya nefretin, cinayetin ve sefaletin içine yardım yolları kurmak için yollandı. Bir doktor, bir öğretmen, bir çiftçi ve birkaç rahibe. Önceleri yıllardan beri deneyimi olan Amerikan misyonu örnek alındı. Kısa bir süre sonra kendi Alman usulümüzü bulabildik. Gördük ki vücutları ve ruhları acı çekenlere bedensel ve ruhsal olarak da yardım edilmeliydi. Böylece yardım evangelize etmekle birleşti.

İyi seçilmiş birkaç kişi Maraş, Van ve Muş'ta işe koyuldu. İlk iş olarak, babaları katliam sonucu ölmüş çocuklar için yetimhaneler yapıldı. Kendini kanıtlamış örneklerden yola çıkarak güzel, dıştan bakınca da Tanrı'ya layık binalar ortaya çıktı. Buradan okullar, zanaathaneler ve hastaneler oluştu. Doğu ülkelerinde çoğunlukla bebeklikte ortaya çıkan ve hiç dikkate alınmayan göz hastalığı için hastane, dullar ve yaşlılar için destek yerleri hayata geçirildi. Her türlü acil vakalar için acil müdahale ekibi kuruldu. Ermeni öğretmenlikleri için iki seminer oluştu. 1913 senesinde Mesereh'te Gürcü halk kilisesi ve Ermeni Protestan kilisesi dâhilinde Ermeni hatipleri semineri ve aynı yılda Ermeni kızlar için Maraş'ta kadın İncil okulu açıldı. Böylelikle Doğu halkı için en çok da Ermeniler için büyük sevgi halkası oluştu. Bazı arkadaş çevrelerimiz bugün hâlâ bu enstitünün arkasında duruyorlar.

Yapısında dört faktör önemlidir. Yaptığımız iş kesinlikle Hristiyan sevgi işidir ve siyasi değildir. Bunun söylenmesi gerekiyordu çünkü başlangıçta Şark, büyük ölçüde Alman ilgi konusuydu. Yardım kuruluşu hiçbir zaman yönetimin aleti olmamıştır. Bu yüzden de yerel halkın korunması ve muhafaza edilmesi ön plandadır. Bizim amacımız Alman ruhunu yaymak değil, Almanya'ya karşı sevginin oluşmasıydı. Yardım Küçük Asya'nın tüm insanları için geçerli olup din ve millet gözetmiyordu. Bizi yardıma çağıran Hristiyan kardeş milleti Ermenilere yardımların büyük bir bölümü aktı. Onların diline, tarihine, özelliklerine alışmamız bu nedendendir.

Burada söylenmesi gerekir ki bu halka karşı ülkemizdeki önyargılar hâlâ devam etmektedir ve biz bunları paylaşmıyoruz. Yüzeysel bakan için Ermeniler güvenilmez ve keşfedilemezdir. Bunlar baştan beri kendinden emin olan bir halk için anlaşılamaz. Avrupalı tüccar ve

eğlence amaçlı seyahat eden yolcular için bu özellik göze batar ve sinir eder ama Avrupalı olarak bu durumu aldatılmışlığın sınırı olarak görebilirsiniz.

Yardım derneğinin büyük bir bölümü kadınlardan oluşur. Zaten bu, işin doğası gereğidir. Ev işleri, çocuk yetiştirme, hasta bakıcılığı ezelden beri kadınların işidir. Böylelikle dernek Yeni Ahit'teki çağrıya uymuştur. Alman yardım derneği Almanya'da kurulmuştur. Yardımlar ve çalışanlar bu bölgeden gelmektedirler. Tabii ki yaptıklarımız bunun izini taşıyor. Bugüne dek bu tür koyu din cemiyeti oluşturan metot en eski Hristiyan kiliselerinden birini oluşturuyor. Gürcü kilisesi tam anlamıyla bir halk kilisesidir. Halk ve kilise birdir. Gürcü kilisesinin canlandırılması hedef olarak belirlenmiştir. Amerikalılar tarafından kurulan Ermeni Protestan kilisesi hiçbir zaman halka yakın durmamıştır ama yine de derneğe ait olanlar buraya ait oluyorlardı. Çevre edinmek derneğin asıl hedefidir.

Ve bugün? 1915-1916. Küçük Asya tamamıyla Doğulu Hristiyanlardan temizlenmiştir. Van bir harabedir. Ermeniler yönetim tarafından yollanmış, katledilmiş, sınır dışı edilmiş ve yersiz yurtsuz kalmışlardır. Bazı Balkan ülkeleri onlara kapılarını açmış ve onlara bölgeler tahsis etmişlerdir ama buralarda sefil bir hayat sürmektedirler. Bedenler, zihinler tehdit altındadır. Binlercesi çobanı olmayan bir sürü gibi yaşamaktalar. Derneğimiz ne onlara ne Müslümanlara yardım edebilmiştir. Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da üsler kurmuş, burada eğitim vermekte ve kadrosunu genişletmektedir. Okullarda Doğu usulü el işleri yapılmaktadır. Bunlar bardaklar dolusu sudur. Bunlar aracılığıyla Tanrı onları teselli ediyor ve kendine çağırıyor. 40 yıldan beri işini yapıyor. Tanrı derneğimizi korusun!

KAYNAKÇA

GAZETELER

NOVOYE VREMYA

"Armyanskiy vopros", *Novoye vremya,* No: 13360, 20 Yanvarya (3 Fevralya) 1915.

"Armyane, Kurdı i Mladoturki", *Novoye vremya,* No: 13362, 7 Aprelya (20 Aprelya) 1915.

"Armyanskiy vopros", *Novoye vremya,* No: 13662, 24 Marta (6 Aprelya) 1914.

"Stolenovenie Turetskih voysk s Kurdami", *Novoye vremya,* No: 13397, 18 Yanvarya (1 Fevralya) 1914.

"Armyanskiy vopros", *Novoye vremya,* No: 13662, 24 Marta (6 Aprelya) 1914.

"İzbiyeniye Armyan", *Novoye Vremya,* No: 14093, 6 İyunya (19 İyunya) 1915.

"Bedstviya Armyan", *Novoye Vremya,* No: 14133, 16 İyulya (29 Avgusta) 1915.

"Polojenie Armyan v Turtsii", *Novoye Vremya,* No: 14141, 24 İyulya (6 Avgusta) 1915.

"Bejentsı Armyane", *Novoye Vremya,* No: 14145, 29 İyulya (10 Avgusta) 1915.

KAVKAZSKOYE SLOVO

"Na Kavkazkoye fronte", *Kavkazskoye slovo,* No: 116, 12 İyunya (25 İyunya) 1918, s. 11.

"Armyane", *Kavkazskoye slovo,* No: 131, 28 İyunya (10 İyulya) 1916.

"Armyanskiy vopros", *Kavkazskoye slovo,* No: 211, 28 Noyabrya (10 Dekabrya) 1915, s. 8.

GOLOS MOSKVI
"Voyna s Turtsiyey", *Golos Moskvı,* No: 305, 14 Avgusta (27 Avgusta) 1915.
"Zverstva Kurdov", *Golos Moskvı,* No: 295, 2 İyunya (15 İyunya) 1915.

PRAVİTELSTVENNIY VESTNİK
"Na Kavkaze", *Pravitelstvennıy Vestnik,* No. 115, 28 Maya (10 İyunya) 1915.

MOSKOVSKİYA VEDOMOSTİ
"Turtsiya", *Moskovskiya vedomosti,* No: 183, 8 Avgusta (21 Avgusta) 1914.
"Armyane", *Moskovskiya vedomosti,* No: 205, 12 Yanvarya (25 Yanvarya) 1914

DERGİLER

VESTNİK YEVROPI
KOVALOVSKİY, Maksim, "Armyanskiy vopros," *Vestnik Evropı,* No: 5-6, May 1915.
KOVALOVSKİY, Maksim, "Armyanskiy vopros", *Vestnik Yevropı,* No: 7-8, *1915.*
PAVLOVİÇ, Mihail, "Rossiya i Armyanskiy vopros", *Vestnik Evropı,* No: 3, 1916.
"İnostrannoye obozreniye", *Vestnik Yevropı,* No: 2, 1895.
"İnostrannoye obozreniye", *Vestnik Yevropı* No: 9, 1895.
"İnostrannoye obozreniye", *Vestnik Yevropı* No: 11, 1895.
"İnostrannoe Obezrenie", *Vestnik Yevropı,* No: 7, 1914.
"İnostrannoye obozreniye", *Vestnik Yevropı,* No: 1, 1896.
"İnostrannoye obozreniye", *Vestnik Yevropı,* No: 3, 1896.
"İnostrannoye obozreniye", *Vestnik Yevropı* No: 9, 1896.

RUSKAYA MISL
LEVİN, İ.O, "Turetsko-Armyanskiy vopros", *Ruskaya mısl,* No: II, 1916
BARONOV, Yevgeniy, "Voyna s Turtsiyey i Armeniya", *Ruskaya mısl,* No: 3, 1915
LEVİN, O.İ., "Turetsko Armyanskiy vopros", *Ruskaya mısl,* No: 4, 1916.

TOPOROVA, V.Viktorova, "Balkanskiye soglaşeniya i soyuzu", *Ruskaya mısl,* No: 4, 1915.
A. "Yevropa i Turtsiya v Armyanskom vopros", *Ruskaya mısl,* No: 12, 1896.

SOVREMENNIY MİR
AN. " K Armyanskamu voprosu v Turtsii," *Sovremennıy mir,* No: 8, 1915

KAVKAZSKİY VESTNİK
"Rusko-Turetskiy jeleznodorojni dogovor", *Kavkazskiy vestnik,* No: 4, 1900.
AMFİTEATROV, A.V., "Armyanskiy vopros", *Kavkazskiy vestnik,* No: 4, 1905.

SEVERNIYA ZAPİSKİ
AHUMOV, N., "Buduşaya Armeniya", *Severnıya zapiski,* No: 12, 1914.
BRUSİLOVSKİY, İ., "Okolo voynı", *Severnıya zapiski,* Oktyabr-Noyabr, 1914.
BRUSİLOVSKİY, İ., "Balkanskiy uzel", *Severniya zapiski,* Noyabr-Dekabr, 1915.

MORSKOY SBORNİK
LAZOV, N. M., "Armeniya", *Morskoy sbornik,* No: 4, 1914.
"Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik,* No: 4, 1915.
"Armyanskiy vopros", *Morskoy sbornik,* No: 4, 1914.

VOYENNIY SBORNİK
"Aziatskiye frontı", *Voyennıy Sbornik,* No: 2, 1917.
BELKOVİÇ, "Pismo iz Turtsii" *Voyennıy Sbornik,* Noyabr, 1915.

SOVREMENNİK
BODOVOZOVA, V.V., "Tragediya Armyan- Bejentsev", *Sovremennik,* 1915.
KOVALEVSKİY, Maksim, "Rossiya i Armyaskiy vopros", *Sovremennik,* No: 11, *1916.*
FLEROVSKİY, İ., "Armeniya", *Sovremennik,* No: 11,1915.

BALKANSKİY GOLOS
MERAEJİN, "Armyane i voyna", *Balkanskiy golos,* No: 2, 1915.

KİTAPLAR

ADONTS, N., *Armeniya v epohu yustiniana,* Peterburg, 1908.

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914,* çev. Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1971.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.

ALBERT, Vandal, *Armyane i Turetskiye reformı,* Peterburg, 1908.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı,* No: 83-84, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, 1984.

ATAMİAN, Sarkis, *The Armenian Community,* Phlosophical Library, New York, 1955.

Azerbajcan Sovyet Ensiklopedijası, Baku, c. III, 1979.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi,* c. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

BLOXHAM, Donald, *The Great Game of Genocide,* Oxford University Press, New York.

CİVELEGOV, A.K., *Armyane v Rossii,* Peterburg, 1906.

CİVELEGOV, A.K., *Buduşee Turestkoy Armenii,* Moskva, 1915.

EHRHOLD, Kathe, Flucht In Die Heimat, Dresten, 1937.

ERCAN, Yavuz, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu,* ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000.

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332.

Aslına sadık kalınarak hazırlayan H. Erdoğan Cengiz, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1984.

Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii. Sbornik dokumentov i materialov, red. M.G. Nersisyana, 2-e, Ayastan-Yerevan, 1982.

GONÇAROVOY, Natali, *Armyanskiy Sbornik,* Moskva, 1919.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Türkler ve Ermeniler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri,* Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2000.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları,* Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.

HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler,* Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

HOVANİSİAN, Richard G., *The Republic of Armeniya: The Fist Year, 1918-1919,* University of California Press, California, 1971.

HOVANNİSİAN, Richard, *The Armenian Question 1878-1923,* ed. Pierre Videl Naguet, "A Crime Of Silence; The Armenian Genocide", Zed Books, London, 1985.

İLTER, Erdal, *Büyük İhanet Ermeni Kilisesi ve Terör,* Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

İLTER, Erdal, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri,* İstanbul, Turan Yayıncılık, 1995.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,* Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

KANSU, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey,* New York, Brill, 1997.

KLYUCHEVSKİY, Vasili, *Peter the Great,* New York, 1961.

KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

KOVALEVSKİY, P. İ., *Norodı Kavkaza,* Peterburg, 1914.

KURAN, Ercüment, *Tarihte Türkler ve Ermeniler,* Yeni Türkiye, C. VII, No: 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986.

LAGOV, N. M., *Armeniya,* Petrograd, 1915.

LİBARİDİAN, Gerard J., *The Ideology of The Young Turk Movement,* ed. Pierre Videl Naguet, "A Crime Of Silence; The Armenian Genocide", Zed Books, London, 1985.

MACKENZIE, David, CURRAN, Michael W., *A History of Russia, the Soviet Union and Beyond,* Wadsworth, California, 1993.

MCCARTHY, Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus,* çev. Kur.Kd.Alb. İhsan Gürsoy, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

MCCARTHY, Justin, *Osmanlı'ya Veda,* çev. Mete Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.

MİNASSİAN, Ter Anaide, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912,* çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2007.

ÖZTÜRK, Necdet, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,* ed. Necdet Öztürk, IQ Yayınları, İstanbul, 2007.

PALABIYIK, M. Serdar, *Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşması'na Kadar,* der. Ömer Engin Lütem, "Ermeni Sorunu Bilgi ve Belgeler", Asam Yayınları, Ankara, 2007.

Ruskiye Pisateli ob Armenii, Red. S. Areşyan, N. Tumanyan, Armengiz-Yerevan, 1946.

SARAFİAN, Ara, *United States Official Documents on the Armenian Genocide,* Armenian Review, Belge No: 18, U.S State Department Record Group, Watertown, Mass, 1994.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reformı v Armeni 26 Noyabrya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, *Gosudarstvennaya Tipografiya,* Petrograd, 1915.

SHAW, Stanford J., *The Ottoman Empire In World War I.*

SÜSLÜ, Azmi, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim,* Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1987.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* C. I, Ankara, 1972.

ÜNAL, Fatih, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları,* İstanbul, İlkbahar 2006.

VESELOVSKİY, Yuriy, *Oçerki Armyanskoy literaturı, istorii i kulturı,* Yerevan.

WALKER, Christopher J., *British Sources on the Armenian Massacres 1915-1916,* ed. Pierre Videl Naguet, "A Crime Of Silence; The Armenian Genocide", Zed Books, London.

WALKER, Christopher, J., *Armenia: The Survival of a Nation,* New York, St. Martin's Press, 1980.

YILDIRIM, Hüsamettin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918),* Ankara, 1990.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

www.pravda.ru
www.ng.ru
www.izvestiya.ru

EKLER


НОВОЕ ВРЕМЯ
ГАЛЕРЕЯ ПАЛЕРМО
Я БЕККЕРЪ
НИЖЕГОРОДСКІЙ ЛИСТОКЪ
ПУТЕВОДИТЕЛЬ ВСЕРОССІЙСКОЙ ВЫСТАВКЪ
ВСЯ МОСКВА
РИМЪ
СПУТНИКЪ ПО РОССІИ
ВЕЛИКОРУССКІЯ НАРОДНЫЯ ПѣСНИ
ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЯ СИЛЫ РОССІИ
ВОДОЛЕЧЕБНИЦА ЛОВИЗА
НОВОСТЬ. НОВОСТЬ.
Синематографъ
„Люмièръ.
Движущаяся фотографія.
ОТКРЫТІЕ.
Ежедневно съ 11 ч. утра.
Невскій, № 46.
Входная плата 50 к.
НОВОСТЬ. А. 10236 НОВОСТЬ.
ОТКРЫТІЕ
ВЫСТАВКА
ФЕЙЕРЪ
ГЕРБЫ
Кушайте Геркулесъ.
ВНОВЬ ПОЛУЧЕНЪ
ЭСПЕРЪ

Novoye Vremya



МОСКОВСКІЯ ВѢДОМОСТИ

№ 15 ВТОРНИКЪ № 15 ВТОРНИКЪ

20 Января (2 Февраля) 1909 г.

МОСКОВСКІЯ ВѢДОМОСТИ

Условія подписки на 1909 годъ.

Moskovskiya vedomosti



ГОЛОСЪ МОСКВЫ

ВЫХОДИТЪ ЕЖЕДНЕВНО, КРОМѢ ДНЕЙ ПОСЛѢПРАЗДНИЧНЫХЪ

ОТДѢЛЕНІЕ Главной Конторы газеты „ГОЛОСЪ МОСКВЫ"

ДЛЯ ПРІЕМА ПОДПИСОКЪ И ОБЪЯВЛЕНІЙ ОТКРЫТО.

„ГОЛОСЪ МОСКВЫ".

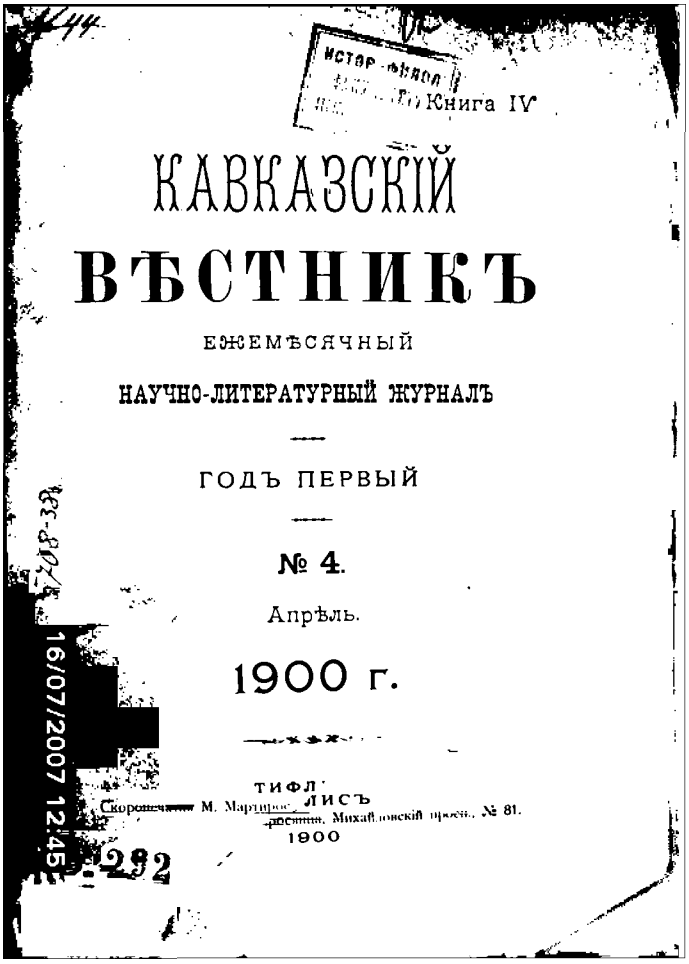
Гражданки г. Москвы

ФОТОГРАФІЯ „ПАОЛА".

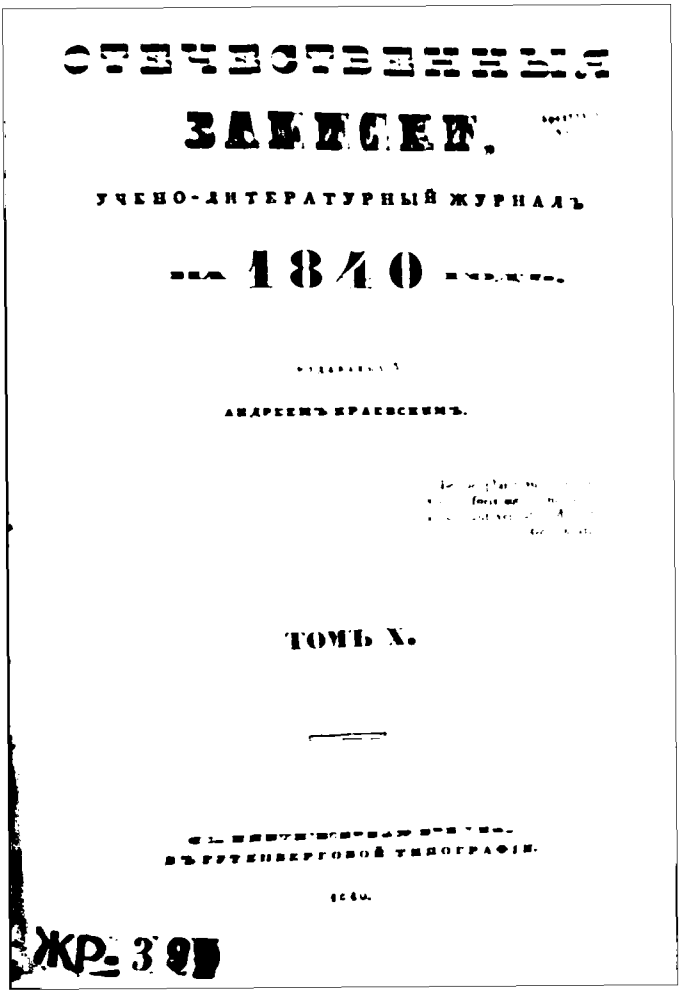
Принимается подписка НА ГАЗЕТУ „ГОЛОСЪ МОСКВЫ"

2 руб. 25 коп.

Голос Москvı



Kavkazskıy vestnik



ОТЕЧЕСТВЕННЫЯ

ЗАПИСКИ,

УЧЕНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ

1840

ИЗДАВАЕМЫЙ

АНДРЕЕМЪ КРАЕВСКИМЪ.

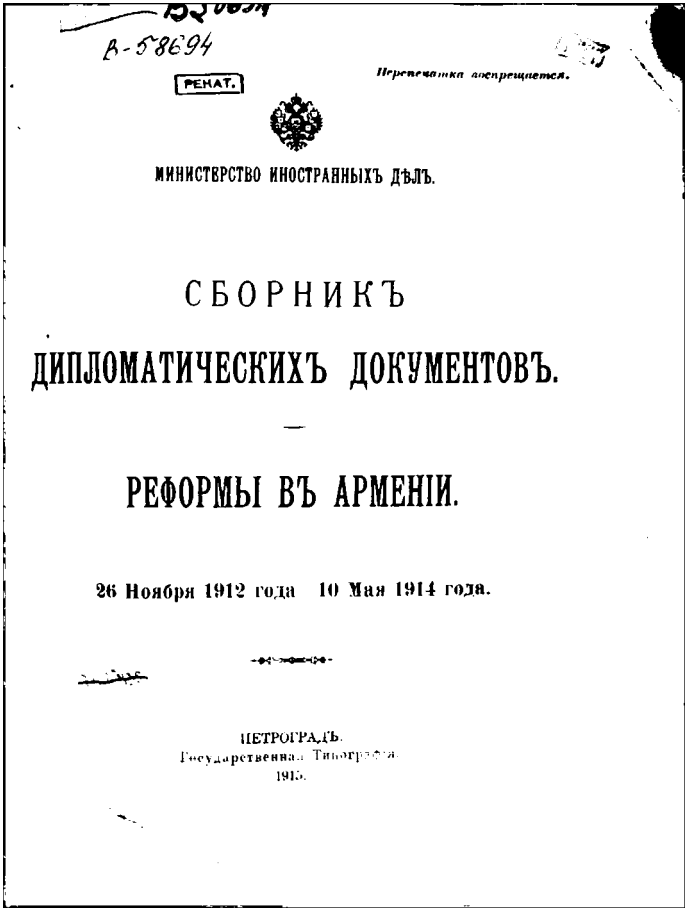
ТОМЪ X.

ВЪ ГУТЕНБЕРГОВОЙ ТИПОГРАФІИ.

1840.

ЖР. 3 9

Oteçestvennıya zapiski



А-58694

РЕНАТ.

Перепечатка воспрещается.

МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ.

СБОРНИКЪ
ДИПЛОМАТИЧЕСКИХЪ ДОКУМЕНТОВЪ.

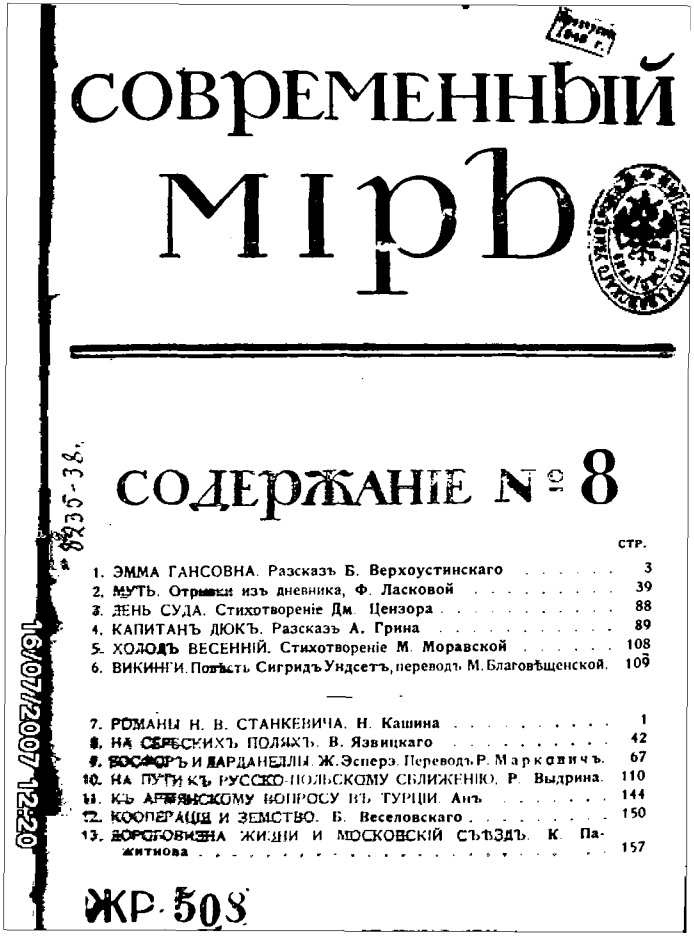
—

РЕФОРМЫ ВЪ АРМЕНІИ.

26 Ноября 1912 года 10 Мая 1914 года.

ПЕТРОГРАДЪ.
Государственная Типография.
1915.

Sbornik diplomatiçeskih dokumentov Reformı v Armenii
26 Noyabrya 1912 goda-10 Maya 1914 goda
1912-1914 arası kaleme alınan resmî Rus raporları



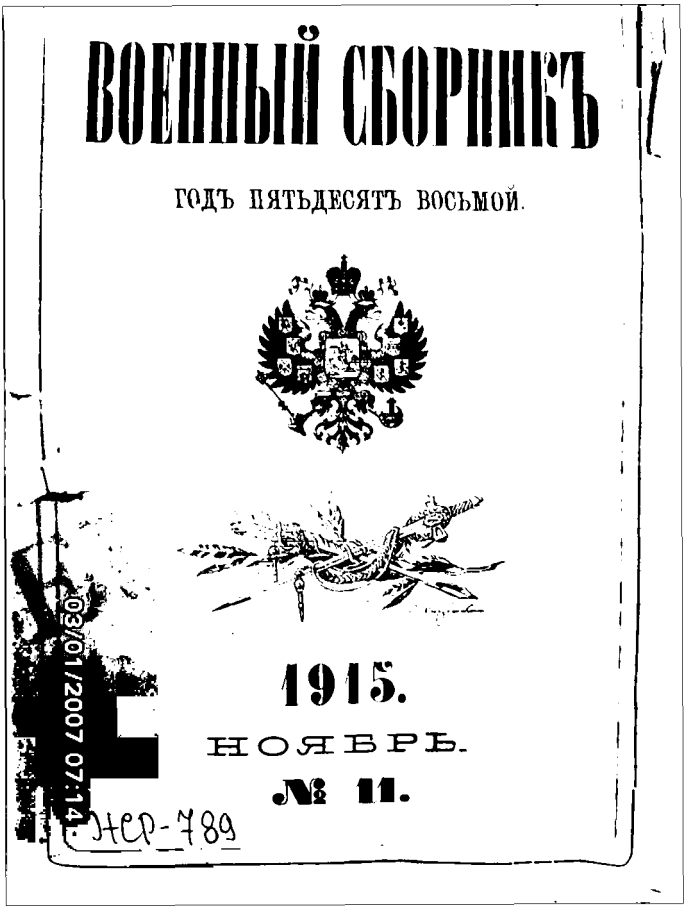
СОВРЕМЕННЫЙ МІРЪ

СОДЕРЖАНІЕ № 8

		стр.
1.	ЭММА ГАНСОВНА. Разсказъ Б. Верхоустинскаго	3
2.	МУТЬ. Отрывки изъ дневника, Ф. Ласковой	39
3.	ДЕНЬ СУДА. Стихотвореніе Дм. Цензора	88
4.	КАПИТАНЪ ДЮКЪ. Разсказъ А. Грина	89
5.	ХОЛОДЪ ВЕСЕННІЙ. Стихотвореніе М. Моравской	108
6.	ВИКИНГИ. Повѣсть Сигридъ Ундсетъ, переводъ М. Благовѣщенской.	109
7.	РОМАНЫ Н. В. СТАНКЕВИЧА. Н. Кашина	1
8.	НА СѢВЕРСКИХЪ ПОЛЯХЪ. В. Язвицкаго	42
9.	БОСФОРЪ И ДАРДАНЕЛЛЫ. Ж. Эспэрэ. Переводъ Р. Марковичъ.	67
10.	НА ПУТИ КЪ РУССКО-ПОЛЬСКОМУ СБЛИЖЕНІЮ. Р. Выдрина.	110
11.	КЪ АРМЯНСКОМУ ВОПРОСУ ВЪ ТУРЦІИ. Анъ	144
12.	КООПЕРАЦІЯ И ЗЕМСТВО. Б. Веселовскаго	150
13.	ДОРОГОВИЗНА ЖИЗНИ И МОСКОВСКІЙ СЪѢЗДЪ. К. Пажитнова	157

ЖР. 503

Sovremennıy mir


ВОЕННЫЙ СБОРНИКЪ

ГОДЪ ПЯТЬДЕСЯТЪ ВОСЬМОЙ.

1915.

НОЯБРЬ.

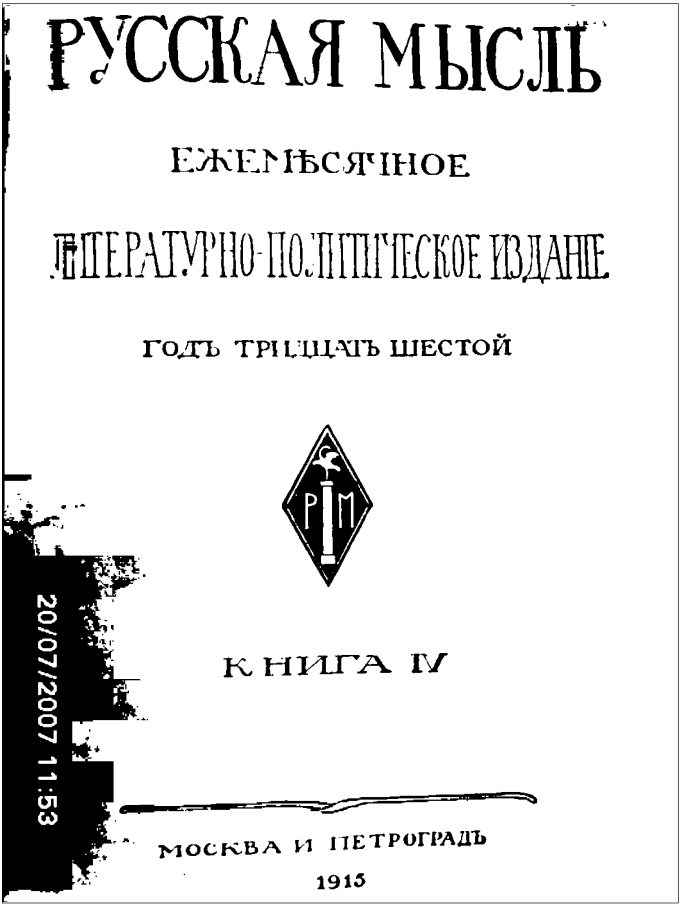
№ 11.

03/01/2007 07:14
HCP-789

Voyennıy sbornik



Morskoy sbornik


РУССКАЯ МЫСЛЬ

ЕЖЕМѢСЯЧНОЕ

ЛИТЕРАТУРНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ИЗДАНІЕ

ГОДЪ ТРИДЦАТЬ ШЕСТОЙ

РМ

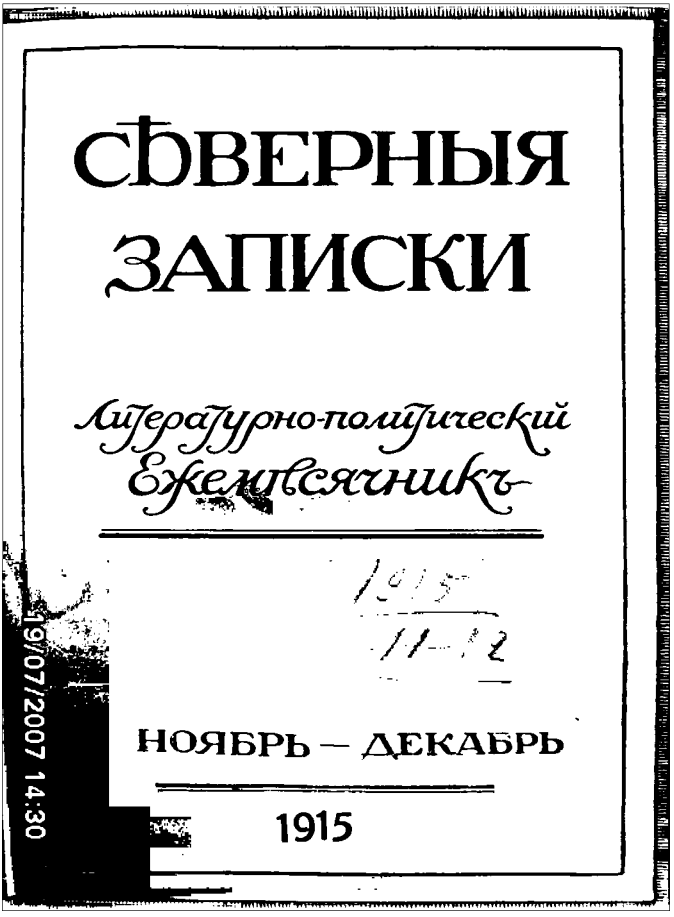
КНИГА IV

МОСКВА И ПЕТРОГРАДЪ

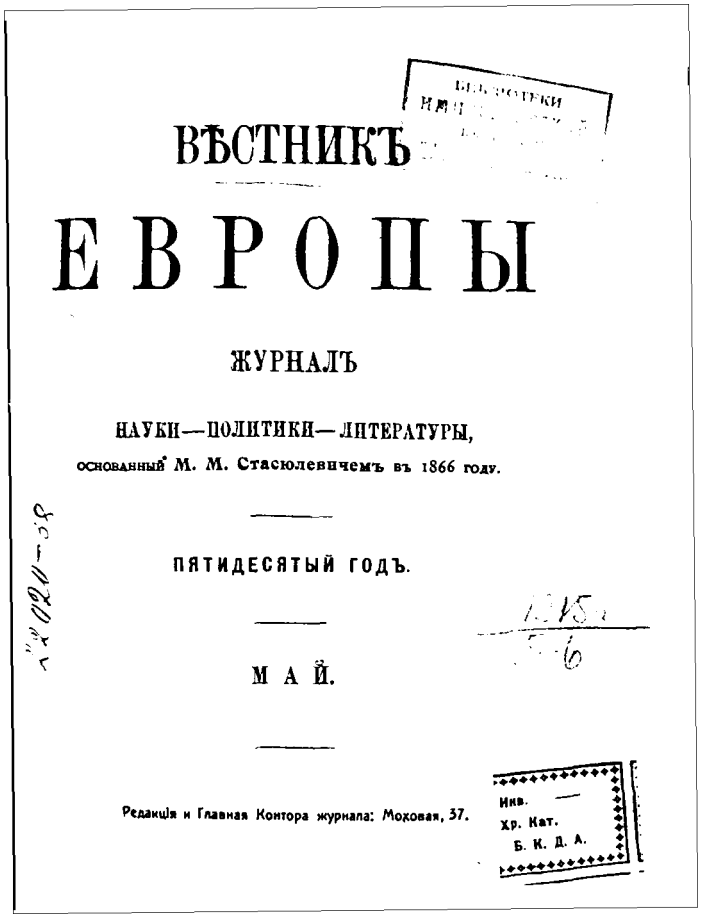
1915

20/07/2007 11:53

Russkaya mısl



Severniya zapiski



ВѢСТНИКЪ

ЕВРОПЫ

ЖУРНАЛЪ

НАУКИ—ПОЛИТИКИ—ЛИТЕРАТУРЫ,

основанный М. М. Стасюлевичемъ въ 1866 году.

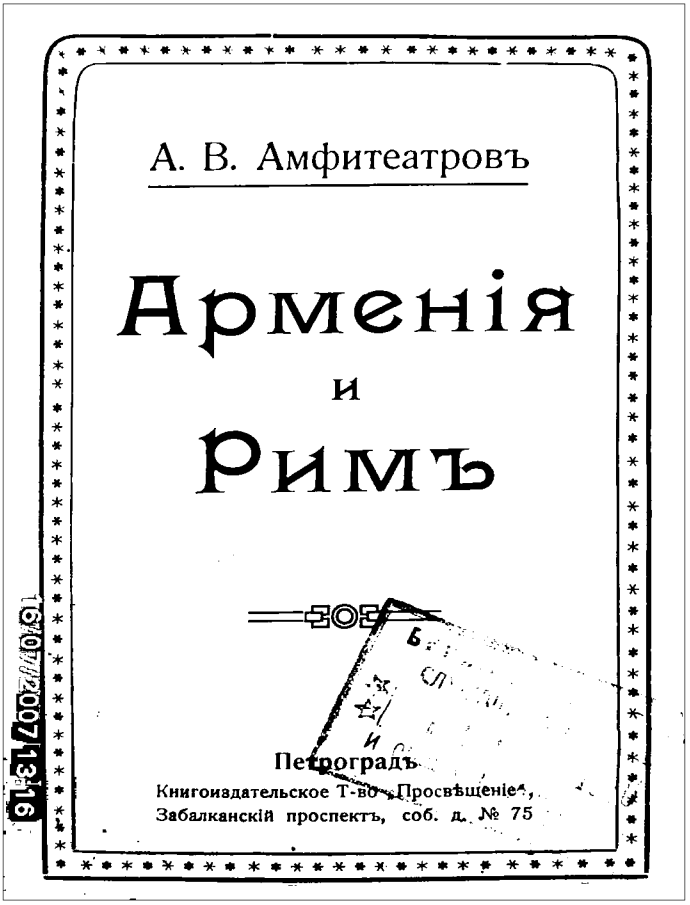
ПЯТИДЕСЯТЫЙ ГОДЪ.

МАЙ.

Редакція и Главная Контора журнала: Моховая, 37.

Инв.
Хр. Кат.
Б. К. Д. А.

Vestnik Yevropı



A.V. Amfiteatrov, "Armeniya i Rim", Petrograd



Armyanskıy Sbornik



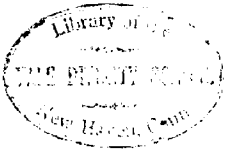
Armeniya

Flucht in die Heimat

Aus dem Kriegserleben
deutſcher Miſſionsſchweſtern in der aſiatiſchen Türkei

Von

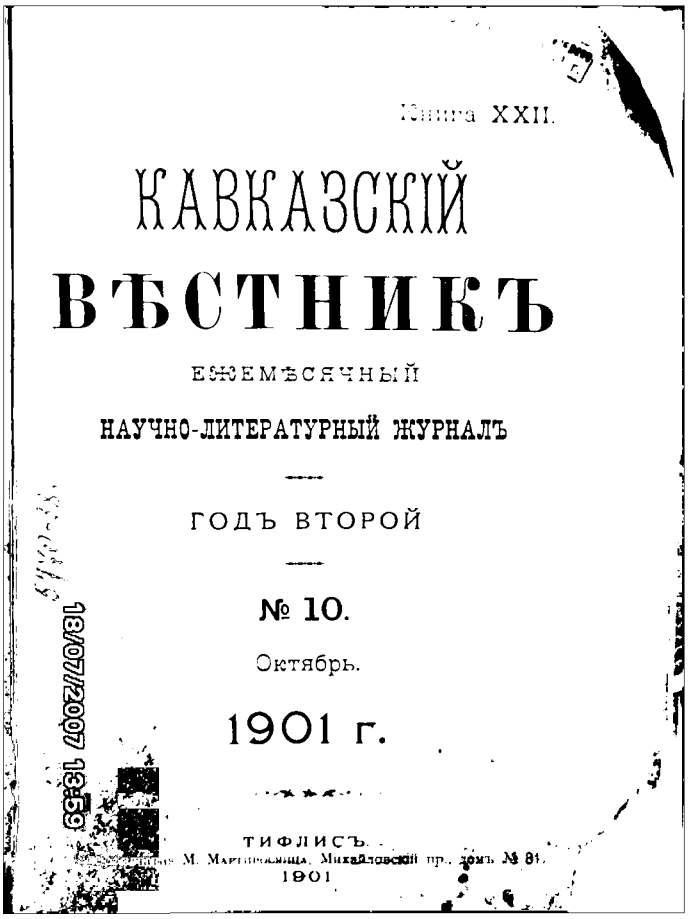
Käthe Ehrhold



1937

Verlag C. Ludwig Ungelenk, Dresden-Leipzig

Alman Misyoner Hemşire Kathe EHRHOLD'un 1915 yılında anılarını kaleme aldığı kitabı



Книга XXII.

КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ

ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ

НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ

ГОДЪ ВТОРОЙ

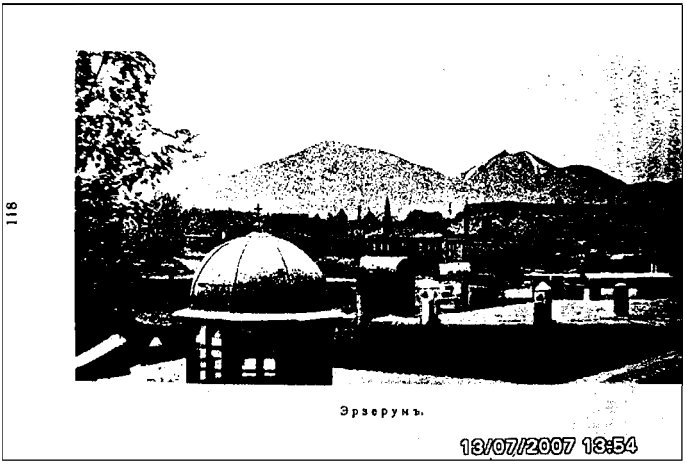
№ 10.

Октябрь.

1901 г.

ТИФЛИСЪ.
Типо-Литография М. Мартиросянца, Михайловскій пр., домъ № 81.
1901

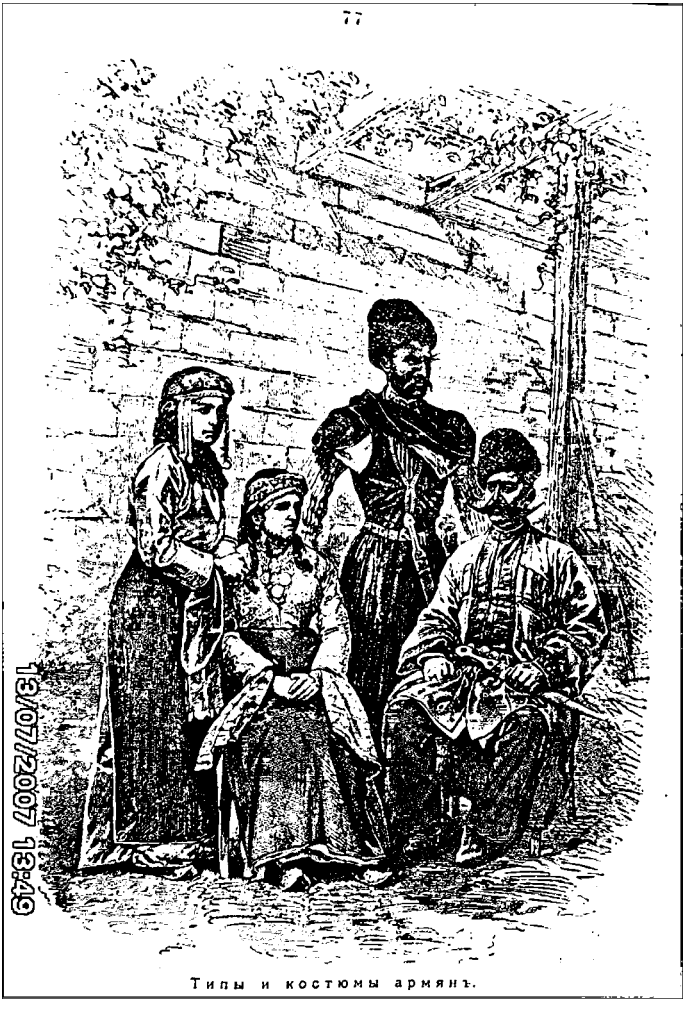
Kavkazskıy Vestnik



Erzurum
N.M. Lazov'un 1915 yılında kaleme aldığı "Armeniya" adlı kitabından



Bayezid
N.M. Lazov'un 1915 yılında kaleme aldığı "Armeniya" adlı kitabından



Ermeniler ve kostümleri,
N.M. Lazov'un 1915 yılında kaleme aldığı "Armeniya" adlı kitabından

въ самыхъ отдаленныхъ частяхъ свѣта, армяне расселяются прочно организованными группами. Наконецъ, большинство армянъ, оставшихся въ своей родной землѣ, совсѣмъ не проявляетъ того отвращенія къ земледѣльческому труду, какимъ отличаются евреи. Все земледѣльческое крестьянство во многихъ уѣздахъ Закавказья сплошь состоитъ изъ армянъ, а нѣкоторыя армянскія селенія Карабаха живутъ отхожимъ промысломъ своего мужскаго населенія, уходящаго на заработки въ качествѣ плотниковъ и каменщиковъ. Евреи этимъ не занимаются.



„Муша"-армянинъ.

Тѣмъ не менѣе, вполнѣ допустимо, что семитическій элементъ обильно влитъ въ составъ армянскаго народа.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ

Ermeni erkeği
N.M. Lazov'un 1915 yılında kaleme aldığı "Armeniya" adlı kitabından

встрѣтить особей, сходныхъ скорѣе съ представителями другихъ типовъ, равно какъ и среди смежныхъ, но не родственныхъ съ армянами, племенъ возможно бываетъ встрѣтить особей армянскаго типа. Границы расъ, какъ извѣстно, не совпадаютъ съ границами племенъ и народовъ; въ составѣ армянъ, какъ народа, говорящаго армянскимъ языкомъ и усвоившаго себѣ общія, свойственныя этому народу, черты быта, могутъ быть потомки особей, не родственныхъ армянамъ по своему происхожденію.



Армянинъ старикъ.

Армяне — народъ средняго роста, иногда даже выше средняго; типъ лица ихъ сводится къ слѣдующимъ чертамъ: лобъ прямой, широкій, средней высоты, междуглазное пространство не широкое, скулы не вы-

13/07/2007 13:49

Yaşlı bir Ermeni
N.M. Lazov'un 1915 yılında kaleme aldığı "Armeniya" adlı kitabından

İNDEKS

A

Abdülhamid 46, 48, 49, 50, 54, 65, 92, 110, 111, 112, 118, 240
Abdullah Gül 26, 27
Adana 17, 49, 57, 66, 70, 77, 89, 98, 108, 144, 168, 171
Ahmet Davutoğlu 23, 26, 35
Alman 13, 61, 62, 119, 145, 161, 162, 181, 182, 184, 186, 191, 192, 193, 196, 198, 200, 203, 205, 208, 210, 213, 218, 223, 226, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 240, 241, 242
Alman Yardım Birliği 179, 240
Almanya 25, 61, 62, 144, 145, 183, 185, 191, 194, 224, 234, 240, 241, 242
Amasya 127, 128, 163, 164
Amerika Birleşik Devletleri 13, 24, 32, 99, 153, 155, 157, 166, 167
Antep 86, 167
Aram 121, 141, 142
Asala 25
Avadis Nazarbegyan 42, 43
Ayastefanos 53, 65, 67, 109

B

Bağdat 149, 157
Batum 40, 99, 145, 157
Bayezid 17, 72, 81, 133, 154
Bitlis 21, 47, 66, 72, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 89, 91, 92, 96, 97, 98, 107, 108, 111, 121, 122, 127, 130, 132, 167, 171, 206
Bloxham 153, 154
Bogos Nubar Paşa 21, 74, 75
Boyaciyan 47, 48, 70
Buduşaya Armeniya 46, 85, 91, 92, 102

C-Ç

Civelegov 40, 48, 49, 147
Crawford 159, 165, 166
çar 50, 53, 63, 67, 68, 69, 76, 77, 86, 87, 189, 207
Çerkez 41, 66, 90, 91, 109, 110, 114,

D

Daşkov 63, 74, 75, 154
diplomatik 13, 24, 29, 32, 35, 72, 73, 85, 115
Doğu Anadolu 22, 43, 45, 51, 63, 65, 68, 69, 70, 75, 83, 84, 89, 90, 91, 95, 101, 112, 113, 115, 138, 171, 173, 180

E
Eçmiadzin 51, 53, 55, 56, 63, 86, 87, 146
Enver Paşa 62, 130, 131, 132, 140, 185, 190, 205
Erivan 24, 26, 27, 32, 33, 34, 99, 143, 145, 151, 227
Ermeni Yardım Sever Cemiyeti 144
Erzurum 21, 40, 41, 48, 53, 54, 69, 72, 79, 85, 89, 91, 92, 93, 96, 97, 98, 107, 118, 121, 122, 127, 155, 161, 162, 174

G
Genelkurmay 95, 97, 98, 99, 111, 122, 123, 126, 130, 132, 133, 140, 144, 146, 148, 155, 157, 246, 247
Genosid Armyan v Osmanskoy İmperii 127, 128, 139, 145, 246
Giers 76, 77, 78, 88, 115
Golos Moskvı 8, 10, 66, 67, 84, 244, 250
gregoryen 20, 167, 180

H
Heizer 155, 156, 158, 159, 160, 161
Hınçak 42, 43, 47, 52, 70, 77, 137
Hırimyan 52, 53, 55, 56
Hovannisian 99, 147

I-İ
Iğdır 145, 154
İngiliz 52, 53, 55, 62, 75, 100, 110, 147, 148, 153, 156, 181, 232, 233, 234, 236
İngiltere 4, 13, 62, 80, 85, 90, 91, 107, 109, 111, 120, 121, 134, 145, 174, 213, 236
İran 20, 34, 39, 40, 43, 45, 56, 143, 154, 157, 192, 201, 212
İşhan 121, 142
İttihat ve Terakki 47, 48, 49, 50, 69, 107, 117, 118, 128, 147, 153, 157, 158, 246
İzvestiya 23, 27, 34
İzvolskiy 80

J
Jöntürk 48, 270
Justin McCarthy 90, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 270

K
Kafkasya 8, 10, 25, 28, 30, 32, 33, 35, 39, 41, 42, 46, 48, 51, 65, 67, 70, 75, 76, 170, 224
Kağızman 132, 133, 154, 155
Karabağ 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35
Kathe Ehrhold 13, 175
Kavkazskiy Vestnik 8, 10, 12
Kavkazskoye Slovo 8, 10, 122
Kayseri 89, 108, 130, 132, 171
Kevork 63, 86
Kilise 14, 20, 22, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 93, 108, 116, 119, 125, 167, 170, 171, 180, 182, 226, 241, 242
konsolos 13, 72, 73, 74, 79, 81, 83, 113, 119, 144, 155, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 181, 206, 217, 218, 227, 228, 229, 234, 235
Koravleva 92
Kovalovskiy 21, 108, 109, 113, 115, 118
Krikor Zohrab 47

Kürt 49, 77, 79, 83, 84, 101, 110, 113, 121, 186, 200, 210, 248
Kürt 49, 77, 79, 83, 84, 101, 110, 113, 121, 186, 200, 210, 248

L
L. de Contenson 93, 94, 100

M
Maraş 86, 241
Mecrot 143
misyoner 13, 167, 186, 194, 233, 234
Molla Selim 81, 82, 83, 84
Morgenthau 161, 162, 163, 168
Morskoy Sbornik 8, 10, 11, 12, 93, 94, 95
Moskovskiya Vedomosti 8, 9, 10, 128
Muş 5, 52, 76, 111, 121, 125, 126, 241
Muşeg 57, 271

N
Nerses 52, 53, 55, 66, 109
Nikolas II 67
Nizavisimaya Gazeta 23
Novoye Vremya 8, 9, 65, 80, 81, 82, 126, 140, 141, 142, 143, 144, 243, 249
Nubar Paşa 21, 74, 75, 269

O
Oltu 154
Ormanyan 53, 54, 100
Ortodoks 41, 50, 134, 228

P
Papadjanov 143
Papazyan 69, 70
Pastırmaciyan 48, 69
Pravda 23, 25, 26
Pravitelstvennıy Vestnik 8, 10, 71, 244
Protokol 23, 27, 29, 32, 33, 35, 85

R
reform 50, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 85, 90, 91, 107, 111, 115, 119, 172, 183, 184, 271
Rus 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 21, 26, 27, 29, 30, 35, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 56, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 99, 107, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 124, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 147, 148, 153, 154, 156, 157, 170, 171, 173, 177, 181, 184, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 201, 203, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 221, 223, 229, 230, 232, 247, 248, 254
Russkaya Mısl 8, 10, 11
Rusya 4, 8, 9, 13, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 35, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 107, 108, 109, 111, 112, 115, 119, 125, 133, 134, 138, 140, 142, 145, 146, 153, 154, 156, 170, 171, 172, 174, 177, 181, 183, 193, 194, 197, 199, 210, 211, 212, 213, 216, 218, 228, 229, 231, 236, 247

S

Sarıkamış 154
Sarkisyan 26, 27, 29, 33
Sasun 70, 76, 77, 125, 126
Sazonov 72, 73, 76, 77, 90, 91, 115
Sbornik diplomatiçeskih dokumentov reformı v Armeni 13, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 87, 91, 115, 127
Severnıye Zapiski 8, 10, 12
Sinop 127
Sivas 17, 21, 48, 70, 79, 85, 89, 91, 92, 96, 97, 98, 102, 107, 108, 122, 127, 164, 171
Sovremennik 8, 10, 11, 48, 126, 134, 245
Sovremennıy Mir 8, 10

T

Talat Paşa 88, 96, 140, 147
Taşnak 47, 48, 52, 69, 76, 77
tehcir 138, 139, 140, 143, 147, 148, 154, 155, 157, 161, 162, 164, 167, 168, 172, 173
Tokat 5, 17, 127, 128, 164
Trabzon 40, 45, 66, 72, 79, 85, 89, 93, 98, 107, 108, 110, 118, 122, 143, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 171

V

Van 5, 13, 16, 21, 40, 41, 45, 47, 52, 70, 71, 72, 73, 79, 81, 85, 89, 91, 92, 96, 97, 98, 107, 118, 119, 120, 121, 122, 133, 139, 140, 141, 142, 143, 169, 174, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 216, 218, 227, 241, 242
Varyapetyan 52, 53
Vestnik Yevropı 8, 10, 21, 39, 89, 108, 109, 125, 244, 259, 272
Voyennıy Sbornik 8, 10, 12, 48, 129, 245

Y

Yusuf Halaçoğlu 72, 100, 138

Z

Zavriyev 76, 77
Zeytun 41, 70, 89, 108, 171
Zinovyev 72

ERAY BAYRAMOL

RUS KAYNAKLARINDA ERMENİ SORUNU

1914 / 1915

